

ЙОРДАН АНДРЕЕВ

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ И ЦАРЕ

ОТ ХАН КУБРАТ ДО ЦАР БОРИС III

ИСТОРИЧЕСКИ СПРАВОЧНИК

АБАГАР

Съдържание

- [Йордан Андреев, Андрей Пантев БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ И ЦАРЕ от Хан Кубрат до Цар Борис III \(Исторически справочник\)](#)
- [ПРЕДГОВОР](#)
- [ХАН КУБРАТ \(632-663-668\)](#)
- [ХАН АСПАРУХ \(680 - 700\)](#)
- [ХАН ТЕРВЕЛ \(700-721\)](#)
- [ХАН КОРМЕСИЙ \(721-738\)](#)
- [ХАН СЕВАР \(738-753\)](#)
- [ХАН КОРМИСОШ \(753-756\)](#)
- [ХАН ВИНЕХ \(756-762\)](#)
- [ХАН ТЕЛЕЦ \(762-765\)](#)
- [ХАН САБИН \(765-766\)](#)
- [ХАН УМОР \(766\)](#)
- [ХАН ТОКТУ \(766-767\)](#)
- [ХАН ПАГАН \(767-768\)](#)
- [ХАН ТЕЛЕРИГ \(768-777\)](#)
- [ХАН КАРДАМ \(777-802\)](#)
- [ХАН КРУМ \(802-814\)](#)
- [ХАН ОМУРТАГ \(814-831\)](#)
- [ХАН МАЛАМИР \(831-836\)](#)
- [ХАН ПРЕСИАН \(836-852\)](#)
- [КНЯЗ БОРИС-МИХАИЛ \(852-889\)](#)
- [КНЯЗ ВЛАДИМИР \(889-893\)](#)
- [ЦАР СИМЕОН \(893-927\)](#)
- [ЦАР ПЕТЪР \(927-970\)](#)
- [ЦАР БОРИС II \(970-971\)](#)
- [ЦАР РОМАН \(977-991\)](#)
- [ЦАР САМУИЛ \(991-1014\)](#)
- [ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР \(1014-1015\)](#)
- [ЦАР ИВАН ВЛАДИСЛАВ \(1015-1018\)](#)
- [ЦАР ПЕТЪР II ДЕЛЯН \(1040-1041\)](#)
- [ЦАР ПЕТЪР III \(Константин Бодин\) \(1072\)](#)
- [ЦАР ПЕТЪР IV \(1185-1197\)](#)
- [ЦАР ИВАН АСЕН I \(1190-1196\)](#)
- [ЦАР КАЛОЯН \(1197-1207\)](#)
- [ЦАР БОРИЛ \(1207-1218\)](#)
- [ЦАР ИВАН АСЕН II \(1218-1241\)](#)
- [ЦАР КОЛОМАН I АСЕН \(1241-1246\)](#)
- [ЦАР МИХАИЛ АСЕН \(1246-1256\)](#)
- [ЦАР КОЛОМАН II АСЕН \(1256\)](#)
- [ЦАР МИЦО АСЕН \(1256-1257\)](#)
- [ЦАР КОНСТАНТИН АСЕН \(1257-1277\)](#)

- [ЦАР ИВАЙЛО \(1277-1280\)](#)
- [ЦАР ИВАН АСЕН III \(1279-1280\)](#)
- [ЦАР ГЕОРГИ ТЕРТЕР I \(1280-1292\)](#)
- [ЦАР СМИЛЕЦ \(1292-1298\)](#)
- [ЦАР ЧАКА \(1299\)](#)
- [ЦАР ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ \(1300-1321\)](#)
- [ЦАР ГЕОРГИ ТЕРТЕР II \(1321-1322\)](#)
- [ЦАР МИХАЙЛ ШИШМАН \(1323-1330\)](#)
- [ЦАР ИВАН СТЕФАН \(1330-1331\)](#)
- [ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР \(1331-1371\)](#)
- [ЦАР ИВАН ШИШМАН \(1371-1395\)](#)
- [ЦАР ИВАН СРАЦИМИР \(1356-1397\)](#)
- [„ДЕТЕТО НА ЕВРОПА“ В БЪЛГАРСКИ ИЗПИТАНИЯ КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР БАТЕНБЕРГ \(1879-1886\)](#)
- [УДОБНИЯТ ГРЕШНИК ЦАР ФЕРДИНАНД \(1887-1918\)](#)
- [КОРОНА ЗА ИСТОРИЯТА ЦАР БОРИС III \(1918-1943\)](#)
- [Информация за книгата](#)
- [Пояснителни бележки](#)
- [1](#)
- [2](#)
- [3](#)
- [4](#)
- [5](#)
- [6](#)
- [7](#)
- [8](#)
- [9](#)
- [10](#)
- [11](#)
- [12](#)
- [13](#)
- [14](#)
- [15](#)

Йордан Андреев, Андрей Пантев
БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ И ЦАРЕ
от Хан Кубрат до Цар Борис III
(Исторически справочник)

ПРЕДГОВОР

Книгата е предназначена за широк читателски кръг, затова са поднесени не само известни факти, но и подробности, за които обикновено се знае малко. В началото преобладават цитатите на средновековни хронисти и характеристиките е по-късна дата, които не винаги си съждат е установените в историографията ни преценки.

Стилът на повествование на средновековните летописци се отличава с това, че те поставят в основата на своя разказ владетелската личност. Възпроизвеждайки тези факти, на моменти изложението се приближава до възстановяването на политическата ни история през VII-XIV век. Никъде обаче повествованието не излиза извън обявената тема, т.е. описвани са събития, в които водеща е фигурата на българския владетел. Съзнателно са премълчани някои факти, за които няма сведения да са пряко свързани с един или друг цар, все заради опасението да не се превърне разказът в политическа история на българите през средновековието.

Факт е, че хронологията на средновековната ни история не е уточнена в подробности. Поради това някои от отбелязаните събития се разминават с датите, фиксирани например в многотомната „История на България“. В отделни случаи сме предпочели друг ред на изложение на фактите, ръководени от убеждението, че предложените от нас хронологични рамки са по-близо до историческата истина.

В края на книгата са представени владетелите на Третото българско царство. С техните имена се затваря списъкът на българските царе: от Средновековието до новото време. Последният период е пълен с най-много пристрастия и противоречиви оценки. Постарали сме се да избегнем предубежденията и крайностите. Чрез качествата и недостатъците на личностния фактор е направен опит да се обяснят странните зигзаги в политическата съдба на българите от най-ново време.

Възможно бе, разбира се, справочникът да бъде по-лаконичен, но при написването му сме се ръководили от дълбокото убеждение, че когато става дума за отечествената ни история, наличните сведения не бива да се премълчават, още повече че за нас, българите, те не са чак толкова много.

Подборът на заглавията, включени в препоръчителната библиография, не е направен случайно. Като имахме предвид адреса на книгата, препращаме читателя към изследванията на онези историци, които са всепризнати познавачи на един или друг дял от средновековната ни история. Задължително бе да включим и работите на онези автори, мнението на които не винаги съвпада с нашето. По този начин предоставихме възможността читателят сам да се ориентира и проблематиката.

Статиите от хан Кубрат до цар Иван Срацимир са разработени от проф. д-р Йордан Андреев.

На проф. д-р Андрей Пантев са статиите за княз Александър Батенберг, цар Фердинанд и цар Борис III.

Авторите

ХАН КУБРАТ (632-663-668)

Основателят на „Старата Велика България“. В средновековните хроники името му е изписано като Куврат и Кроват. Поради тона някои смятат, че под тези имена се крият две отделни личности. Арменски източници го назовават Хубраат. В Именника на българските ханове е записана формата Курт. Тълкуването на епонима е различно: според едни той означавал „княз на червеите“, а други му придават смисъла на човек, който е „длъжен да обедини своя народ“. Най-близко до славянския изговор е името Курт (= вълк), което се чете в Именника. По ред причини в историографията ни е наложена формата Кубрат.

Кубрат произхождал от владетелския род на уногондурите - племе, което около 567-568 г. попаднало под властта на западните тюрки. Продължителното чуждо владичество спомогнало за обединяването на прабългарските племена. Приема се, че през 30-те години на VII в. те били на път да се сдобият със самостоятелност, главно чрез залаганията на Гостун, който управлявал като наместник онези прабългари, които обитавали земите в западния дял на тюркския хаганат.

Но преди това, още като дете, Кубрат предвидливо бил изпратен в Цариград. Целта била да се запази последната клонка на владетелския род Дуло, който се смятал за най-знаменития сред прабългарите. Византия приела знатния изгнаник без всякакви колебания, тъй като се придържала към извечната практика да оказва гостоприемство на бегълци от владетелски род, с намерението да ги използва при бъдещи политически усложнения.

Златният пръстен
печат на хан Куб-
рат

Златният пръстен печат на хан Кубрат

Кубрат пристигнал в Цариград заедно с вуйчо си Органа, където му оказали радушен прием, в това число и от император Ираклий (610-641 г.) Знаем с положителност, че Кубрат

нямал причини да бъде недоволен от пребиваването си във византийската столица. Там неизменно му засвидетелствували необходимото уважение и почит. Знаем, че Кубрат израснал не другаде, а в императорския дворец, а между него и Ираклий „се завързала нечувана дружба“. Много по-възрастният византийски император го „обсипвал с благодеяния“. Последвал и един отдалеко премерен жест - Кубрат се покръстил и станал примерен християнин. С приобщаването си към християнската общност Кубрат си спечелил сигурен и могъщ съюзник, а император Ираклий с неговото име свързвал надеждите си за разширяване на своето влияние в причерноморските степи. По това време Западнотюркският хаганат все още представлявал значителна сила и сериозно заплашвал византийските владения в Кримския полуостров.

Междувременно политическата обстановка на североизток се слагала благоприятно за прабългарските племена. Скоро след завръщането си (през 632 г.) Кубрат успял да отхвърли владичеството на тюрките и да създаде независима държава - същата, която византийските хронисти назовават „Старата Велика България“. Тя обхващала огромна територия на изток и на север от Черно море. Границите на тази могъща варварска държава се очертават приблизително така: на изток до изворите на река Кубан, на север степите при река Донец, а на запад - някъде по поречието на река Днепър. Като столица на Кубратова България обикновено се сочи градът Фанагория - на източния бряг на Черно море.

Скоро след освобождаването на своя народ хан Кубрат сполучил да отхвърли и зависимостта си от аварите. Разказват, че той напъдил пратениците на аварския хаган, като си позволил да изрече по негов адрес люти закани. Няколко години по-късно мощта на Велика България достигнала своя апогей: тя с успех се противопоставяла на западните тюрки, които все още напирали от изток, и на страшните авари, които властвували на запад. Новото съотношение на силите в Причерноморието било от полза на Византия, която нито за момент не прекъснала връзките си с хан Кубрат. Приятелските връзки били затвърдени с едно българско пратеничество, което пристигнало в Цариград е предложение за мир и сътрудничество. Зарадван от предложението, императорът проявил изключително благоразположение към пратениците. Договорът бил подписан и делегацията тръгнала обратно, натоварена с богати дарове. Врѣх на императорската щедрост била титлата патриций, с която Ираклий почел Кубрат: висока чест, с които ромеите удостоявали (в изключителни случаи) малцина от варварските владетели.

Мирът и приятелството между двете държави останали ненарушими чак до смъртта на император Ираклий - 641 г. Впрочем и след това българският хан не забравил благодетеля си и направил всичко възможно да подпомогне вдовицата му Мартина и нейните синове в борбата им за императорския престол.

Повече свидетелства за управлението и живота на хан Кубрат не са запазени. С неговото име се свързва утвърждаването на „Велика България“ като първа сила в Причерноморските степи. Авторитетът му на освободител на българите и обединител на своя народ е бил, разбира се, неоспорим. Едва в края на управлението му неговата звезда помръкнала, тъй като от изток започнали да напират нови завоеватели - хазарите.

Във връзка със смъртта на хан Кубрат византийският хронист Теофан разказва следната любопитна история. Малко преди смъртта си великият хан събрал петимата си сина, които изслушали политическото му завещание. В най-общ смисъл напътствията на Кубрат звучали

примерно така: заклевал ги по никакъв начин да не се отделят един от друг, тъй като разединението означавало разпадане на държавата. Само заедно и един до друг, уверявал ги той, те били в състояние да опазят своите земи и да се противопоставят на всеки завоевател, пък бил той и най-страшният. Разединението, предрекъл старият хан, означавало поробването на българския народ. И подкрепил думите си със сноп от пръчки, който синовете му не успели да пречупят. Мъдрите слова били изслушани от синовете, клетвите произнесени, но предупрежденията скоро били забравени и всеки от тях поел с подвластния си народ в различни посоки. Най-старият от тях Баян (или батю Баян) се вслушал в бащините заръки и останал в земите на дедите си^[1]. Вторият син Котраг (всъщност той е водел племето котраги) поел на север и се установил там, където река Кама се влива във Волга^[2]. Но най-щастлив от всички се оказал третият син Аспарух, който повел уногондурите на запад и в крайна сметка се установил окончателно на юг от река Дунав.

Според Именника на българските ханове Кубрат управлявал българите цели 60 години. Но това трябва да се разбира по-скоро като указание за годините на неговия живот. Времето, когато починал ханът на „Велика България“, не може да се установи е положителност. Източниците се задоволяват само да отнесат смъртта му по време на управлението на император Константин II. т. е. някъде между годините 641-668.

Затова и мненията, застъпени в историческата литература, са различни. Според едни Кубрат починал още през 642 г., според други - през 665, а напоследък се утвърждава становището, че смъртта на този забележителен владетел трябва да се отнесе между 663-668 г.

През лятото на 1912 г. няколко деца от село Малая Перешчепина (на 13 км от Полтава, в Русия), когато играели сред пясъчните дюни, попаднали на огромно съкровище от златни и сребърни предмети - само златните имат общо тегло от 20 кг. Находката е изключителна, а познавачите я квалифицират като най-богатото съкровище от ранното средновековие, намерено в Източна Европа. Част от материалите са прибрани още навремето в трезора на прочутия Ермитаж в Санкт Петербург. Други, по-малка част попаднала в музея на град Полтава, за което свидетелствуват запазените архиви и дневници. Впоследствие по време на Втората световна война златните предмети от Полтава са претопени на кюлчета.

Мечът на хан Кубрат
Обща дължина в ножницата - 94,2 см, дължина на дръжката - 17,9 см

Мечът на хан Кубрат. Обща дължина в ножницата - 94,2 см, дължина на дръжката - 17,9см

По своята принадлежност находките се определят по следния начин. На първо място, това са четири златни сасанидски съда, които някога ще са били собственост на персийския шах. Златните предмети от византийски произход съставляват най-богатата част от съкровището. Те включват 4 златни гривни, широк представителен колан с голяма златна тока (тя тежи 450 г), 3 украсени със злато бойни колани, 3 масивни златни пръстена с монограми и 70 златни монети, сечени от четирима византийски императори. В трета, отделна група се включват съдове и предмети, които имат номадски произход, или иначе казано местно производство. Става дума за 26 съда (14 златни и 12 сребърни), към които трябва да се прибави и златен рог за пиене. Съдовете по всяка вероятност съставлявали богат банкетен сервиз (за вино, разбира се), с който можело да се обслужват едновременно 21 сътрапезници. Към тези предмети трябва да прибавим масивния златен жезъл (дълъг 151,80 см) и златната сабя, с двустър връх (обща дължина на ножницата 94,20 см), със златен обков на дръжката.

Общо запазените съдове от находката са 40, от които 19 златни, 20 сребърни и един дървен с позлатен сребърен лист.

По всичко изглежда, че съкровището е събирано в продължение на няколко столетия. Най-ранният сасанидски съд е от времето на персийския шах Шапур III (309-379 г.), а дискосът на епископа на град Томи (дн. Кюстенджа, Румъния) носи контролен печат на византийския император Анастасий I (491-518). Последните находки са 19-те -златни солида, сечени от император Константин II - паричната емисия е издадена най-рано през 50-те години на VII в.

Великолепната находка трябва да се свърже с името на знатен владетел, управлявал тези земи през втората половина на VII в. За прерогативите на властта му можем да съдим от златния жезъл, който се отнася към последния период от натрупването на съкровището. Повечето от изследователите са на мнение, че находката трябва да се свърже с погребение. Това подсказвали намерените 250 златни пластинки (6,6 x 6,5 см), които те смятат, че съставлявали златния обков на ковчега на покойника. При това положение намерените предмети се обявяваха за погребални дарове, които били положени в гроба. Това становище се подкрепя и от други факти. Например разкошният владетелски колан с масивна златна тока не носи следи от продължителна употреба. Явно е препасван в изключителни случаи и с тази именно цел е положен сред погребалните дарове. Споменатите по-горе византийски златни монети били вплетени в огърлица, верижката на която е изработена небрежно - свидетелство, че притежателят ѝ не я е носил приживе. Халкичките, които свързват верижката, са изработени крайно немарливо. което подсказва, че тя сякаш е направена специално за погребение.

Може да се смята за установено, че находката е свързана по някакъв начин с Кубрат, хана на Старата Велика България. За това свидетелствуват византийските предмети в съкровището - тях той е получил като подарък от император Ираклий. А сасанидските съдове са могли да попаднат при Кубрат като дар от византийския император, който превзел персийската столица и сложил ръка на несметните ѝ съкровища. Напълно възможно е част от тях да са изпратени на Кубрат.

Облицовка на жезъл
Злато. Обща дължина на частите от облицовката, даваща представа за големината на жезъла - 151,80 см.

Облицовка на жезъл. Злато. Обща дължина на частите на облицовката, даваща представа за големината на жезъла - 151,80 см.

От друга страна, някои предмети от съкровището издават, че неговият притежател бил християнин – например представителната сабя и златният рог носят кръстове. Същият християнски символ личи и в церемониалната златна огърлица. Излиза следователно, че въпреки варварското си великолепие, притежателят на съкровището е бил убеден християнин и е поддържал тесни връзки с Византия.

За идентифицирането на притежателя на съкровището важно значение имат монограмите върху златните пръстени. Професор Вернер разчете първия монограм като „Хубраату“, т. е. „пръстена на Кубрат“. По качеството на своята изработка и най-вече по начертанието на монограма личи, че пръстенът е изработен във Византия. Втория монограм, който е по-усложнен и носи белезите на варварска изработка, Вернер разчита така: „Хубраату патриций“, т. е. „пръстена на патриций Кубрат“. А тези разчитания ни насочват пряко към личността на владетеля на Велика България, тъй като той бил почетен с титлата патриций от Византия. Дължни сме обаче да отбележим, че четенето, предложено от проф.

Вернер, може да бъде оспорено: „теоретично“ върху пръстените може да се прочете и друго име - например „Ваграху“. На подобно предположение може да се противопостави монограмът, изписан върху третия златен пръстен, който се разчита „Баторгану патриций“, т. е. там се чете името на Органа, вуйчото на хан Кубрат. Представката „бат“ пред името на Органа е указание за старшинството му - той е „бадю“.

Не съществуват съмнения, че великолепната находка от Малая Перешчепина трябва да се свърже с прабългарите и по-точно с името на хан Кубрат. Друг е въпросът около времето на нейното укриване. Онези, които поддържат становището, че става дума за погребението на първия ни владетел, не могат да обяснят защо тленните му останки са положени толкова далеч на север. Тук е мястото да отбележим, че доскоро тези земи изобщо не бяха включвани в границите на Велика България. Обстоятелството, че не знаем почти нищо за погребалните обреди, свързани с хановете ни, само измества въпроса.

Има изследователи, които се придържат към мнението, че в случая става дума не за погребение, а за съкровищницата на прабългарския владетелски дом. Намерените златни пластинки те тълкуват не като обков на погребалния ковчег, а като златно покритие на огромната ракла, в която се съхранявали реликвите, принадлежащи на рода Дуло. В това число и на владетелския жезъл. Той няма място в едно погребение и задължително се предава на следващия хан. А съкровището е било укрито толкова далеч на север в резултат на екстрени обстоятелства, свързани с нашествието на хазарите и евентуално бягство. Примерно при наследника на Кубрат хан Батбаян, когато била унищожена Старата Велика България.

Решаващата дума за тълкуването на находката ще имат археологическите проучвания. Системните проучвания на онова място могат да потвърдят или да отхвърлят тезата, че наистина става дума за погребение. Ако изходната теза бъде доказана, тогава находката с положителност трябва да се свърже с погребението на хан Кубрат, предводителя на племето уногондури и основателя на първата ни държава „Старата Велика България“.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, с. 131-146, 150-162, 173-177.

Чучуров, И. Византийские исторические сочинения, „Хронография“ Феофана и „Бравиарий“ Никифора. М., 1980, III-113, 174-177.

Вернер, Й. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат - хан на българите. С. 1988.

Залеская, И. и др. Съкровището на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни. С., 1989, 39-53.

Божилков, И. Раждането на средновековна България. ИПр., 1992, №1-2, 3-35.

ХАН АСПАРУХ (680 - 700)

Третият син на хан Кубрат. Годината на раждането му е неизвестна. Според някои изследователи името му има тюркски произход и трябва да се тълкува като „другар вълк“ или „сокол“. По-убедителни са теориите, според които името е по произход аланско и е звучало буквално Аспар-хрук. Предлагат се и различни варианти на тълкуване, като се изхожда от убеждението, че стана дума за сложно, двусъставно име. Първата му част - „аспа“, означава кон. Това кара някои да превеждат името като Конникът. Други отчитат значението и на втората съставка („рух“, „рук“) и го тълкуват като „бял кон“ или „Белия конник“. Според славянската транскрипция името на първия български владетел се изговаряло като Исперих, а от XI век е засвидетелствувана формата Испор. В друг вариант е записано това име в т.нар. Именник на българските ханове - освен формата Исперих там се среща и Есперих (Есперерих). Различните транскрипции трябва да се обяснят е обстоятелството, че в езика на прабългарите началният вокал на името се изговарял като нещо средно между „а“, „и“, „е“. В зависимост-от това в едни случаи името е записано като Аспарух, в други - Исперих, а в трети - Есперих. Най-близо до първообраза е формата Аспарух, която е наложена в историографията ни.

Името на Аспарух се споменава за първи път по повод на събитията около смъртта на хан Кубрат (около 660 г.) и разпадането на „Стара Велика България“. Византийските историци са записали напътствените думи, които старият хан отправил към синовете си: „по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят навсякъде и да не робуват на друг народ“. Само след три години съветът бил забравен и синовете на Кубрат поели в различни посоки.

Начело на племето оногундури (от което произхождал и владетелският род) Аспарух потеглил на запад. Отстъпвайки под ударите на хазарите, той преминал реките Днепър и Днестър и се установил в т. нар. Онгос - Обширна местност: „бидейки отпред блатиста, а от другите страни обградена като венец от реките, тя давала голяма сигурност срещу неприятеля“. Тайнственият Онгос, в който се поселил Аспарух с подвластния му народ, трябва да се търси отатък Дунав, в днешна Бесарабия, от север го обграждали реките Серет и Прут. Установяването на прабългарите по тези места е станало в началото на 6()-те години на VII век - по всяка вероятност със съгласието на византийските власти.

Доскоро се приемаше, че Аспарух имал под знамената си 10 000 въоръжени мъже. Тази цифра се изчисляваше приблизително - за основа се вземаше сведението на византийския хронист Теофан „за отслабения от раздялата народ“ и известието, че племето на аварите, което било родствено на прабългарите, наброявало 30 000 бойци. И тъй като народът на прабългарите се разделил на три, излизаше, че всеки от Кубратовите синове предвождал 10 000 мъже, годни да носят оръжие. Напоследък тази цифра се посреща със съмнение - все повече се налага мнението (то се подкрепя от археологически данни), че Аспарух дошъл на Балканите начело на многоброен народ, числеността на който била неколкостотин хиляди човека.

Десетина години отношенията с Византия били мирни - изворите не са отбелязали стълкновения между ромеи и прабългари. Положението се променило чувствително, когато Константинопол бил обсаден от арабите - 674-678 г. Войната с арабите се водела с голямо ожесточение и Византия не разполагала с възможности да защитава северните си граници. От това се възползувал Аспарух - той подложил на непрекъснати нападения „близките до Дунава земи“, т.е. областта на днешна Добруджа и близките черноморски пристанища. Едва след разгромяването на арабската флота (с помощта на т.нар. гръцки огън) и деблокирането на Константинопол император Константин IV се заел да възстанови положението по североизточната граница. На тези земи империята отдавала голямо значение - те представлявали плацдарм за бъдещото ѝ проникване в Мизия и покоряването на живеещите там славянски племена.

През пролетта на 680 г. Константин IV събрал голяма армия и заповядал „всички византийски отряди да преминат в Тракия“. Ударът по суша бил съчетан с действията на византийския флот, който пренесъл императорската конница при Онгъла. Обстоятелството, че лично императорът възглавил кампанията, свидетелствува за опасността, която представлявали прабългарите, и за важността на северния боен театър.

Последвалите събития са описани набързо и крайно преднамерено от византийските историци. Доста тъмният им разказ цели да прикрие истината около катастрофата на императорската армия. Те твърдят, че „гъстите и многобройни редици“ на византийската армия вселили смут сред прабългарите и те избягали в укрепленията си. Цели три дни Константин IV прекарал в бездействие, а на четвъртия ден отплавал за Месемврия. Когато коментират последиците от злополучното му решение, византийските историци твърдят, че сред конницата се разпространили тревожни слухове за бягството на императора, които довели до паника в ромейските редици, и „конницата се отдала на бягство, без никой да я преследва“. Трудно е да повярваме, че един само слух е довел до бягството на византийската армия - истинската причина ще е поражението, което им е нанесъл Аспарух. Преди отпътуването си Константин IV приканил стра-тезите да дадат решително сражение на прабългарите. Резултатът от сражението е известен - византийската армия ударила на бяг и претърпяла пълно поражение. Прабългарите преследвали отстъпващия противник и „повечето погубили с меч, а мнозина наранили“. После преминали Дунав, установили се в територията на днешна Добруджа и влезли в договорни отношения с живеещите в Мизия славянски племена. На база на съюза между двата народа била изградена и българската държава - всяка племенна група запазила своята самостоятелност и самоуправление - лятото на 680 г.

Изворите не са записали името на Аспарух в описаните по-горе събития, но няма съмнение, че както знаменитата победа при Онгъла, така и образуването на държавата трябва да свържем с неговата личност. Впрочем това е подчертано изрично в т.нар. Именник на българските ханове - там е отбелязано, че Аспарух предвождал своя народ при „идването му отсам Дунава“, а начело на новото „княжение“ застанал прабългарският вожд.

Хан Аспарух използвал времето до края на 680 г. за организирането на държавния апарат - изградени били управленските институции и се пристъпило към укрепяването на границата: с тази цел славянските племена били преселени на юг и запад.

През пролетта на 681 г. прабългарите, вече в съюз със славяните, подновили

нападенията си срещу византийските градове и крепости и пренесли театъра на бойните действия в Тракия. В невъзможност да им се противопостави, император Константин IV „склучил мир с тях, като се съгласил да им плаща годишен данък, за срам на ромеите“. Чудно било - коментира събитието византийският хронист Теофан - този (т.е. императорът), „който направил свои данъкоплатци всички, на изток и на запад, на север и на юг, да бъде победен от този мръсен и новопоявил се народ“.

Мирният договор бил сключен през лятото на 681 г., най-късно през месец август. С този акт Византия санкционирала едно незапомнено поражение и за пръв път признала възникването на една нова държава в „богохранимите“ си граници.

Към това време се отнася и сведението на един арменски извор, че „Аспарух прогонил аварите на запад“. Известно е, че през VII век Анарският хаганат държал в подчинение земите по средния и долния Дунав. Успешната война на хан Аспарух и изтласкването на аварите на запад се тълкува като указание, че границата между българи и авари била установена на река Тимок.

До смъртта на император Константин IV (685) Аспарух спазвал мирния договор с Византия. Мирните отношения продължили до 689 г., когато император Юстиниан II преминал с отрядите си в Тракия „с намерението да оплени българите и Славиниите“. Целта на похода била да се подчинят независимите славянски племена около Солун. Когато победоносната византийска армия се завръщала в Цариград, Аспарух причакал ромеите в „теснините на клисурата“ (някъде в източната част на Беломорието) и им нанесъл тежко поражение: „голяма част от тях били избити и много били ранени“.

Последното събитие, свързано с името на Аспарух, е походът му срещу хазарите - един български летопис от XI век съобщава, че в тази война „цар Испор бил погубен от измаилтяните на Дунава“. Смъртта на първия български владетел се отнася към 700 г.

В посочения по-горе летопис се твърди, че в детството си хан Аспарух „бил детище, носено в кошница три години“. Езикът на първоизвора е твърде неясен, но няма съмнение, че разказът е подхранен от съществуващите предания за съдбата на първия български хан. Легендата за подхвърленото дете (което плува в кошница по реката и е спасено в резултат на щастливи обстоятелства) е стара, колкото света. Записана е още в Библията (случая с Мойсей), разказва се и по повод на Ромул и Рем, основателите на Рим. Легендата за съдбата на

Аспарух не представлява някакво изключение, още при раждането си той бил „детище“ (т.е. юнак), чиито подвизи били предопределени сякаш от самата съдба. Героите на подобни легенди са почти винаги създатели на едно велико начало. За българите то било образуването на държаната им: по „божие внушение“ пророк Исая им посочил пътя към новата родина, а „божият избраник“ Аспарух започнал живота си със знамения, които трябвало да станат паметни. Легендата е свидетелство както за възхищението на българите към личността на Аспарух, така и за преклонението пред великото му дело. В същия летопис името на хан Аспарух се свързва и с други знаменателни събития: „този цар създаде велики градове - на Дунава Дръстър град, той създаде и велик презид от Дунава до морето, той създаде и Плюска град“. През средновековието било обичайно делата на един владетел да се измерват най-вече със спомена на построените градове, т.е. със съзидателното начало. Не случайно летописецът свързва името на хан Аспарух с построяването на Плюска град - първата

българска столица Плиска. Както свидетелствува името ѝ (плоско, равно място), селището възникнало още при славяните, но създаването на укрепения лагер при Плиска и обявяването му за столица на българската държава било дело на Аспарух.

Пак с името на първия български владетел се свързва построяването на „великия град Дръстър“. В случая не става дума за възникването на някакво ново селище, тъй като античният Дорусторум съществувал далеч преди идването на прабългари и славяни. Но няма съмнение, че градът бил включен в укрепителната система на държавата и по разпореждане на хан Аспарух се пристъпило към подновяването на част от крепостните му съоръжения.

Друго забележително дело било построяването на „великия презид“ (т.е. ров) от Дунав до морето. Става дума за прочутия земен вал, който пресича цяла Северна Добруджа от град Черна вода на Дунав до Кюстенджа на Черно море. Това внушително съоръжение било издигнато през годините на управлението на хан Аспарух - на места запазената част на вала е широка в основата си 15 м, а на височина достига до 3,5 м. Валът е с фронт на север и трябвало да възпира прииждащите хазарски племена.

Вероятно по личното разпореждане на хан Аспарух била написана и първата част от Именника на българските ханове - тя представлява генеалогичен списък на прабългарските владетели до установяването им „отсам Дунава“. От документа личи колко далеч назад се простирала историческата памет на прабългарите - списъкът на владетелите започва е името на Авитохол (Атила?) и утвърждава правата на рода Дуло (от който произхожда и Аспарух) да владее ханския престол. Според съставителя на Именника идването на Аспарух в Мизия е съдбоопределящо събитие в живота на прабългарите. Най-паметна според него е годината на образуването на българската държава: от нея се измерват изминатите столетия държавен живот (515 години) и пак от нея започва новото летоброене на прабългарите. Вече след смъртта на Аспарух в Именника е отбелязано, че първият български владетел управлявал своя народ 61 години. Това не съвпада е проверените исторически факти и вероятно трябва да се разбира като указание за възрастта на първостроителя на българската държава.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на Българската държава през средните векове, Т. I. Ч. I, С., 1970, 176-222;

Симеонов, Б. Произход и значение на личното име на Аспарух. - Векове, 1977, No 3, 41-45;

Петров, П. Образуване на българската държава, С, 1981;

История на България, Т. 2, С., 1981, 74—110;

Венедиков, И. Медното гумно на прабългарите. С., 1983, 30-62.

ХАН ТЕРВЕЛ (700-721)

Годината на раждането му е неизвестна. Според изричното указание на Именника Тервел Пил от рода Дуло. На тона основание се приема за син на Аспарух и негов непосредствен приемник.

Първите сведения за Тервел са едва от 704 г. във връзка със съдбата на низвергнатия византийски император Юстиниан II. Прозвището Ринотмет (безносия) било прикачено към името на Юстиниан II след 695 г., когато бил свален от престола и носът му бил отрязан по заповед на новия император. След близо 10-годишно изгнание в Херсон (на Кримския полуостров) Юстиниан сполучил да избяга и пристигнал с кораб при устието на Дунав. Оттам изпратил някой си Стефан до „Тервел, господаря на България“ - ексимператорът искал помощ, за „да завладее царството на прадедите си“, като в замяна обещал на Тервел приятелството си, преголеми дарове и единствената си дъщеря за негова жена. Без колебание Тервел взел страната на сваления император - разменени били клетвени обещания и Юстиниан II пристигнал в България, посрещнат с „голяма почит“. Надписите около Мадарския конник свидетелствуват, че Юстиниан II се помъчил да привлече в акцията и „чичовците“ на Тервел - т.е. Куберовите прабългари от Македония. Преговорите с тях се провалили, тъй като македонските прабългари „не повярвали на носотрязания император“.

През 705 г. с голяма войска от прабългари и славяни (според някои източници тя наброявала 15 000 човека) Тервел се отправил към Константинопол и се установил на стан пред т. нар. Харсийска врата, от която се излизало на Одринския път. Цели три дни Юстиниан II водел преговори със столичните жители, но в замяна на обещанията си получавал оскърбления и подигравки. На четвъртия ден той успял да проникне в Константинопол (през водопровода), превзел града и наложил на противниците си жестоки наказания. Войските на хан Тервел продължили да стануват пред столичните стени, за да напомнят на Юстиниан II за задълженията, поети пред българския владетел.

Щастливият победител не закъснял да се отблагодари за оказаната му помощ - той се отнесъл „извънредно любезно с владетеля на българите“. Тервел бил приет тържествено в императорския дворец, където бил увенчан с кесарска корона, а раменете му били покрити с императорска хламида. След това двамата владетели седнали на специално изработени за целта тронове, от които приели парада на възторжените си войски. Съвременните историци твърдят, че с това не се изчерпили задълженията, които навремето Юстиниан II поел към Тервел, но те се задоволяват да отбележат, че българският владетел получил „много дарове“. Повече подробности дава един византийски сборник от X век (Свидас): „При император Юстиниан Тервел, предводителят на българите, бил на върха на благополучието. И самият Юстиниан, и Константин, синът на Ираклий, били негови данъкоплатци. Той поставял объркат щита си, който носел във време на война, и своя камшик, е който управлявал коня си, и слагал пари, докато покрие единия и другия. Простираше копието си на земята и от единия до другия му край, а също и на голяма височина, натрупвал копринени дрехи. Като напълвал кесии със златни и сребърни монети, раздавал ги на войниците, пръскайки с

дясната си ръка злато, а с лявата сребро.“

Сведенията около тържествата по повод „кесарското венчаване“ на Тервел приключват с кратката бележка на анонимен византийски автор от XIV век, който описва една прочута базилика в Константинопол: тя се намирала близо до църквата „Света София“, била украсена със статуи и се наричала златна, тъй като покривът и бил позлатен. Но забележителностите ѝ не свършвали дотук - дори през XIV век се помнело, че „от тази базилика Тервел говорил на народа“. Съобщението е много лаконично, но дава да се разбере, че тържествата около повторното коронясване на Юстиниан II и обличането на Тервел с кесарска власт били съпроводени от речи, както препоръчвал византийският дворцов церемониал. Можем да гадаем за смисъла на речта, произнесена от Тервел, но в нея вероятно са прозвучали уверения за мир и приятелство и благодарност към императора за проявената щедрост.

Списъкът на придобивките от кампанията през 705 г. приключва с териториалното разширение на юг от Стара планина - Тервел получил областта Загоре, т.е. земите между Сливен, Ямбол и Черно море.

Минали три години и мирът между България и Византия бил нарушен. Остават неизвестни причините, които накарали Юстиниан II да започне война срещу Тервел - може би императорът сметнал, че е дошло времето да отнеме от българина със сила онова, което според него Тервел получил в резултат на щастливи обстоятелства През 708 г. конните отряди преминали в Тракия, а византийският флот дебаркирал при Анхиало (Поморие). Юстиниан II бил сигурен в успеха - даже не взел мерки за укрепяването на лагера, а армията му се разположила на стан в полето пред Анхиало. Скритите сред близките планински вериги български войски видели, че императорската армия се пръснала да събира фураж, а от императорската шатра идвали една след друга все „по-глупави разпоредби“. Без да се колебае, Тервел нападнал неочаквано - българите „се нахвърлили като зверове и унищожили ромейското стадо, като взели много пленници, коне и оръжие освен убитите“. С малцина от оцелелите императорът побягнал в крепостта. Българите „дебнали останалия в Анхиало Юстиниан II три дни“. Осъзнал безизходността на положението си, Юстиниан II „пръв прерязал жилите на коня си и заповядал на останалите да направят същото, качил се през нощта на корабите, отплавал тайно и пристигнал в столицата със срам“. За да признае поражението, императорът заповядал „да се поставят трофеи на стените“ на Анхиало. Какви били тези „трофеи“, е неизвестно, но няма съмнение, че са изглеждали като знаме на пълния неуспех, един вид признание за катастрофата, и по чудесен начин украсили триумфа на хан Тервел.

През 711 г. Юстиниан II изпаднал отново в критично положение - армията му се разбунтувала и обявила за император военачалника Филипик Вардан. Юстиниан II и този се е обърнал за помощ към Тервел, като го „склонил да му помогне“. Изглежда, че българският владетел престанал да вярва в щастливата звезда на Юстиниан II, тъй като му изпратил войска, която наброявала само 3000 души. С този отряд Юстиниан II преминал в Мала Азия (в областта Витиния), но скоро събитията взели драматична насока - Филипик Вардан влязъл в столицата и бил признат за император. Военачалникът му Илия привлякъл на своя страна приближените на Юстиниан II, а на българите обещал да осигури свободен достъп на север. Юстиниан II бил обезглавен, а българският отряд се завърнал безпрепятствено в родината.

Междувременно събитията в Константинопол набирали скорост - за две години там се

сменили трима императори. Хан Тервел се възползувал от това и през 712 г. тежковъоръжена българска войска проникнала дълбоко във византийска територия. Българите се появили на самия Босфор за ужас на столичното население, което било излязло по тези места на разходка и развлечение: „богатите сватби и пищните угощения“ били прекъснати, а българите взели голяма плячка от сребърни съдове. След това те стигнали и до самите „Златни врати“ на Константинопол, оплячкосали цяла Тракия и се завърнали победоносно на север.

Неустойчивостта на Византия и безнаказаността, с която хан Тервел се разпореждал в империята, принудили византийския император Теодосий III (715-717) да започне преговори за мир. Договорът бил сключен през 716 г. и имал четири клаузи: 1) Границата между двете държави трябвало да минава по т.нар. Милеони в Тракия; 2) България трябвало да получава ежегодно златоткани дрехи и червени кожи на стойност 30 литри злато; 3) Двете държави трябвало взаимно да си предават политическите бегълци; 4) Стоките, които преминавали през границата, трябвало да са снабдени с пломби и печати, в противен случай се конфискували.

Няма съмнение, че договорът от 716 г. представлявал за Тервел една голяма победа - с него Византия не само признала старите му териториални придобивки (областта Загоре), но му отстъпила и нови територии: границата преминанала някъде при Странджа. От не по-малко значение бил годишният данък от пурпурни одежди и червени кожи, които се изчислявали на 30 литри злато, т.е. стойността на около 22 000 златни номизми. Червеният цвят бил запазеният цвят за византийския император и неговото семейство. Към него най-пла-менно се домогвали предните владетели, които високо ценели пурпурните одежди. Технологиата на производството им представлявала държавен монопол и била пазена в дълбока тайна. За Византия тя представлявали най-„твърдата валута“, с която купувала приятели и съюзници. По силата на договора от 716 г. Тервел получавал всяка година голямо количество златоткани материи и червени кожи, т.е. не само гардеробът му, но и престижът му се изравнявал с този на византийския император.

Теодосий III държал най-вече за изпълнението на третата точка от договора, която предвиждала предаването на политическите бегълци; той имал предвид горчивия опит на предшествениците си, тъй като на два пъти съдбата на византийския престол била в ръцете на хан Тервел. Последната точка от договора уреждала търговските взаимоотношения - след дълго прекъсване търговският обмен между Изтока и Запада бил възстановен и хан Тервел поел задължението да осигури транзита на стоките между двата континента.

С тези клаузи не се изчерпвали задълженията, пости от страна на хан Тервел и Теодосий III - вероятно е имало и други (премълчани от византийските историци), които предвиждали взаимопомощ в случаи на опасност. Това станало и причина войските на хан Тервел да се появят отново в околностите на Константинопол, обсаден от арабите през август 717 г. Още в началото на обсадата българите се явили в тила на противника и голяма част от вражеската войска била унищожена. Опасността за арабите била толкова голяма, че се наложило сухопътната им армия да обгради лагера си с два окопа - единият срещу Константинопол, а другият срещу българите. В тази война арабите проявили изключителна упоритост въпреки неблагоприятните климатични условия - зимата била незапомнена, цели 100 дни земята била покрита със сняг. През лятото на 718 г. арабите дали решително сражение на българите, но претърпели поражение - изворите не са единодушни само за числото на убитите арабски

войници - то варира от 20 000 до 32 000.

През 717-718 г. хан Тервел изпълнил задълженията си, произтичащи от договора му с Византия. Но заедно с победите нараствало и самочувствието му, което за трети път го довело пред стените на Константинопол - пак по повод междуособиците във Византия. Сваленият византийски император Анастасий II привлякъл на своя страна част от аристокрацията и организиран заговор за свалянето на император Лъв III Исавър. Привържениците на Анастасий II го посъветвали да потърси помощта на българския хан Тервел - изборът бил продиктуван най-вече от мощта на българския владетел и авторитета му на човек, способен да доведе до успешен край всяко начинание. Тервел не се поколебал нито за момент: той приел Анастасий II, обещал му помощ, „дал му войска и петдесет кентинария злато“ (един кентинарий се равнявал на 7200 номизми). т.е. Тервел подпомогнал претендента за византийския престол с огромната сума от 360 000 златни монети. Начело на българските войски узурпаторът се отправил срещу

Константинопол, но акцията му излязла неуспешна, тъй като столичните жители отказали да ги пуснат в града. Междувременно Лъв III изпратил писмо до Тервел, като го заклевал да спазва договорите, да предпочете мира пред войната и да предаде затворниците. Подействували не толкова укорите и заплахите. Колкото фактът, че Анастасий бил изоставен от привържениците си. Хан Тервел скъсал връзките си с узурпатора и изтеглил войските си. За да потвърди „лоялността“ си към договорите, Тервел изпратил на Лъв III много от затворниците, които избягали в Плиска.

С това се изчерпват свидетелствата за хан Тервел. Според Именника на българските ханове той управлявал 21 години, следователно смъртта му трябва да се отнесе към 721 г.

През 1972 г. бе публикуван оловен печат с надпис на гръцки език, който гласи: „Богородице, помагай на кесаря Тервел.“ На лицевата страна на печата личи допоясно изображение на владетел с дълги, спускащи се до раменете коси и островърха брада. Макар и схематично, изображението внушава представата за сравнително млад мъж, който е в разцвета на силите си. Облечен е в ризница, има шлем на главата, в дясната си ръка държи копие, а в лявата - полукръгъл щит, върху който е изобразен конник, устремен срещу паднал на земята противник. Няма съмнение, че печатът е на българския хан Тервел -отсичането му трябва да се отнесе след 705 г., когато българският владетел получил титлата кесар. Във византийския императорски двор тази титла стояла на второ място след императорската и била запазена за престолонаследника. Само веднъж (в случая с Тервел) кесарската титла била отстъпена на чуждестранен владетел - друг подобен случай няма.

Оловен печат на хан Тервел

Съвременниците преценявали събитията от 705 г. като незапомнен триумф на хан Тервел. Това е подсказано и в неговия печат, конникът, който връхлита срещу повален на земята противник, символично изобразява тържествуващия хан Тервел над падналия в краката му император Юстиниан II. Няма никакво съмнение, че същата идея е вложена и в релефа на Мадарския конник - там триумфиращият Тервел пронизва с копието си лъв, който символизира унизената и победена Византийска империя. В този монументален паметник идеята за победата на хан Тервел намира внушителната си реализация.

ЛИТЕРАТУРА:

Баласчев, Г. Българският господар Тервел. Периодическо списание, 1989, № 57. 46-61:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I, С, 1970, 222-257:

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С, 1979, 97-100, 230-232;

История на България, Т. 2, С, 1981, 110-119.

ХАН КОРМЕСИЙ (721-738)

Името на третия български владетел липсва в Именника на българските ханове. Отбелязано е само, че управлявал 28 години и произхождал от владетелския род Дуло, т.е. бил непосредствен приемник на Тервел. Името на този „неизвестен“ владетел е било Кормесий, както са го записали западните хронисти - според изричните им твърдения Кормесий бил „третият господар на българите“.

Впрочем това име се среща още по повод на събитията от мирния договор през 716 г. Според византийския хронист Теофан от българска страна този договор бил подписан от Кормесий. Но от други данни знаем с положителност, че по това време начело на българската държава стоял хан Тервел. На това основание някои изследователи твърдят, че Кормесий бил съвладетел на Тервел и в качеството си на негов съуправител сключил договора от 716 г. Името на Кормесий е записано и в надписите около Мадарския конник. В запазената част от текста става дума за ежегодни данъчни вноски от злато, които Кормесий получавал от византийския император - изглежда, че при управлението му мирният договор бил възобновен. В края на надписа се говори за развалянето на отношенията и за отстъпването на едно езеро на Византия.

Повече сведения за хан Кормесий няма. фактът, че при управлението му не са отбелязани военни действия между българи и ромеи, дава да се разбере, че е поддържал мирни отношения с Византия.

ЛИТЕРАТУРА:

Цанкова-Петкова, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. В: Изследвания в чест на М. Дринов. С., 1960, 618-625:

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, С, 1979, 104-106;

История на България. Т. 2., Г, 1981, с. 118.

ХАН СЕВАР (738-753)

Единственото сведение за този владетел се съдържа в Именника на българските ханове. Произхождал от управляващия род, т.е. хан Севар бил правнук на Аспарух. В Именника е записано, че управлявал държавата на българите цели 15 години. За този период византийските хронисти не съобщават нищо за събития, станали по северната им граница. Ако се позовем на т.нар. „доказателство на мълчанието“, излиза, че през цялото си управление хан Севар поддържал мирни отношения с Империята. Мълчанието на първоизворите утвърждава и друго едно предположение: управлението на Севар не било белязано със знака на големи и забележителни събития. Но от последвалите междуособици проличава, че затишието било привидно и измамно.

Повечето изследователи считат, че хан Севар бил последната издънка на прочутия и славен род Дуло. С неговата смърт или детрониране тази знаменита династия изчезнала от историческата сцена. Но съществуват известни основания да се предполага, че точно половин столетие по-късно (при хан Крум) родът Дуло си възвръща ханския престол.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. I, С, 256-259, 468-470;

История на България. Т. 2, С., 1981, е. 118.

ХАН КОРМИСОШ (753-756)

В Именника е посочено, че е управлявал 17 години, но в тях вероятно са включени годините, когато бил съуправител на Севар. За Кормисош се знае (пак от Именника), че бил от рода Вокил - следователно от това време трябва да броим първия династичен преврат в българската история. Съставителят на Именника пояснява: „Този княз измени рода Дулов, сиреч Вихтун.“ В други варианти преводът на този израз изглежда така: „Този княз промени рода Дулов, което ще рече Вихтун-Вихрогон.“

Приемем ли за точен първия вариант (което е най-логично), ще рече Кормисош е „изменил“ на управляващия род, т.е. отстранил Севар от престола, или иначе казано, узурпирал властта. Възможен е и друг вариант на тълкуване, в смисъл че Кормисош „сменил“ рода Дуло, след като починал последният представител на тази фамилия. В такъв случай промяната ще е станала мирно и без насилия.

Вторият превод - че Кормисош „променил“ името на рода Дуло - поставя много проблеми и е твърде неясен. Какво е наложило промяната на името на рода, след като от него произхождали такива забележителни личности като Кубрат, Аспарух и т.н.?

При Кормисош започват продължителите българо-византийски войни - инициативата принадлежала на византийския император Константин V Копроним, който преселил в Тракия колонисти от Армения и Сирия. Същевременно императорът започнал да укрепява границата и да възстановява стените на разрушените крепости. През 756 г. Кормисош поискал данък за новоизградените крепости, но „пратеникът му не бил почетен“. В отговор Кормисош предприел поход срещу империята - войските му стигнали до „Дългата стена“ (тя се издигала на 40 км от Константинопол - от Черно до Мраморно море) и се изправили срещу столичните стени. Българите „направили големи опустошения“, но „императорът излязъл срещу тях и завързал сражение, обърнал ги в бягство, преследвал ги с всички сили и погубил мнозина“. В това поражение трябва да търсим причините за падането на Кормисош от престола - фактът, че следващият владетел е от друг род, подсказва, че Кормисош е станал жертва на заговор.

Управлението на хан Кормисош е забележително и от друга гледна точка - с неговото име се открива дългият списък от преврати и насилия в междуособицата в българската държава през втората половина на VIII век. Превратът, който открил на Кормисош пътя към трона, довел до сериозна криза в системата на политическото мислене и до презрение спрямо установените норми на държавен живот. Под съмнение бил поставен и принципът на монархичното начало, което изострило амбициите на могъщите прабългарски родове. Жертва на тези бурни политически страсти станал самият Кормисош.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. I, С., 1970, 257-272, 466-467;

История на България. Т. 2. С, 1981, с. 118.

ХАН ВИНЕХ (756-762)

Споменат е единствено в Именника на българските ханове. Управлявал е 7 години. Родът му е Оукил. Смяната на управляващия род свидетелствува за поредния държавен преврат. Поводът бил поражението на хан Кормисош през кампанията от 756 г.

През същата 756 г. император Константин V Копроним предприел втория си поход срещу България - начело на българската държава стоял вече хан Винех. Ударът на ромеите бил осъществен със съвместните усилия на сухопътната армия и флота. Петстотин византийски кораба стигнали устието на Дунав и поели нагоре срещу течението на реката - стовареният десант „опожарил българската земя и взел немалко пленници“. Сухопътната армия, която се командувала лично от императора, била посрещната от Винех при пограничната крепост Маркели (при днешния Карнобат). Българските войски „били обърнати в бягство и претърпели поражение“. Хан Винех бил принуден да започне мирни преговори и се задължил да „изпрати като заложници собствените си деца“.

През 759 г. император Константин V започнал поредния си поход срещу българската държава. Българите посрещнали византийската армия в „теснините“ на Стара планина и ромеите претърпели голямо поражение. Византийският хронист Теофан назовава имената на мнозина от знатните, които оставили костите си в Балкана, а още повече били (уверява той) загиналите обикновени войници. Константин V трябвало да се завърне безславно назад, а хан Винех взел „голяма плячка“. Но на Винех не било съдено да се радва дълго на тази победа - той проявил учудващо бездействие, клонял повече към мира, отколкото към продължаването на войната, което предизвикало широко недоволство сред аристокрацията. Скоро се стигнало до открит бунт, съпроводен от жестоки насилия - хан Винех бил убит заедно с целия му род.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С., 1970, 272-276;

История на България. Т. 2, С., 1981, 120-121.

ХАН ТЕЛЕЦ (762-765)

С възцаряването на Телец на власт в България дошла нова династия - гой бил от рода Угаин. Съставителят на Именника нарочно отбелязва: „И този беше вместо друг.“

За събитията, които предшествували стъпването му на трона, византийските историци разказват: „Работите у хунобългарите се развили по следния начин. Те, след като се уговорили помежду си, убили тези, които по родова линия обладавали властта над тях, и за свой вожд поставили Телец.“ Новият владетел бил от средите на онази част от прабългарската аристокрация, която държала славяните да стоят настрана от управлението на държавата - за това съдим от факта, че след възцаряването му част от славянските племена потърсили убежище в границите на Византийската империя.

Според уверенията на съвременниците Телец бил млад човек (на 30 години), но бил известен с голямата си смелост и буйния си нрав. Тези качества той проявил и след овладяването на българския престол: „с тежковъоръжена и боеспособна войска“. Телец подложил на опустошение пограничните византийски области. Император Константин V не закъснял с новия си поход срещу България - той бързал да накаже „смелия и самонадеян“ български хан. На 16 юни 763 г. Константин V извел войските си от Константинопол. Византийският флот, наброяващ 800 кораба, всеки един от който имал на палубата си 12 конника, получил задача да стигне до дунавските градове, а сухопътната армия достигнала до Анхиало, където се разположила на стан.

С присъщата му енергичност хан Телец привлякъл за съюзници 20 000 славяни и заел проходите на Стара планина - първоначалният му план предвиждал да посрещне ромеите в теснините. Но неговата самонадеяност го подтикнала към решително сражение: на 30 юни (четвъртък) Телец извел армията си от планината и я построил в боен ред на Анхиалското поле. Битката започнала в петия час на деня (10 часа сутринта) и била много продължителна и кръвопролитна - враговете „дълго се избивали помежду си“ и никой не мислел да отстъпи. Привечер част от съюзните на Телец племена преминали на страната на византийския император, което решило изхода на сражението - българите отстъпили и император Константин V спечелил голяма победа. Той украсил триумфа си, „като влачел в дървени окови пленените българи“, които впоследствие били предадени на столичната тълпа.

Поражението при Анхиало предрешило съдбата на Телец. „Българите, като видели злостастиято му, встанали“ - Телец бил убит заедно с всичките си приближени.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1, С., 1970, 281-284;

История на България. Т. 2, С., 1981, 121-122.

ХАН САБИН (765-766)

Според някои изследователи той бил от славянски произход — поради тази причина името му не намерило място в Именника на българските ханове. Знаем, че Сабин бил зет на хан Кормисош, т.е. с възцаряването му властта отново преминала към рода Вокил, но вече по женска линия.

Сабин изразявал настроенията на онази част от българското общество, което било склонно да поддържа мирни отношения с Византия. Щом завзел властта, той „отправил пратеници при императора, чрез които най-настойчиво молел за мир“. Отначало мирните преговори се водели в тайна, но когато истината излязла наяве, настанало брожение. Свикан бил народен събор (в него участвувал „въоръженият народ“), който да се произнесе по въпроса за войната и мира. Надделяло мнението за борба докрай срещу Византия. Съборът се обявил открито и срещу политиката на хан Сабин и му отправил обвинението: „Чрез теб България ще бъде поробена от ромеите.“ Сабин трябвало да спасява живота си с бягство - през Месемврия той се добрал до Константинопол.

Император Константин V приел беглеца и се погрижил своевременно за семейството му - доверени хора били изпратени в България и не след дълго сполучили да прехвърлят близките на Сабин през границата.

Няколко години по-късно император Константин V все още разчитал, че чрез Сабин е в състояние да влияе върху работите в България - когато през 768 г. българският хан Паган пристигнал в Константинопол, Сабин стоял редом с византийския император. На преговорите Константин V напразно укорявал българските първенци за омразата им към Сабин. Укорите на византийския император свидетелствуват най-добре за чувствата на българите спрямо византийското протезе. Екскханът на българите Сабин останал завинаги във Византия, къде-то преживял последните си дни в празни мечти да се върне отново на българския престол.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1, С., 1970, 284-289;

История на България. Т. 2, Г, 1981, с. 124.

ХАН УМОР (766)

Според Именника на българските ханове той бил от рода Оукил, т.е. роднина на бившия хан Винех. Умор се озовал случайно на българския престол - Сабин му предал властта, когато побягнал от България. Според Именника Умор управлявал само 40 дни. Краткотрайното му царуване подсказва, че като привърженик на Сабин и радетел за мирни отношения с Византия той споделил участта на своя предшественик.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1, С., 1970, 289-290;

История на България. Т. 2, С., 1981, с.124.

ХАН ТОКТУ (766-767)

Токту бил „мъж българин, брат на Баян“. Репликата принадлежи на византийския историк патриарх Никифор и подсказва прабългарския произход на новия хан. Брат му Баян ще е бил известна личност, щом чрез него се прави характеристика на Токту. Няма съмнение, че Токту стоял начело на онези сили, които били противници на засилващото се политическо влияние на Византия.

Управлението на хан Токту продължило по-малко от година. Скоро той се намерил пред обединените сили на опозицията и трябвало да се спасява с бягство - интересно е, че бягал не по посока на Византия, а на север към Дунав. Някъде „в горите на река Дунав“ Токту загинал заедно с брат си Баян и мнозина от своите приближени.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I, Ч. I, С., 1970, 289-290; 525-526;

История на България. Т. 2. С, 1981. с.124-125.

ХАН ПАГАН (767-768)

Паган бил издигнат от „партията“, която се обявявала за мирни отношения с Византия. Той започнал преговори с Константин V и като повярвал на „честната му дума“, заедно с великите си боляри „слязъл“ при императора - вероятно срещата станала някъде в полята на Тракия. Преговорите били доста разгорещени и Константин V непрекъснато укорявал българските първенци за тяхното „безредие“. От разказа на византийския хронист Теофан можем да останем с погрешното впечатление, че най-голямата грижа на императора била умиротворяването на България. Накрая стигнали до споразумение и „сключили привидно мир“. За императора това било по-скоро средство за печелене на време. С бърз марш той преминал проходите на Стара планина и стигнал „чак до Чика“ - това е т. нар. Вътрешна област на българската държава. Но по време на похода Константин V „не направил нищо доблестно и се завърнал със страх“. Единственият му актив бил опожаряването на няколко селища в околностите на Плиска.

За хан Паган този поход имал тежки последици. Обвинявали го (и то с основание), че повярвал на лъжливите обещания на Константин V, и го държали отговорен за проникването на ромеите зад Балкана. Избухнал бунт - Паган побягнал към Варна (с това име се наричала областта около днешния град), но там бил убит от слугите си.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. I, С., 1970, 291-294;

Бешевлиев, В. Първобългарите. С, 1980, 49-50;

История на България. Т. 2. С, 1981, 124-125.

ХАН ТЕЛЕРИГ (768-777)

Смята се, че Телериг е непосредствен приемник на хан Паган, въпреки че името му се споменава за първи път едва през 774 г. През месец май император Константин V предприел нов поход срещу България. Две хиляди византийски кораба потеглили на север. Огромната армада се предвождала от червения императорски кораб. Планът предвиждал флотата да навлезе в Дунав и да стовари конницата в северните български области. Същевременно сухопътната армия трябвало да шурмува старопланинските проходи. Първоначалният план претърпял промяна и флотата акостира на черноморския бряг. Оттук конницата навлязла в т.нар. Варна. Когато потеглил през непознатите места, императорът се уплашил и решил да се върне. Междувременно пристигнали пратеници на хан Телериг с предложение за мир. Подписан бил договор, който предвиждал „ниито българите да излизат срещу Византия, ниито императорът да се стреми да нахлува в България“.

През октомври 774 г. императорът узнал, че хан Телериг изпратил армия от 12 000 души „да оплени Берзития (в Македония) и да пресели жителите ѝ в България“. Византийските агенти своевременно известили Константин V за намеренията на българския хан. Василевсът събрал армия от 80 000 войници, изненадал българите и спечелил голяма победа. Последвал нов поход към България, но този път силните северни ветрове попречили на византийския флот да стигне по-далеч от Месемврия.

Хан Телериг отдавна се досещал, че и най-скритите му намерения скоро ставали известни на византийския император - било повече от ясно, че в дворците на Плиска василевсът имал доверени хора, които редовно го осведомявали за всичко. Затова Телериг намислил да подведе императора с лъжливата вест, че е готов да се постави изцяло в негова власт. Писмото гласяло: „Възнамерявам да избягам и да дойда при теб. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам, и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат.“ Константин V лекомислено се поддад на съблазнителното предложение и съобщил на Телериг имената на своите агенти. Той нямал основания да подозира хана в притворство - за него този случай бил само епизод от дългата поредица от преврати и заговори в българския владетелски двор. Само че този път Константин V бил излъган, и то с онази простота, с която обикновено се мамят хора, които си въобразяват, че по притворство и изобретателност нямат равни на себе си. След като получил имената на византийските агенти, Телериг изтребил всичките. Когато научил за ликвидирането на шпионите си, император Константин V „изскубал много от побелелите си коси“.

През есента на 774 г. изглеждало, че провизантийските елементи в България са ликвидирани веднъж завинаги. Минали обаче само три години и Телериг, който направил толкова много за премахването на зловредното ромейско влияние, на свой ред побягнал, и то в Константинопол. Жалко е наистина, че с постъпката си той изменил на онази идея, която го вдъхновявала в борбата за опазване на България.

По-нататъшната съдба на ексхана Телериг не представлява интерес. Той бил приет радушно от новия византийски император Лъв VI (775-780), който го удостоил с високата

титла патриций. След тона се покръстил (приел християнското име Теофилакт) и се оженил за братовчедка на императрицата. Запазен е печатът му - в него се моли божията закрила за „патриция Телериг-Теофилакт“.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С., 1970, 298-313;

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 232;

История на България. Т. 2. Г, 1981, 127-129.

ХАН КАРДАМ (777-802)

Смята се, че Карлам е приемник на хан Телериг, въпреки че името му се среща в историческите извори за първи път едва през 791 г. През месец април византийският император Константин VI (780-797) потеглил на поход срещу българите. Акцията му целяла да ги накаже заради проникването им по поречието на Струма и изтребването на византийски войски. Хан Кардам взел своевременно мерки и посрещнал ромеите на тяхна територия - при градчето Проват край Одрин. Привечер двете войски влезли в сражение и ромеите отстъпили. Вечерта те напуснали лагера си и побягнали в Константинопол. Сражението нямало решителен характер, въпреки че бойното поле останало в ръцете на хан Кардам.

През юли 792 г. Константин VI излязъл от столицата и пристигнал с войските си край българо-византийската граница, където се заел с укрепяването на крепостта Маркели (при Карнобат). Българският хан Карлам се появил с войските си на 20 юли, като заел съседните височини. Времето минавало в разузнаване и приготовления. „Въодушевен и убелен от лъжепророци, че победата ще бъде на негова страна“, императорът излязъл от лагера и дал решително сражение на българите. Още при маневрирането той разстроил редиците си („нападнал безредно“) и претърпял тежко поражение. Загинали много от военачалниците му, в това число и „лъжепророкът“ (астрономът Панкратий), който уверявал императора, че разположението на звездите му предвещава сигурен успех. Хан Кардам празнувал голяма победа - той пленил целия вражески обоз заедно с императорския шатър и цялата прислуга. Константин VI едва успял да се спаси и „пристигнал като беглец в столицата“. Последвали преговори, които завършили с подписването на мирен договор - императорът се задължил да плаща ежегоден данък.

През 796 г. Кардам изпратил послание на Константин VI, в което заявявал: „Или ми плати данъка, или ще дойда до Златните врати и ще опустоша цяла Тракия.“ На това предизвикателство императорът отговорил с присъщата му самонадеяност, като изпратил на българския владетел конски тор вместо злато и го придружил с думите: „Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и аз не искам да се мориш чак дотук. Аз ще дойда до Маркели и ти излез насреща, пък каквото бог отсъди.“

В декларацията на императора имало повече поза, отколкото желание за решителен бой - той не само не стигнал до Маркели, но бил принуден да се спре северно от Одрин, тъй като хан Кардам вече бил с войските си в близките гори. В продължение на цели 17 дни императорът напразно призовавал българския владетел на решителен бой, но той не се осмелил да излезе от укреплението си - така поне твърди византийският хронист Теофан. Думите му явно стоят далеч от истината. Чудно е наистина как цели 17 дни мечтаещият за реванш Константин VI не намерил сгоден случай да придобие със силата на оръжието онова, което манифестирал с надменните си слова. Вероятно през тези дни са водени преговори за мир - както свидетелствуват последвалите събития - те завършили с подновяването на договора от 792 г. Повече сведения за живота и личността на хан Кардам няма. Не са

известни и обстоятелствата около неговата смърт, но дори и да е била насилствена, тя не бива да се поставя във връзка с Византия и нейните интриги.

Управлението на българския хан Кардам е забележително преди всичко с ликвидирането на междуособиците, умиротворяването на страната и извеждането на България от политическата ѝ немощ. Пак с неговото име трябва да свържем и новия етап в българо-византийските отношения - през 90-те години на VIII век България минала в настъпление на юг от Балкана. Тази активна външна политика осигурила не само толкова мечтания мир, но и просперитета на България през следващото столетие.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С., 1970, 313-321;

История на България. Т. 2. С., 1981, 129-130.

ХАН КРУМ (802-814)

Според едно неясно свидетелство от XI в. хан Крум произхождал от онези прабългари, които след разпадането на Велика България потеглили на запад и се установили в днешната унгарска пуста: там известно време те „робували на хана на аварите“. По-късно се прехвърлили на юг от река Дунав, а в началото на IX в. една тяхна далечна издънка сполучила да овладее престола в Плиска. Тълкувано в най-широка светлина, известието навежда на предположението, че хан Крум принадлежи към Куберовите прабългари, които в края на VII в. от Панония (днешна Унгария) се установяват завинаги в днешна Македония. А фактът, че един техен потомък налага властта си в Плиска, може да означава само едно: Крум трябва да се брои за пряк потомък на Кубер, брата на хан Аспарух, т.е. в жилите на хан Крум течала кръвта на прочутия и славен род Дуло. Със стъпването му на трона се продължават традициите на отминалите столетия.

Не случайно първите походи на хан Крум са по посока на Македония. С тях той цели не толкова териториални придобивки, а по-скоро приобщаването на онзи прабългарски масив в Македония, който винаги тежнел към съплеменниците си на север от Стара планина. Така че хан Крум не е основоположник на нова династия, както се смяташе досега. С неговото име знаменитият род Дуло отново излиза на историческата сцена и възстановява властта си над българското племе.

След като се изкачил на българския престол, Крум насочил вниманието си в северозападна посока, където могъщата някога аварска държава загивала под ударите на франкската империя. Той се възползувал от обстоятелствата и „унищожил съвършено аварите“, т.е. завладял източните части на Аварския хаганат и ги включил в границите на българската държава.

След това Крум обърнал поглед към Византия - още през 807 г. действувал в една посока, станала традиционна, когато се чертаят пътищата за разпространението на българското влияние на Балканите. Войските му се появили в поречието на Струма, откъдето се завърнали с голяма плячка.

Две години по-късно Крум стоял с войските си пред Сердика - този град държал ключовите пътища към Македония. При преговорите за предаването на града хан Крум не скъпял обещания, но когато вратите му били отворени, той избил целия гарнизон от 6000 войници и част от жителите му. След това заповядал да сринат крепостните стени и се завърнал победоносно в Плиска - пролетта на 809 г.

Византийският император Никифор I Геник (802-811) предприел редица мерки срещу настъплението на българите. Два похода срещу България били провалени, с полууспех приключила и акцията за преселването на гръцки колонисти от Мала Азия в Тракия.

В началото на 811 г. Никифор I започнал подготовката на голям поход срещу България, „като мислел съвършено да я унищожи“. Под знамената били призвани всички патриции, началници, сановници и цялата „златна младеж“, от които бил сформиран специален отряд под командването на императорския син Ставракий. За похода били вдигнати всички отряди

(от Балканите и Мала Азия). Към тях се присъединили тълпи бедняци: въоръжени с прашки и тояги, те мечтаели да награт богата плячка в българските земи. На 11 юли византийската армия се установила край пограничната крепост Маркели - тук пристигнали пратеници на хан Крум с предложение за мир. „Възпиран от собственото си лекомислие и от внушенията на съветниците си“, Никифор I отхвърлил предложението. Впрочем още при Маркели станали събития, които предвещавали злополучен край на цялата кампания: любимият прислужник на Никифор I избягал при Крум, като отмъкнал целия императорски гардероб.

Няколко дни византийската армия маневрирала и търсела удобно място за преминаването на Балкана. Българите завардили проходите, но „след много заобикаляния през непроходими места“ ромейците измамили бдителността на стражевите отряди и излезли в равнината. Веднага били посрещнати от 12 000 „отбрани българи“, но те не успели да спрат устрема на неприятеля и почти всички загинали.

Пътят на ромейската войска към Плиска бил постлан с трупове; хора и животни ставали жертва на меча. Императорът заповядал да се избиват дори и кърмачетата, а „диващината му стигнала дотам, че заповядал да докарват малките деца, да ги поставят на земята и да ги прегазват с кремъчни дикани за вършеене“.

Пред стените на Плиска хан Крум направил отчаян опит да спре нашествениците с армия от 50 000 човека, т.е. българският владетел вдигнал на крак опълчението, но тази лошо обучена войска не издържала вражеския удар и отстъпила.

Победителят Никифор I влязъл в Плиска на 20 юли. Първата му грижа била да сложи под ключ съкровищницата на Крум - да припомним, че преди да стане император, Никифор бил финансов министър. Тържествуващият василевс се разхождал по чардаците на Крумовия дворец и уверявал приближените си, че „ще построи тук град на своето име, за да стане именит пред бъдните поколения“. После богато надарил войската си с пари и дрехи. В Плиска императорът посрещнал и пратениците на Крум, който още веднъж му предложил мир, като заявил: „Ето, ти дойде и победи. И тъй вземи каквото ти е угодно и си иди с мир.“ Но възгордян от победата, Никифор I не искал и да чуе за подобно нещо, като се ласкаел от мисълта, че е „покорил цяла България“ и осъществил отколешната мечта на византийските императори. На 23 юли император Никифор I излязъл от Плиска начело на армия, която, отдадена на пиянство и грабеж, отдавна се превърнала в тълпа. Столицата Плиска била опожарена. Първоначалните планове на императора предвиждали да потегли към Сердика, но постепенно той бил обхванат от страхове, тъй като узнал, че Крум преградил обратния му път.

Междувременно хан Крум с голяма бързина реорганизирал войските си, извикал на помощ околните славянски племена и част от онези авари, които преселил в Мизия, въоръжил „жените по мъжки“, с една дума, на крак била вдигната цялата българска земя. Прходите били завардени и преградени - всичко това станало само за два дни - четвъртък и петък. След известно лутане императорът се осмелил да навлезе в планината, като поел през Върбишкия проход, който българите преградили с дървена стена (лема) и дълбок ров.

В петък срещу събота византийската армия ношувала във Върбишкия проход - войсковите части били разположени далеч една от друга, тъй като теснините не позволявали съсредоточаването им. През цялата нощ ромейците чували шума на прииждащите български войски. Сам императорът пророкувал близкото си поражение с думите: „Дори крилати да

станем, никой да не се надява, че ще избегнем гибелта.“

Призори на 26 юли (събота) българите нападнали центъра, там, където станувал императорският отряд. Ромеите набързо се въоръжили, но скоро били пометени и ударили на бяг. През прохода протичала малка, но дълбока и тинеста река. Ромеите не улучили веднага брода и много войници се издавили. Скоро паниката станала всеобща - хора и животни се смесили. Тези, които затънали в тинята, били газени от прииждащите, които преминавали през тях. Накрая бегълците стигнали до дървената преграда - тя била „много яка и мъчно проходима“. Първите, които се опитали да я преминат, попаднали във външния ров, на дъното на който били забити заострени колове. Следващите я запалили, но също попаднали и рова заедно с конете си. Поражението на ромеите било незапомнено - „погубена била цялата ромейска мощ“. Впрочем нека да дадем думата на византийските историци: „И цялата християнска красота загинала. Всичкото оръжие било загубено заедно с царския багаж. Дано християните (т.е. византийците) не изпитат пак грозната история на този ден, тъй като надвишава всякакво ридание.“

Ромеите твърдели, че императорът загинал още при първия удар „по най-жалък начин“. Но от българските извори знаем, че Никифор бил заловен жив, заведен при Крум, който заповядал да го обезглавят. След това „набил на кол главата му и тя стояла много дни за показ на идващите при него племена“ - пред нея щастливият победител приемал парада на своите войски. След това заповядал черепът да се обкове със сребро и с тази чаша пиел „зравица“^[3] със славянските вождове - това пък е признание, че най-голям дял за победата във Върбишкия проход имали славянските племена.

Хан Крум пие „здравца“ със славянските вождове - миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника

Хан Крум пие "здравца" със славянските вождове - миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника.

През следващата 812 г. българските войски се появили в Тракия - през юни бил превзет Дебелт. При тази вест жителите на Анхиало, Берое, Пловдив, Филипи и Никси (между Кавала и Драма) напуснали градовете си.

През септември 812 г. Крум изпратил в Константинопол славянина Драгомир с предложение да се възстанови мирният договор от 716 г. Новият византийски император Михаил Рангаве (811-813) отхвърлил предложението заради клаузата, която предвиждала двете страни да си предават политическите бегълци. Империята все още живеела с илюзията, че може да използва емигрантите от България за политическите си планове.

Крум предвиждал, че предложението му ще срещне възражение, защото придружил мирните си демонстрации със заплахата: „Ако не побързате с мира, ще ударя на Месемврия“ Когато преговорите били преминали, той се насочил към черноморската крепост и стоварил пред стените ѝ многобройни обсадни машини - те били построени от един покръстен арабин, който бил на византийска служба, но впоследствие избягал при Крум. След около

две седмици в Константинопол долетяла тревожната вест, че Крум превзел Месемврия. Като връх на всичко той пленил 36 медни сифона, с помощта на които се изхвърлял прочутият гръцки огън - оръжие, което ромеите пазели в пълна тайна.

В началото на февруари 813 г. в Константинопол плъзнали слухове, че Крум потеглил с войските си да оплени цяла Тракия. На 15 февруари императорът излязъл от столицата и с „божията помощ“ сполучил да го отблъсне. Този полууспех го подтикнал към решителни действия - събрана била нова войска, а на помощ били повикани дори отрядите, които пазели границата със Сирия.

През май 813 г. Михаил Рангаве потеглил на поход - съпровождала го императрицата, която заклела военачалниците да умрат за „християнския кръст“ и да пазят своя император. Повече от месец Михаил Рангаве обикалял из Тракия без видима цел, а грабежите на войниците му довели областта до бедствено положение.

В началото на юни хан Крум се появил с войските си и се установил на лагер при Версиникия, близо до Одрин. Ромеите успели да заемат по-удобни позиции - лагерът им опирал до височини, които доминирали над равнината. В продължение на 15 дни всяка сутрин двете армии излизали на полето, построявали се в боен ред, но никой на поемал риска да нападне. Това предизвикало брожение в императорския лагер, тъй като (според признанието на един от византийските военачалници) ромеите били десет пъти повече от българите.

На 22 юни Йоан Аплакис, който командувал тракийските войски, се обърнал към императора със следните думи: „Докога ще чакаме и ще гинем? Аз пръв настъпвам, а вие смело ме последвайте.“ Отрядът му се устремил срещу българските редици, като се въодушевявал от мисълта, че „на полето ромеите могат да бъдат само победители“. Примерът на тракийските отряди бил последван и от останалата войска, но още при първото сблъскване ромеите панически побягнали. Внезапното им отстъпление изненадало Крум - „той помислил, че това е някаква засада и възпрял своите от преследване“. Работата била в това, че бягащите ромейски войски вече преваляли отсрещните хълмове, което създавало погрешното впечатление, че нови византийски отряди бързат на помощ на императора. Скоро Крум разбрал, че ромеите не настъпват, а бягат, и заповядал на войниците си „да отпуснат юздите на конете и да започнат да преследват“. Поражението на византийците било катастрофално - най-напред бягал сам императорът, „като проклинал войските и техните военачалници“.

Няколко дни след битката при Версиникия Крум стоял с войските си пред Константинопол и оглеждал могъщите му укрепления, увенчани с високи кули. Жителите на столицата се трупали на стените „да видят новия Сенахерим“ и с удивление наблюдавали странните действия на българския хан. Крум принесъл в жертва „много хора и добитък“ - жесток бог ще е бил Тангра, щом за омилюстияването му били необходими и човешки жертви. След това Крум влязъл в морето, измил си краката и поръсил с вода войските си, които шумно го аплодирани. Това са все езически обичаи. Поръсването с вода, на която се приписвала голяма очистителна сила, трябвало да премахне опасността от лоши влияния върху българския хан и неговата войска. После Крум минал през шпалира, който му направили неговите наложници, „които му се кланяли и го словославили“.

Веднага след това хан Крум се разпоредил лагерът му да се обгради с ров откъм

столицата и започнал мирни преговори. Някои от условията му ще са прозвучали за ромеите най-малкото странно. Например Крум поискал да му разрешат да забие копието си и „Златните врати“ на Константинопол - съобразно с езическата религия на прабългарите чрез тези действия той е трябвало да установи тайнствена и невидима връзка с града, което би му позволило да го превземе.

Далеч по-сериозно погледнали ромеите на предложението на Крум за лична среща с императора, на която да бъдат договорени условията на мира. Новият византийски император Лъв V Арменец (813-820) приел предложението не защото, че бил ратник на мира, а защото му се удавало удобен случай да се разправи със страшния си противник. Скроен бил коварен план за убийството на българския владетел. На трима прочути стрелци с лък било наредено да се скрият близо до мястото на срещата и по даден знак да прострелят Крум.

Рано сутринта Крум пристигнал на уговореното място с трима сановници и още трима оръженосци. Ромеите пристигнали с лодка и преговорите започнали. Но още в началото един от ромеите подал уговорения сигнал, като си свалил шапката. Крум се досетил за измамата, скочил на крака и е помощта на своите сановници яхнал коня си. Скрытите в засада стрелни излезли от укрытията си, а стоящите по зъберите на стените византийски граждани започнали високо да викат „кръстът победи“, т.е. очаквали всеки момент войниците да прострелят българския хан. Те на няколко пъти стреляли след бягащия Крум, но не успели да му нанесат смъртоносна рана и той щастливо се измъкнал от засадата.

Разярен от ромейското коварство и лъжливите клетви, хан Крум подложил на страшно опустошение околностите на Константинопол - опожарил съседните църкви и манастири, разграбил Хиподрома и посякъл всички пленници. След тона се оттеглил на север, като разорил всички земи до Одрин. Този град бил обсаден от брата на Крум още през юни. С пристигането на българския хан обсадата се затегнала и жителите на града се предали на милостта на победителя. Цялото население на Одрин заедно с епископите, жените и децата (10 000 човека) било преселено в отвъддунавска България. Докато жителите на Тракия преживявали този погром, император Лъв и не помислил да излезе от столицата - той не се побоял да престъпи и клетвите си, и воинския си дълг, който го задължавал да защитава подвластния му народ.

Настъпването на зимата давало надежди, че нашествията на българите ще престанат. Времето обаче се случило хубаво и Крум побързал да изпрати в Тракия 30 000-на армия - това била но същество нова наказателна акция. Тази „облечена в желязо“ войска опустошила областта около днешния Люлебургаз и се завърнала с огромна плячка и 50 000 пленници, които били преселени на север от Дунав.

Междувременно в Константинопол стигали все по-тревожни известия, че хан Крум се подготвил за решителен щурм срещу византийската столица. За тази цел той привлякъл за свои съюзници „всички Славинии“, т.е. околните славянски племена, и наел многобройна аварска войска. За атакуването на константинополските стени бил подготвен огромен обсаден парк. Той включвал големи бойни кули, „костенурки“ за разбиване на слените, огнехвъргачки, т. нар. овни, които подривали укрепленията, и много други. Обсадните машини трябвало да се придвижат до византийската столица на 5000 обковани в желязо коли (те били вече готови), а „хиляди волове били приготвени в оборите“, за да пренесат обсадните машини. В разгара на приготвленията хан Крум внезапно починал^[4] - точната

дата на смъртта му е 13 април 814 г., четвъртък.

Личността и делата на хан Крум не се измерват единствено с външнополитическите му успехи и славата на победните битки. Не по-малко значителни са заслугите му за вътрешнополитическото укрепване на държавата - той е първият законодател в нашата история. Крумовите закони са записани в един късен извор (от XI в.) — там те звучат в наивно-легендарна форма. Това подсилва съмненията относно достоверността на съобщението. Всъщност юридическата инициатива на хан Крум е съвсем естествена и навременна - епохата му задължително изисквала нова правна уредба. Според първоизвора Крум стигнал до идеята за своите закони под влияние на чутото от аварските първенци - те му посочили причините, довели до пропадането на могъщата им някога държана. Истинските основания на хан Крум били, разбира се, други - в държавата му си пробивали път нов тип обществени отношения. Свободната селска община претърпяла жестоки удари, което довело до масово обедняване на селячеството. Безимотните се увеличавали, а кражбите и просията се срещали навсякъде. Умножили се подкупничеството, лъжесвидетелството и пианството. Бедните живеели все по-зле, а за нищите не съществувала никаква надежда - познатите язви на обществото, в което класовата диференциация си пробива път.

Законите на Крум предвиждали утежнени санкции спрямо крадците и разбойниците. С цената на жестоки наказания, включително членовредителство, законите охранявали частната собственост. Те предвиждали и уреждането на имуществените отношения: под страха на сурови наказания онези, които имали (т.е. общината и едрите земевладелци), били заставени да оземлят безимотните. По този начин с личното застъпничество на Крум започнал да се формира един слой от дребни собственици, от които се нуждаела както хазната, така и армията. Следователно забележителните външнополитически успехи на хан Крум дошли в резултат от вътрешното укрепване на държавата, най-вече от икономическия стабилитет на обществото.

Крумовите закони имали още едно положително въздействие. С въвеждането им върху всички поданици на държавата на практика било заличено старото славянско и прабългарско обичайно право. А това унифициране до голяма степен улеснило процесите около обединението на двата етноса - славяни и прабългари.

Големи били заслугите на Крум за реорганизирането на държавноуправленския апарат. През VII—VIII век държавата била изградена на федеративен принцип, т.е. прабългарите и славяните запазили своето самоуправление и териториалната си обособеност. Това направило държаната неустойчива политическа общност, тъй като връзката между провинцията и столицата била слаба. Хан Крум пръв съзрял необходимостта от ликвидирането на племенното самоуправление и стигнал до идеята за централизма, което означавало на практика да се ликвидира властта на местните славянски вождове, а провинциите да се поставят под разпореждането на лица, пряко подчинени на хана.

Новата административна мярка била въведена за първи път в новозавладените земи на юг от Стара планина - между Дебелт и Сердика. Ако Крум се беше придържал към старите образци на държавен живот, тези земи трябваше да се поставят под властта на местните славянски вождове съгласно съществуващата практика. Но владетелят ги подчинил под властта на своя брат, на кавхана и ичергубоила, а в помощ им дал по двама стратегии, т.е.

старият принцип бил заменен с административно-териториален. Това бил единствено правилният път за реорганизация на държавата и се превърнал в ръководно начало за неговите приемници.

С името на хан Крум свързваме и утвърждаването на монархичното начало във владетелската идеология. В един от надписите си той говори за „моя саракт“ (държава), което свидетелствува колко далеч е стигнала идеята за самодържавието.

Подробности за личния живот на хан Крум не са известни. Знаем само, че след опожаряването на Плиска той се погрижил за разкрасяването на столицата с една внушителна колонада. Върху колоните хан Крум заповядал да се изпишат надписи (на гръцки език), които известявали забележителни събития. Част от тях имат следното съдържание: „Сражение при Версиникия“, „Сражение при Тича“, „Сражение при Сяр“ - това са все победни и паметни битки. Върху други колони стоят надписите: „Крепост Димотика“, „Крепост Редесто“, „Крепост Бурдизон“, „Крепост Месемврия“, „Крепост Созопол“,

„Крепост Виза“, „Крепост Аркадиопол“ и др. - това пък са имената на превзетите от Крум градове по време на победоносните кампании от 812 и 813 г. Тези колони вероятно са били сложени в централната част на Плиска и представлявали, така да се каже, алея на българската военна слава.

Държавата на българите дължи на хан Крум верния ориентир за реализирането на една голяма политическа идея -приобщаването на славяните към върховете на управлението. На хан Крум принадлежи и заслугата за присъединяването на славянските племена към българската държава - големите му начинания имали като правило едно предварително условие: съюзът с „всички Славинии“.

В по-различна светлина трябва да се преценява походът му към Константинопол - сто години след Тервел победоносните български войски отново се оглеждали във водите на Босфора, но щурмът към византийската столица подранил. Крум си давал сметка, че държавата му не разполага нито с материални, нито пък с морални ресурси за осъществяването на такова дръзко начинание. Но посоката била без съмнение правилна и тъкмо на „прочутия Крум“ (признанието е на византийските историци) българската държава дължи високите цели на своята политическа и народностна доктрина.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 1, С., 321-376;

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, 109-122, 141-151;

Бешевлиев, В. Първобългарите. Г, 1980, 68-69, 85-86;

История на България. Т. 2. С., 1981, 130-147.

ХАН ОМУРТАГ (814-831)

В надписите Омуртаг е представен като син на хан Крум. Това се потвърждава и от един късен византийски извор от XI век. Обикновено името му се превежда като „кръгъл“, „дебел“, но според други то означава „орел“. Доскоро се приемаше, че между Крум и Омуртаг управлявали двама (а според други и трима) владетели. Това погрешно мнение е преодоляно и хан Омуртаг се смята за непосредствен приемник на Крум.

След утвърждаването си на престола Омуртаг „започнал да върши големи опустошения“ в ромейските земи - лятото на 814 г. „С варварска самонадеяност“ той отхвърлил мирните предложения на Лъв V - причините за отказа трябва да търсим в неприемливите условия, поставени от византийския император. През есента на 814 г. станало решителното сражение между войските на хан Омуртаг и на император Лъв V. Двете армии се срещнали в околностите на крепостта Бурдизо (дн. Баба Ески). В началото на сражението императорът започнал привидно отстъпление, което увлякло българите в преследване и те разстроили редиците си. След това ромеите внезапно се обърнали и спечелили голяма победа - хан Омуртаг, който взел лично участие в сражението, се спасил благодарение на бързия си кон.

Неуспехът принудил хан Омуртаг да започне мирни преговори. В началото на 815 г. в Константинопол пристигнали български пратеници и се състояла церемонията около подписването на мирния договор - тя станала в тържествена обстановка и пред многоброен народ. Споразумението предвиждало императорът да се закълне според езическия обичай на българите, а пратениците на Омуртаг - съгласно християнския закон. Византийските историци осъждат единодушно Лъв V заради това, че можело да се види как „най-християнският“ владетел „излива на земята вода от чаша, обръща саморъчно конски седла, как се докосна до тройна юзда и вдига трева нависоко“^[5]. Друг византийски историк добавя, че Лъв V дори „разсякъл кучета и ги употребил за свидетели“ на клетвените си думи.

Част от клаузите на 30-годишния мирен договор, сключен между хан Омуртаг и Лъв V, са записани в Сюлейманкьойския надпис. На първо място била определена границата между двете държави. Тя започвала от Дебелт, после стигала река Марица (при днешния Симеоновград) и оттам се прехвърляла по източния рид на Родопите. По този начин хан Омуртаг узаконил присъединяването на една голяма част от Тракия към българската държава. Другите точки на мирния договор уреждали положението на славянските племена, живеещи в Тракия, и условията, при които трябвало да спане размяната на пленниците.

Мирният договор бил възобновен при поредната смяна на василевса през 820 г. Новият византийски император Михаил II Балба (820-829) и хан Омуртаг ще са се договорили да си помагат в случай на опасност. За това съдим от събитията, свързани с бунта на Тома Славянина, който от Мала Азия се прехвърлил на Балканите и в края на 821 г. обсадил Константинопол. През 823 г. хан Омуртаг предложил на императора военна помощ - византийските историци обясняват постъпката му с желанието на българския владетел да заякчи мирното споразумение между двете държави: „защото се навършвало едно десетилетие от тридесетгодишния мирен договор“. „Императорът сметнал, че

предложението заслужава внимание“, но се въздържал от проливането на „християнска кръв, поблагодарил за усърдието“ и отпратил пратениците на Омуртаг „с почести в страната им“. Всъщност Михаил II не желал да бъде уличен, че в борбата си е узурпатора потърсил помощта на българите, т.е. престъпил законите, които препоръчвали езичниците да не се намесват в разприте между християните. От достоверни източници е известно, че императорът повикал на помощ българския владетел, който не закъснял да се възползува от предоставената му възможност. През октомври 823 г. войските на хан Омуртаг се отправили към Константинопол и се установили на лагер при Хераклея. Тома Славянина вдигнал обсадата на византийската столица и тръгнал срещу Омуртаг с цялата си сухопътна войска, но в сражението „бил напълно разбит и повечето от неговите хора били избити. Българите, носейки голяма плячка от неприятеля, се завърнали в станата си“.

След като гарантирал съюза си с Византия, хан Омуртаг имал възможност да съсредоточи усилията си на север, където назрявали важни събития. Безпокойството му било предизвикано от новото раздвижване на североизточните му съседи - хазарите. През 824 г. той предприел успешен поход срещу тях и установил окончателно североизточната българска граница по река Днепър. Далеч по-сериозни били проблемите по северозападната граница. Те били свързани с раздвижването на славянските племена тимочани, абодрити и браничевци, които към 818 г. се откъснали от съюза си с българската държава. Поводът за тяхното отмятане бил опитът на хан Омуртаг да ликвидира племенното им самоуправление - той продължил политиката на Крум за централизация на държавата. От своя страна местните славянски вождове потърсили закрилата на франкския император Людовик Благочестиви - условието било да им се запази племенното самоуправление. Известно време българският владетел изчаквал, но през 824 г. поел инициативата за уреждане на пограничния спор - пратениците му пристигнали при императора на франките, където предизвикали истинска сензация. Императорът протакал преговорите. На следващата година (825) трябвало да изслуша ново пратеничество на българите, което настойчиво искало да се определят „границите и пределите между българи и франки“.

През 826 г. хан Омуртаг поставил ултимативно въпроса за „незабавното определяне на границите, или ако това не е угодно, всеки да пази границата си без мирен договор“. Людовик Благочестиви забавил отговора си, тъй като до него стигнали известия, че хан Омуртаг станал жертва на заговор. Впоследствие станало ясно, че слухът е лъжлив и той отпратил българската делегация, без да даде задоволителен отговор. Протаканията и увъртанията принудили хан Омуртаг към конкретни действия - през 827 г. българският флот се появил по бреговете на река Драва и с огън и меч наложил отново българската власт по тези места. Последвал нов поход през 829 г. - българската власт била възстановена, местните славянски князе били прогонени, а на тяхно място Омуртаг назначил български управители. Вероятно с тези събития трябва да обясним един пасаж от Чаталарския надпис на хан Омуртаг, където славяните са посочени сред неговите врагове. Някои тълкуват известието като доказателство за „антиславянската“ политика на този владетел. Всъщност то свидетелства за мерките, взети против отцепването на славянските племена в Северозападна България.

Едно друго решение на хан Омуртаг е предизвикало много коментари: на всички християни в българската държава било наредено (под страх от смъртно наказание) да ядат

месо по време на великите пости. Всички се подчинили на княжеската воля, но неколцина епископи и свещеници (14 на брой), отказали да престъпят християнския закон, били убити и се сдобили с мъченически венец. Религиозната ревност на хан Омуртаг изглежда най-малкото странна, след като знаем, че прабългарите поначало били толерантни спрямо чуждите религиозни култове. Някои придават на решението му антиславянска насоченост, като твърдят, че в огромната си маса славяните вече били приели християнството. Всъщност на преследване били подложени не славяните, а византийските пленници, които още хан Крум преселил в отвъддунавска България - там те живеели в компактни маси, управлявали се от собствени вождове и постепенно се превърнали в заплаха за българската държава. Следователно действията на хан Омуртаг предвиждали да се отслаби византийският елемент в страната. С оглед на това на преден план били изтъкнати религиозните различия, тъй като по онова време прабългари, славяни и ромеи се разграничавали предимно на верска основа.

По повод на тези събития е записана следната любопитна история. Когато един от изтъкнатите византийски пленници започнал да възхвалява Христос и да ругае езическите идоли на прабългарите, хан Омуртаг му отговорил със следните думи: „Не унижавай нашите богове, че тяхната сила е голяма. За доказателство служи това, че ние, които им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава. Защото, ако твоят Христос беше истински бог, както казваш, без друго би се съюзил с вас, би ви запазил незаробени, защото му служите и му се кланяте.“

От речта на българския владетел личи една висока степен на народностно и политическо самочувствие, подплатено от съзнанието и за своего рода „идеологическо“ превъзходство над ромеите. И наистина според представите на средновековния човек излизало, че Тангра е по-могъщ бог от Христос, тъй като с негова помощ ромейската държава била унижена, а прабългарите печелели победа след победа.

Подобна идея прозира и в Чаталарския надпис на хан Омуртаг, където българският владетел си пожелава „да тъпче добре с краката си императора, докато Тича тече и докато слънце сияе“. Пожеланието на Омуртаг изглежда най-малко странно, след като знаем, че той никога не е унижавал императора, нито го е побеждавал на бойното поле. Следователно триумфът, за който се намеква в надписа, е по-скоро привиден. В случая Омуртаг имал предвид не конкретен случай, а триумфа, който повече от столетие празнували българите, тъй като военното щастие оставало на тяхна страна. Въпреки всички превратности българската държава не само оцеляла в борбата срещу могъщата Византийска империя, но и постепенно завладявала нови територии. Един след друг ханове на България умножавали славата на българското оръжие. Не случайно хан Омуртаг се разпоредил към надписите около Мадарския конник да се прибави още един от негово име, с който се възвеличавали делата му, достойни за прослава сред българите.

В нашата история времето на хан Омуртаг с основание се величае като епоха на съзидателното начало - нему принадлежи заслужената слава на първостроител на материалната ни култура през IX век. С името на Омуртаг се свързва възстановяването на опожарената Плиска - от укрепен лагер тя била превърната в истински средновековен град, заобиколен от яки каменни стени. Към великолепните постройки, с които той украсил столицата, на първо място археолозите сочат т. нар. Омуртагов дворец, езическото светилище, обществени сгради и др.

За една интересна страна от строителния размах на хан Омуртаг свидетелствува т.нар. Търновски надпис: „Великият хан Омуртаг, обитавайки своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома, като измери (разстоянието) направи могила. И от средата на тази могила до стария ми дворец има 20 000 разтега и до Дунава има 20 000 разтега. Самата могила е всеславна и след като измериха земята, направих тези писмена.“ Вероятно става дума за построяването на Малкия Переславец на Дунав, който безуспешно се търси от няколко поколения археолози.

Друг един надпис съобщава: „Великият хан Омуртаг, обитавайки стана си на Плиска, съгради малък дворец на Тича и премести там войската си срещу гърците и славяните. И направи изкусно мост на Тича, заедно с малкия дворец и постави четири колони, а върху колоните два лъва.“ Новият дворец или стан (аулът при село Цар Крум) охранявал проходите на Стара планина. А великолепните му постройки свидетелствуват не само за извисен художествен вкус, но и за материалните възможности на българската държава.

При Омуртаг владетелската титла се сдобила с ново и дълбоко съдържание: той е не само „велик хан“, но и „владетел на многото българи“. Последната прибавка е строго премерена и отразява новия етап в народностното и политическото самочувствие на българите от IX век. При Омуртаг българската държава заемала огромна територия - от река Тиса до Черно море и от Днепър до Родопите. През средновековието обаче силата и мощта на една държава се измервали не толкова с територията ѝ, колкото с многобройността на нейните поданици, тъй като те не достигали и се ценели високо. Следователно формулата „владетел на многото българи“ внушава убеждението, че хан Омуртаг владее многоброен народ, а силата на българската държава била равна на високото самочувствие на нейния хан.

Под особен знаменател трябва да се разглежда една друга формула на неговата титла: Омуртаг е „владетел в земята, в която се е родил“. Репликата е точно премерена и представлява открито предизвикателство срещу неприкритите претенции на византийските императори, които продължавали да броят земите между Дунав и Стара планина за свои територии, временно отстъпени на „варварите“. Апологетите на тази доктрина се вдъхновявали от надеждата, че рано или късно ще настъпи денят, когато императорските знамена ще се развеят отново по бреговете на Дунав, т.е. държавата на българите ще бъде унищожена. На тези необуздани претенции хан Омуртаг отговаря по един достоен начин: тази земя е вече българска, в борба за овладяването ѝ са пожертвувани поколения българи, следователно той е владетел не в чужда, а в „своя“, „собствена“ земя. Прибавката „владетел в земята, в която се е родил“ има по същество дълбоко патриотичен смисъл и е свидетелство за народностната ни консолидация през IX век.

Хан Омуртаг - миниатюра от Мадридския препис на Йоан Скилица

От времето на хан Омуртаг са запазени десетина „мемориални“ (възпоменателни) надписи, в които са записани имената на редица длъжностни лица, загинали при военни походи или починали на служба през управлението му. Хан Омуртаг ги назовава свои „хранени хора“. С тази формула са изразени по своеобразен начин отношенията между българския владетел и зараждащата се феодална класа. Тя свидетелствува колко далеч е отишла идеята за самодържавието, щом аристокрацията зависела изцяло от благоволенieto на хана.

Сведения за личния живот на хан Омуртаг няма. От имената на синовете му (Енравота, Звиница и Маламир) се досещаме, че съпругата му вероятно е била славянка.

Образът на хан Омуртаг е запечатан върху няколко късни миниатюри (от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица) и в неговия медальон - всъщност това е едностранна златна монета. Върху медальона Омуртаг е изобразен с облеклото и инсигниите на византийските императори. Той е облечен с туника и хламида, която на дясното му рамо с закопчана с кръгла фибула. На главата си има ниска корона (императорски венец), увенчана на върха с кръст. В дясната си ръка българският владетел държи кръст, а в лявата - торбичка, напълнена с пръст, която трябвало да му напомня, че е простосмъртен. В горната половина на медальона е изписан следният текст; „Кан сюбиги Омуртаг“, т.е. великият хан Омуртаг.

*Златен медальон на
хан Омуртаг*

Златен медальон на хан Омуртаг

Обстоятелството, че в своя медальон хан Омуртаг е представен с всичките белези на императорската власт не може да предизвика никакво удивление - в по-голямата си част тези владетелски знаци са използвани още от хан Тервел. Известно недоумение предизвиква кръстът, който Омуртаг държи в дясната си ръка и който украсява неговата корона - при положение, че го знаем като гонител на християнството и суров езичник. Известно е например, че Омуртаг разполагал и с правата на върховен жрец - в един от надписите му се говори за даровете, които ханът поднесъл на Тангра. Друг византийски извор съобщава за бляскаво жертвоприношение, което Омуртаг извършил пред християните с намерението да им покаже превъзходството на своя бог и да ги приобщи към езическата си вяра.

Но във византийската императорска идеология кръстът отдавна загубил значението си на символ на страданията и мъченичеството на Христос и се превърнал в най-важен белег на властта; чрез това „победоносно дърво“ императорът оставал винаги победител. Следователно Омуртаг заел този символ откъм показната му страна като най-важен белег на властта и символ на идеята за непрекъснатата победа, с което формално се изравнявал с византийския император.

В края на Търновския надпис хан Омуртаг изпраща следното послание към идните поколения; „Човек дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа тези писмена, да си спомня за оногова, който ги е направил. А името на владетеля е Омуртаг сьубиги хан. Дано бог да му даде да живее сто години.“

Финалът на надписа звучи като пряк адрес към потомството: пред неговия съд Омуртаг се изправя с житейската си философия, която е коренно различна от съзливата християнска обреченост и от утешението за безсмъртието на човешката душа. Българският владетел разсъждава за смисъла на човешкия живот, за тайнствата, наречени раждане и смърт, за онова, което стои между тях и което понякога историята определя като безсмъртие. В думите му няма стремеж към самопрослава; хан Омуртаг търси смисъла на човешкото съществуване в съзидателното начало, което трябва да му осигури признателността на историята, пред която се изправя със забележителните си дела.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С, 1970, 376-424;

Ников, П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. - Българска историческа библиотека, 1931-1932, No1, 1-55;

Бешевлисв, В. Първобългарски надписи. С., 1979, 152-170, 192-209, 212-223;

История на България. Т. 2. С., 1981, 147-158.

ХАН МАЛАМИР (831-836)

Той бил третият, най-малкият син на хан Омуртаг. С възцаряването му бил пренебрегнат законът, според който престолът принадлежал по право на първородния син. Причините за отстраняването на Енравота (той носел и славянското име Воин) са известни - от младини престолонаследникът проявил склонност към християнската религия, което му струвало короната. Омуртаг посочил за свой наследник Маламир, тъй като бил убеден в предаността му към „отеческите богове“. Тъй като Маламир бил непълнолетен, за регент съуправител бил назначен кавхан Исбул.

През 836 г. се навършвали 20 години от мирния договор между България и Византия. Възползувайки се от смяната на владетеля, император Теофил (829-842) предприел поход срещу България и опустошил пограничните земи. Веднага били предприети ответни действия - българска войска начело с хан Маламир и кавхан Исбул навлязла във византийска територия и опустошила околностите на Одрин и Бурдизо (дн. Баба Ески). В един надпис на хан Маламир се заявява, че владетелят „придобил голяма слава“ в ромейските предели. След това хан Маламир се насочил към Пловдив - в невъзможност да му се противопостави, гарнизонът напуснал крепостта. Споменатият по-горе надпис известява, че Маламир и кавхан Исбул „водили преговори“ с жителите на Пловдив вероятно за условията около предаването на града. Градът отворил вратите си пред българските войски и бил включен в границите на българската държава.

Във вътрешната си политика хан Маламир се придържал към заветите на своя баща. Един от надписите му съобщава, че по негово време се извършило водоснабдяването на Плиска по нареждане на кавхан Исбул. Освещаването на водопровода преминало при тържествена обстановка - кавханът го „подарил“ на Маламир, а той от своя страна дарил богато аристокрацията. Тържествата приключили с голямо народно веселие - хан Маламир „дал на българите много пъти да ядат и да пият“.

Повече подробности знаем за една трагедия, която се разиграла в ханския двор - тя е записана от охридския архиепископ Теофилакт през XI век. Още при управлението на своя баща престолонаследникът Енравота проявил осбен интерес към един византийски пленник, който при разпределението на плячката се паднал като дял на Омуртаг. Кинам (така се казвал пленникът) бил „великолепен и хубав на вид, а по душевната си красота бил по-славен и по-божествен от своите съвременници“ - украсявали го преди всичко добродетелите на истински християнин - така поне твърди Теофилакт Охридски. Напразно хан Омуртаг го приканял да се откаже Христос - упоритият отказ на Кинам докарал хана до ярост и той заповядал да го „предадат на железен затвор“. След смъртта на Омуртаг Енравота се заинтересувал от съдбата на Кинам и по разпореждане на Маламир той бил издирен, изваден от затвора и предаден на по-големия му брат. Дългите разговори между тях завършили с това, че Енравота се превърнал в искрен и убеден християнин. Когато хан Маламир узнал истината, „бил обзет от ревност за отеческите си богове“ и изправил брат си пред съд като „отстъпник на праотеческата религия“. Религиозното усърдие на хана било

поощрено от обкръжението му, което съзирало в разпространението на християнството опасност, заплашваща самото съществуване на българската държава; Христос бил чужд бог, богът на вечните им неприятели, следователно измяната не се изчерпвала само с прегръщането на християнството. Пред Енравота хан Маламир поставил следното условие: „Или обещавай, че ще се отстраниш от чуждия бог, или знай, че на тези (и му посочил палачите) ще бъдеш предаден още днес.“ Енравота отказал да се подчини и бил посечен с меч по заповед на хан Маламир. Теофилакт е записал (по-точно е да се каже съчинил) „пророчеството“, чрез което в предсмъртния си час Енравота предсказал бъдещото тържество на християнството по българската земя и близката смърт на „беззаконния“ си брат. „Но и ти сам след изтичането на не много години ще изхвърлиш злочестата си душа, без да се възползуваш с нищо от жестокостта си.“

Три години по-късно пророчеството се сбъднало - „Животът на Маламир, като продължил три години, бил пожънат безвременно от сърпа на Божието милосърдие“. Преждевременната смърт на младия хан едва ли била следствие на естествени причини. Обяснението на Теофилакт Охридски е, че бил „пожънат“ от сърпа на възмездието, но това може да се тълкува и като указание, че хан Маламир станал жертва на онези кръгове в България, които не били чужди на християнската религия.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С., 1970, 424-430;

Ников, П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. - Българка историческа библиотека, 1931-1932, No1, 1-55;

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С, 1979, 128-132, 209-211, 223-225;

История на България. Т. 2, С, 1981, 158-159.

ХАН ПРЕСИАН (836-852)

През 836 г. хан Маламир починал, без да остави наследник, и престолът бил зает от племенника му Пресиан (името му в някои източници се среща и като Персиан). Той бил син на Звиница, второто дете на хан Омуртаг. Подобно на чичо си хан Пресиан бил малолетен и за негов регент и съуправител бил назначен кавхан Исбул.

Продължителното управление на Пресиан било запълнено с големи и забележителни събития, но изворите за тази епоха са крайно недостатъчни. През 837 г. избухнало голямо въстание на славяните, които живеели около Солун: „потоци от кръв потекли като река и цялата област била опожарена и помрачена“. По това време византийският император Теофил (829-842) бил зает с похода си срещу арабите и се обърнал (подобно на баща си Михаил II) за помощ към българите. Но за да отслаби натиска им по посока на Македония, той предприел една диверсия по североизточната граница на България, като повдигнал на бунт онези византийски пленници, които още хан Крум преселил отгътък Дунав. Византийският флот се появил по делтата на реката и въпреки усилията на местния български управител ромейските пленници били прехвърлени в империята - хан Пресиан не сполучил да попречи на акцията, тъй като войските му били заети в похода към Македония.

Вероломството на императора не останало безнаказано - през 837 г. хан Пресиан изпратил голяма войска под командуването на кавхан Исбул. Тя стигнала до Беломорието и завладяла античния град Филипи - между Драма и Кавала. За да ознаменува събитието, хан Пресиан наредил да се изпише възпоменателен надпис, в заключителната част на който се чете: „Който търси истината, бог вижда, и който лъже, бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, а християните ги забравиха, но бог вижда.“ Този надпис не случайно бил поставен в една църква на Филипи - в светия храм Пресиан обвинявал християните (т.е. византийците) във вероломство, в нарушаване на мира и престъпване на божиите клетви. Възмездието не закъсняло — в резултат на успешния поход хан Пресиан присъединил към държавата си областта на Западните Родопи, населявана от славянското племе смоляни. Впоследствие войските му се устремили към Солун и покорили цяла Македония, чак до Албания.

Към 839 г. се отнася походът на хан Пресиан срещу сърбите. Тази с нищо непредизвикана война е най-малкото странна, тъй като дотогава българи и сърби „живеели в мир, обичали се един друг и имали обща граница“. Обяснението, че походът целял да ликвидира клина, който сръбските земи забивали между българските владения в Македония и Браничевската област, едва ли отговаря на истината. Внезапното изостряне на отношенията между двете дружески държани трябва да се постави във връзка с действията на византийската дипломация. Целта на император Теофил била да създаде на западната българска граница едно ново огнище на напрежение, което да отвлече хан Пресиан от проникването му към Македония - дотогава сърбите все още се намирали под високото покровителство на Константинопол. Войната между българи и сърби продължили цели три години (от 839 до 842 г.), но Пресиан „не постигнал нищо и само погубил по-голямата част

от войските си“.

С това приключват известията за хан Пресиан. В резултат на успешните му действия към българската държава били присъединени земите на Македония и Албания. Границите на държавата се простирали от Карпатите до Странджа и Западните Родопи и от Черно до Адриатическо море. С плодотворните усилия на хан Пресиан приключил успешно процесът на обединяване на славяните от българската група - всички те били поставени под скиптъра на владетелите от Плиска.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1, С., 1970, 430-447; 585-602;

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, 132-139;

История на България. Т. 2, С., 1981, 159-161.

КНЯЗ

БОРИС-МИХАИЛ

(852-889)

Син на хан Пресиан. Според едно легендарно известие приел българското царство на река Брегалница, в Македония. Името Борис се тълкува като производно на старотюркското „бьори“ (вълк), според други то произхожда от монголското „богори“ (мальк, нисък), а според трети има алтайски произход и се свързва с „барс“ (тигър). Последното мнение има най-много привърженици. Ако то е наистина вярно, името Борис следва да се преведе като Тигран.

„Когато реченият дивен Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България.“ - Това твърде смътно сведение принадлежи на перото на византийския църковен деец Теофилакт Охридски (XI век), но е почерпано от загубен старобългарски летопис. Цитираното по-горе известие свидетелствува за неуспешна война между България и Немската империя: „българите, като взели за свои съюзници славяните, яростно се нахвърлили върху немския крал Людовик, но били победени“ - 853 г. Така неуспешно започнало управлението на младия хан и това първо поражение се оказало знаменателно за съдбата му на човек и държавник.

След уреждането на конфликта с Немската империя (855) Борис съсредоточил вниманието си към полята на Източна Тракия, където българи и ромеи предприемали непрекъснати нахлувания през границата. Той изпратил пратеничество до Константинопол, което заявило на византийската императрица Теодора, че ако напрежението не стихне, „ще извърши поход в земята на ромеите“. Императрицата намерила кураж да отговори със следното предизвикателство: „Ще ме намериш и мен в поход срещу теб и аз се надявам, че ще те победи. Ако ли пък това не стане и ти ме победиш, то и в този случай ще те надвия, защото ти ще си победил жена, а не мъж.“ Според византийските историци този отговор бил достатъчен Борис „да остане в покой, без да предприеме нищо дръзко“ и „устремът му престанал и той намерил за необходимо да възстанови мирния договор“. Ако повярваме на тези обяснения излиза, че с една само пуста реторика Константинопол ликвидирал заплахата от север, което, разбира се, е далеч от истината. Мирът бил еднакво необходим както за Византия (тя била заета с отблъскването на арабския натиск), така и за България, тъй като Борис желяел да се предпази от изненадите, които империята сервирала често на българите. Преговорите завършили със сключването на мир - някъде между 853-856 г. По силата на сключеното споразумение Борис включил трайно към българската държава земите в Северна Тракия и Родопите.

В началото на 60-те години Византия заедно с Великоморавия, Сърбия и Хърватско организираща голяма коалиция срещу България. Срещу тази опасност Борис можел да разчита единствено на съюза си с Немското кралство. Към 863 г. заедно с Людовик Немски той постигнал решителен успех във войната срещу Великоморавия. С много по-малък успех обаче се развивали военните действия срещу Сърбия - там войските на Борис претърпели голямо поражение, а престолонаследникът Хръсате бил пленен и окован заедно с 12 велики боляри. „От скръб за сина си и по неволя“ Борис поискал лична среща със сръбския княз

Мутимир. Тя се състояла на сръбска територия, където двамата владетели се споразумели за мира. Борис подозирал, че при обратния му път сърбите биха се изкушили да му устроят засада. Затова настоял да бъде придружен от синовете на сръбския княз, които го отвели невредим до българската граница - тя преминавала край днешния град Нови Пазар, Югославия. Там българският владетел надарил богато сръбските принцове, а в замяна получил от тях двама роби, два ловни сокола, две кучета и 80 кожуха - според прабългарската договорна клетва тези подаръци представлявали гаранция за ненарушимостта на споразумението.

Неуспешно приключила и войната с Хърватско, въпреки че Борис лично възглавил кампанията - накрая българският владетел „склучил мир, като дарил богато хърватите и сам бил дарен от тях“.

И така първите десет години от управлението на хан Борис преминали в непрекъснати войни, които му поднасяли все нови и нови разочарования - нито веднъж той не се срещнал с победата на бойното поле. Тези неуспехи довели до коренна промяна в стратегията на държавната му политика. Ставало дума за мястото на България в европейския Югоизток, за отношението на Византия и Немското кралство към „варварската“ държава на българите, с която били възможни всякакви компромиси. Съзнанието за някаква предопределеност и изключителност, която Константинопол демонстрирал спрямо българите, се основавало на убеждението, че тези езичници стояли извън законите на християнския свят, а поетите задължения към тях нямали никаква стойност. Тази подчертана неприязън, демонстрирана както от Византия, така и от Немското кралство, предопределила решението на Борис да пристъпи към налагането на християнството в обширната си държава. Ако се вярва на средновековните хронисти, Борис узрял за християнската идея в резултат на чисто сантиментални причини. Те разказват нашироко един станал вече пословичен епизод, свързан с ловните увлечения на българския владетел. Борис си построил нов дворец и пожелал върху вътрешните му стени да се изпишат ловни сцени. За тази цел бил повикан живописец ромей (той бил монах и се казвал Методий). Борис му наредил да изобрази една сцена, която да внушава страх и удивление. „Монахът - продължава византийският хронист, - знаейки, че нищо друго не събужда толкова ужас, колкото второто божие пришествие, изобразил там именно него: от едната страна как праведниците получават награда за страданията, а от другата - как грешниците събират плодовете на своя живот и биват прогонвани и насилствено отпращани към очакващото ги мъчение. След като картината била завършена и той (т.е. Борис) видял тези неща - той бил обладан от страх пред бога... и приел божественото кръщение.“

Други пък разказват случая със сестрата на Борис, която била пленена от ромейците и станала убедена християнка. След като се завърнала в България, тя непрекъснато разговаряла с брат си, като му изтъквала непрестанно преимуществата на християнския бог, и му подействувала толкова силно, че в един прекрасен ден Борис решил да стане християнин.

Тези наивни съчинителства са далеч от истинските причини, предопределили решението на Борис да изкорени езичеството от българската земя. Сигурно е едно: сам князът имал лични предпочитания към християнството. Но още по-сигурното е друго: същинската част от мотивите при вземането на съдбоносното решение са извън религиозните подбуди. Накратко те се коренят в обществено-икономическото положение и

най-вече във външнополитическия статус на държавата. През

IX в. християнството доминирало в по-голямата част на европейския континент. Двете големи империи - Византия и Немското кралство - били християнски държави и българите задължително трябвало да се съобразяват с внушителното им присъствие. Онова, което бие на очи във взаимоотношението им с България, е преди всичко липсата на равнопоставеност. За двете империи България била варварска страна, а това я правело лесно уязвима от международна гледна точка. Спазването на мирните договори не било задължително, а престъпването на клетвите винаги можело да бъде оправдано. И то при положение, че ханът на българите владеел огромна територия и управлявал многоброен народ. С други думи, при хан Борис България била могъща, но ѝ липсвало така необходимото величие. Изравняването с цивилизования свят можело да се постигне единствено чрез приемането на християнството, което би ѝ позволило да се сдобие с така необходимия престиж.

От друга страна, Борис засвидетелствувал предпочитанията си към Христос не толкова защото бил „осенен от Божието милосърдие“, а защото християнската идеология по великолепен начин утвърждавала собствената му власт и идеята за нейната юридическа неограниченост. От нейната философия и практика той можел да черпи готови формули в защита на самодържавието и в защита на внушението, че е „от бога владетел в земята, в която се е родил“.

От друга страна, цял един свят (този на боговете) все още разделял прабългари и славяни - те се кланяли на различни идоли. Това затормозявало развитието на процесите на постепенно сливане на двата етноса в държавата. Унифицирането на религиозното съзнание трябвало да преодолее и последните прегради за формирането на българската народност.

Сигурно е, че Борис узрял окончателно за идеята за налагането на християнството след много колебания и съмнения. Опасността идвала не само от езическата реакция вътре в страната, но и отвън, тъй като заедно с християнството в България навлизало и чуждо политическо влияние. Затова в началото Борис се ориентирал към Западната църква - още през 863 г. той поел задължение към Людовик Немски да приеме християнството по западен образец. Ориентирането на Борис към Западната църква означавало, че за Византия са преградени пътищата чрез християнството да търси разширяване на политическото си влияние в България. Затова в Константинопол се решили на крайни мерки - през есента на 863 г. ромейските войски нахлули в България. Случило се така, че по това време българската държава била сполетяна от големи бедствия. През август започнали земетръси, които продължили цели 40 дни. Годината била неплодородна, връхлетели скакалци, които унищожили реколтата, и населението страдало от голям глад. Изненадан от бързото развитие на събитията, Борис бил заставен да започне преговори с Византия - те завършили със сключването на „дълбокия“ мир между двата народа.

Въпреки сполучливата война Византия се съгласила на териториални отстъпки - Борис присъединил към България областта Загора. В замяна на това император Михаил III поставил едноединствено условие: българите да приемат християнството от Цариградската църква. В началото на 864 г. в Плиска пристигнали византийски духовници, които покръстили Борис с цялото му семейство и онези от българите, „които се отличавали по род, значение и богатство“. Сам византийският император станал кръстник на българския владетел, затова Борис приел християнското име Михаил. Езическата титла хан била заменена със

славянската княз.

Фактът, че Борис приел християнството „тайно и в дълбока нощ“ свидетелствува, че той се решил на една рискована и крайно непопулярна стъпка. Така преценявали действията му и онези кръгове от българското общество, които останали предани на старите „отечески богове“ - скоро те се обединили в открит фронт срещу княза. Опозицията имала привърженици както сред аристокрацията, така и сред народа. За нея измяната към езическите богове означавала предателство спрямо народността начало и капитулация пред Византия и нейната политика. Към Борис все по-често звучали обвинения, че „дал лош закон“ на своя народ и „отстъпил от бащината чест и слава“. За българите Христос бил чужд бог, богът на вечните им противници ромеите, следователно натрапник в българската земя. Броженията постепенно се засилвали и през 865 г. Борис се намерил пред открит бунт на целия народ: всичките десет комитата (области) се обявили в защита на старите богове. Борис, който се опирал на поддръжката на голяма част от аристокрацията, се разправил свирепо с водачите на бунта - 52-ма велики боляри били изтребени заедно с целите им родове. По-малко знатните и множеството били пуснати свободно и по този начин опозицията била подавена. Борис си давал сметка, че с ликвидирането на бунта езичеството далеч

не е преодоляно. Необходимо било да се пристъпи към системно изкореняване на езическите култове. Без колебание, „с Христовата сила и кръстния знак, той победил коравото и непокорливо българско племе, отвърнал го от тъмните, измамни и смрадни богоненавистни жертви и го изведе от мрак към виделина, от измама и кривда към истина, отхвърлил срамните и нечисти храни, а жертвениците им разорил“.

И така през 865 г. християнството възтържествувало по българската земя, езическата реакция била укротена, а княз Борис станал „духовен син на поставения от бога император на ромеите“. Покръстването на българите представлявало за Византия изключителен успех. Ако четем писанията на съвременните византийски историци, с удивление ще срещнем твърденията, че заедно с покръстването на своя двор Борис „обещал да се подчини на императора на ромеите“. Увереността при произнасянето на тази преценка произтичала от факта, че в продължение на столетия империята с успех осъществявала завоевателната си политика с помощта на кръста и евангелието. Според схващанията на византийските политически дейци покръстването на един народ означавало присъединяването му към „богохранимото“ царство на ромеите. Подобни планове се чертаели и по отношение на България. Опасността за българите била действително голяма, тъй като страната била залята от цяла кохорта византийски мисионери, които едва ли се вдъхновявали само от християнския си дълг. По-скоро те представлявали предния отряд на бъдещото византийско проникване в България. Затова още в самото начало покръстването се превърнало в първостепенен политически проблем за българския владетел. На Византия обаче не било съдено да се радва дълго на „чудното и ненадейно“ приобщаване на българите към християнската вяра. Предстоял тепърва да се решава важният въпрос за организацията на българската църква, на институцията, която била смятана за втория „стълб“ в системата на държавното управление. Княз Борис се обърнал към цариградския патриарх Фотий с молба да му разясни по какъв начин може да се сдобие с независима църква. Отговорът не закъснял - в обширното си послание Фотий изнася дълга нравоучителна беседа на българския княз,

пълна с поучения, история и пишна реторика. Той съветвал Борис по най-различни въпреки - като се започне от отвлечената християнска догматика и се стигне до тънкостите на дворцовия церемониал и появяването на княза пред тълпата, Фотий обаче упорито премълча вал отговора на въпроса за това, как трябвало да се организира българската църква. Прозира увереността му, че българският диоцез трябвало да бъде в подчинение на Цариградската патриаршия, която си запазвала всички права за духовен надзор и администриране на „новопокръстения народ“. А това означавало, че княз Борис трябвало да се откаже от мечтата си за самостоятелна църква начело с български архиепископ.

За княз Борис посланието на патриарх Фотий ще е било голямо разочарование. Твърдата позиция на патриарха го убедила в неприкрития стремеж на Константинопол към духовно и политическо влияние в България. Същевременно това го подтикнало към действия, които имали за цел да премахнат натрапения от Византия диктат. За Борис съперничеството между Римската курия и Цариградската патриаршия не представлявало никаква тайна - независимо от демонстрираните различия всичко се свеждало до стремежите им за вселенско господство. По това време отношенията между двете църкви вървели към открит конфликт. През 863 г. съборът на римските епископи анатемосал Фотий и го обявил за низвергнат от патриаршеския престол. Византия предприемала ответни действия, които имали за цел да преградят папското влияние в Югоизточна Европа. Като отчел тези противоречия, княз Борис се решил на една смела постъпка: той намислил да „интернационализира“ българския църковен въпрос и да го постави на разглеждане пред всеобщия съд на християнската църква. Борис си давал сметка, че начинанието му изисква изключителна дипломатическа прозорливост и точна преценка на бързопроменящата се политическа конюнктура.

На 24 август 866 г. в Рим пристигнала делегация на българския княз Борис, която засвидетелствувала пред папата предаността му към римския престол. Тя носела един дълъг списък от въпроси, които Борис отправял към папа Николай I, „много дарове за светите места в Рим, а за свети Петър князът изпратил оръжието, с което бил въоръжен, когато в името Христово възтържествувал над противниците си“. Когато „преблаженият“ папа Николай научил за пристигането на българското пратеничество, „изпълнен с голяма радост, въздал похвали на Христа, и благодарейки с цялата поверена му свише църква, с предано сърце и смирен глас прославил бога, който направил толкова голямо чудо“. Чудото се състояло в „ненадейното“ приобщаване на българите към „истинската“ Христова вяра, т.е. във възможността папата да получи сфера на влияние тъкмо по онези места, където Византия щяла да бъде смъртоносно уязвена. Сам папата изразил възторга си от неочакваната придобивка със следните думи: „Кой може да каже с каква радост и с какво безкрайно ликуване се изпълнихме, когато узнахме, че са пристигнали пратеници на българския княз и са подирили изложението на Христовото учение от блаженият апостол Петър, т.е. от неговия престол.“

Същевременно княз Борис изпратил второ пратеничество до Людовик Немски, като настоявал да му се изпратят епископи и свещеници. В случая Борис действувал съгласно системата на двойното подсигуриране, т.е. своевременно се погрижил за политическата закрила на Немското кралство, тъй като Византия не би оставила без отговор дипломатическата му инициатива пред римския престол.

Междувременно, възрадвайки от големия успех, папа Николай I се заел да отговори на

въпросите на българския княз. Прочутите 106 отговора представляват пълна противоположност на посланието на патриарх Фотий. В стила на голям дипломат Николай I се постарал да даде обстоен и конкретен отговор на всяко питане - с ясното съзнание, че българският владетел се нуждаел преди всичко от едно ръководство за практическо действие. Папата съзнателно предпочел тази линия на повеление, тъй като подобен подход най-много би допаднал на Борис, който желал да получи ясен и точен отговор на проблемите, вълнуващи всеки новопокръстен. Между тези въпроси стоели и онези питання, които патриарх Фотий предпочел да премълчи, те се отнасяли до бъдещето на българската църква. „Вие питате — пише папа Николай I - дали ви е позволено да ви се ръкоположи патриарх. Но за това нищо определено не можем да ви отговорим, преди да се завърнат нашите пратеници, които изпращаме при вас, и ни съобщят какво множество и единомушие от християни има сред вас. Обаче на първо място вие трябва да имате епископ, а когато с увеличение на божията благодат у вас се разшири християнството и бъдат ръкоположени в отделните църкви епископи, тогава трябва да се избере между тях един, който да се нарече ако не патриарх, то поне архиепископ.“

Максимализмът на княз Борис (той искал не друго, а собствен патриарх) противоречал изцяло на теорията за вселенско господство, към която стриктно се придържал римският престол. Но папа Николай съзнателно не подхваща тази тема, а се старае да убеди българския владетел, че предаността му към Римската курия ще бъде възнаградена по достойнство. Дори подхвърля, че архиепископският сан, който рано или късно щял да получи българският първосвещеник, едва ли не бил равен на патриаршеската титла. За уреждането на този въпрос, уверява папата, било необходимо време - Николай I смятал да го използва за утвърждаване на своето влияние в българската държава.

Отговорите на папата били връчени на българските пратеници на 13 ноември 866 г. По обратния път пратеничеството било придружено от епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски и голям брой папски мисионери. Борис посрещнал делегацията в края на ноември и скоро имал възможността да се убеди в енергичността, с която папските пратеници се захванали да „изкоренят плевелите на заблудението“ сред българския народ - те не признавали покръстването по източен образец и на свой ред пристъпили към кръщение на народа. В лицето на българския княз те срещнали убеден привърженик, който направил всичко възможно за прогонването на византийските мисионери от страната.

Безславното завръщане на византийските свещеници било посрещнато с гняв от патриарх Фотий. В началото на 867 г. той изпратил енциклика до източните патриарси, в която обвинявал Рим, че чрез измама и интриги откъснал българите от „чистите догми на непорочната християнска вяра“. А в края на септември същата година приключил работата си църковният събор и Константинопол, на който служителите на Римската църква били охулени като „еретици“ и „антихристи“, а папа Николай I бил анатемосан. Така конфликтът между двете църкви стигнал критичната си точка. Схизмата между Рим и Константинопол се дължала до голяма степен на умелите действия на княз Борис, който успял да се превърне от „обект“ в „субект“ на дипломатическия двубой между Изтока и Запада.

Междувременно княз Борис продължавал да търси пътища за разрешаването на българския църковен въпрос. Между папските нунции в България изпъквала личността на епископ Формоза, който не бил чужд на мисълта, че тъкмо на българска земя му било съдено

да осъществи плановете си за църковно главенство. Той не само „усърдно обучавал най-ужасния и най-езическия народ по пътя на истината“, но заедно с Борис кроял амбициозни плановете, в които на Формоза било отредено мястото на бъдещ български архиепископ. През втората половина на 867 г. в Рим пристигнало ново пратеничество на Борис. От името на своя господар то настояло епископ Формоза да бъде ръкоположен за архиепископ на цяла България. Папа Николай I посрещнал предложението с присъщата му подозрителност, Формоза, „бидейки венчан за своето епископство в Порто, не може да заеме друг престол, защото ще овдолее неговото паство“, бил категоричният отговор. Отказът на папа Николай I да ръкоположи Формоза за български архиепископ представлявал голяма политическа грешка, която имала съдбоносни сетнини за римското влияние в България. Борис разбрал, че папата преследва в България политика, коренно различна от неговите желания, и че ще продължи да отстранява всяка кандидатура, която би съдействувала на българите да се сдобият със самостоятелна църква.

Смъртта на папа Николай I (13 ноември 867 г.) не променила нещата, тъй като новият папа Адриан II бил личен противник на Формоза. Адриан II изпратил до Борис делегация начело с епископите Доминик и Гримоалд. Формоза бил отзован и се завърнал в Рим през февруари 868 г. Заедно с него пристигнала нова българска делегация, която от името на Борис поискала Адриан II да ръкоположи за български архиепископ дякон Мартин, препоръчан от Формоза. Пана Адриан II отказал да удовлетвори и това искане - за България заминал „някой си Силвестър, за да бъде избран от българите“, т.е. папски подставеник. Тези действия давали ясно да се разбере, че Рим имал намерението да превърне българската църква в послушен изпълнител на папската воли. Без всякакви церемонии княз Борис върнал обратно Силвестър и в писмо до папата поставил следното условие: „да се изпрати за архиепископ дякон Мартин или пък епископ Формоза“. Ултиматумът подсказвал, че той е решил да стигне до крайни мерки. Заплашителният тон на княза стреснал папата, но плановете на Адриан II останали непроменени. „Когато и да посочи по име благочестивият княз, него без съмнение одобрявам с първосвещеническа справедливост за архиепископ на българите“ - бил неговият отговор. Следователно за назначаването на Формоза или пък на дякон Мартин не можело да става и дума.

Този отговор окончателно разсеял илюзиите на българския владетел. От друга страна, от Константинопол пристигали настойчиви призови за възстановяване на църковните отношения, т.е. Цариградската църква търсела пътища за възстановяване на влиянието си в българската държава. Впрочем тъкмо това ще е предвиждала още в самото начало дипломатическата инициатива на княз Борис - да се плаши Изтока с помощта на Запада и в настъпилите политически усложнения да се реши в благоприятен смисъл бъдещето на българската църква.

Новите предложения на Византия били свързани с възцаряването на император Василий I Македонец (867-886) и с отстраняването на Фотий от патриаршеския престол. Новият византийски император взел инициативата за преодоляването на схизмата между Рим и Константинопол. В края на 869 г. във византийската столица бил свикан църковен събор, който трябвало да възстанови единството на църквите. На този събор папските представители празнували пълна победа и Фотий бил отново анатемосан. На 4 март 870 г. се състояло последното, извънредно заседание, на което съвсем изненадващо за папските

пратеници били въведени българските пратеници, които се обърнали към събора със следните думи: „Българският княз Михаил, чувайки, че вие по апостолска воля сте се събрали за полза на светата божия църква, поиска да узнаем от вас, които представяте върховните патриарси, на коя църква трябва да се подчиняваме.“ Стъписаните римски представители отказали да коментират въпроса, тъй като в България имало папски свещеници и тези земи били включени в диоцеза на „светата Римска църква“. Инициативата взели представителите на източните патриарси, които попитали българските пратеници: „Когато завладяхте онази страна, на чия власт бе подчинена тя и кажете дали латински или гръцки свещенослужители намерихте.“ Отговорът бил готов: „Ние завоювахме отечеството си с оръжие в ръка - заявил е достойнство водачът на българската делегация кавхан Петър - и там намерихме гръцки, а не латински свещеници.“ При последвалите прения византийският патриарх Игнатий предпочел да запази мълчание, а спорът бил решен от представителите на източните патриарси - „Страната на българите, която до неотдавна била под властта на гърците и е имала гръцки свещенослужители, да се върне към светата Константинополска църква, от която беше отделена.“

Сцената, която се разиграла в столицата на империята на 4 март 870 г., била режисирана предварително от княз Борис и император Василий I. Българският владетел съзрял навреме опасността от засилващото се латинско влияние и решил да се върне отново в лоното на Константинополската патриаршия - още повече че император Василий I бил готов на отстъпки по българския църковен въпрос. На събора от 870 г. било решено България да има самостоятелен църковен глава със сан архиепископ. Той бил византиец, но назначаването му можело да става само след изричното съгласие на българския владетел. През 870 г. в Константинопол Римската църква понесла едно от най-големите си поражения, а българският княз Борис бил честит да отпразнува най-бляскавия си дипломатически успех. Продължителните му дипломатически усилия имали за резултат решаването на българския църковен въпрос - за момента това била възможно най-голямата цел, до която се домогвал.

Княз Борис - миниатюра от Учителното евангелие на Константин Преславски

Княз Борис - миниатюра от Учителското евангелие на Константин Преславски

Напразни останали опитите на пана Адриан II, а впоследствие и на приемника му Йоан VIII (872-882) да върнат българите към Римската църква. Княз Борис действувал с присъщата му последователност и нито за момент не се поддал на увещанията, макар и да не прекъснал отношенията си с Папската курия - те му били необходими за политически натиск върху Византия. Последните години от управление го си княз Борис посветил на въвеждането на славянската писменост в България. Той съзнавал, че опасността от Византия не можела да се прегради само с цената на административни мерки - българската църква се управлявала от византийски духовници, проповедта от амвоните звучала на гръцки, т.е. гръцкият език постепенно се превръщал в официален за българската държава. Сигурно Борис познавал добре забележителното дело на солунските просветители Кирил и Методий, които още през 855 г. създали азбука на славяните. Не са установени преки контакти между княз Борис и славянските първоучители, но косвени свидетелства сочат, че Борис живо се интересувал от съдбата на славянските книги. Смъртта на Методий (6 април 885 г.) представлявала преломен момент в разпространението на славянската писменост във Великоморавия. След

като учениците на Методий били прогонени от Великоморавия, те „закопняли за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие“. През 886 г. те пристигнали в Белград. Посрещнати били от местния български управител, който веднага разбрал, че „те са велики мъже и трябва да ги изпрати на българския княз Борис, защото знаел, че Борис жадува за такива мъже. Затова ги оставил да се съвземат от дългото пътуване и след това ги изпратил на княза като скъпоценен дар и му съобщил, че тези мъже са именно такива, каквито той търсел с голямо желание“. За княз Борис пристигането на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска представлявало истински „дар от бога“. Той знаел много добре, че с тяхна помощ може да се добере до всеоръжието, чрез което е в състояние да прегради пътя на византийското духовно влияние. „Когато пристигнали при Борис, те били приети с почит и били разпитани за случилото се с тях. Те разказали всичко от начало до край. След като ги изслушал, князът благодарил на бога, че му изпратил такива служители като благодетели на България и че й подарил за учители и устроители на вярата изповедници и мъченици.“ Сам князът бил обхванат от силно желание да „разговаря всеки ден с тях“ - темите, които разисквали, едва ли се изчерпвали с религиозните въпроси. Борис ще се е интересувал за великото дело на учителите им, от възможността за въвеждането на славянската писменост в държавата му и за обучаването на български клир, който да разпространява словото божие на разбираем славянски език. Известно време князът пазел в тайна пребиваването на Кирило-Методиевите ученици в Плиска - по негова заповед Климент, Наум и Ангеларий били настанени в къщите на доверени люде, на които князът поверил грижите за тях, „докато приготвим напълно това, което трябва да направим“. Плановите на Борис чертаели нова епоха в духовния живот на българите и превръщането на държавата му в обетована земя на славянската книжовност и култура. Климент бил изпратен в Македония за „духовен наставник над третата част от българското царство“, а Наум и сподвижниците му останали в Плиска. Скоро просветителските им усилия дали богата жътва - подготвени били рояк ученици, които „славели бога на славянски език“ - обучена и възпитана била интелигенцията, която трябвало да изведе българския народ „от мрак към виделина“. Княз Борис само изчаквал подходящ момент, за да въведе славянския език в богослужението и да замени византийското духовенство с българско. През 889 г. княз Борис внезапно се отказал от престола, станал черноризец и се оттеглил в един от манастирите край Плиска. Постъпката му е най-малкото изненадваща, след като знаем неговите грижи за държавните дела - при положение, че тепърва предстояло най-великото му начинание. Летописците обясняват действията на княза със стремежа му към „съвършенство“, а други твърдят, че Борис „изпаднал в тежка болест“, която предопредила решението му „да предаде ума си на бога, а царството - на своя син“. Няма съмнение, че дълбоко религиозният дух на епохата ще е повлиял на решението на Борис да потърси манастирската обител - тогава замонашването се превърнало в нещо като мода под влияние на убеждението, че „духовните подвизи“ са за предпочитане пред суетата на светския живот. Мисълта за духовно пречистване, един вид катарзис, вероятно е била породена и от искрения стремеж на Борис за покаяние за сторените грехове.

Скоро след замонашването на стария княз станало ясно, че синът му Владимир въстанал срещу онова, което представлявало смисъла на бащиния му живот. Новият княз започнал „с всички сили да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди“. Импулсивната

натура на Борис възнегодувала, а монашеското му смирение се преобразило - „възпламенен от силен гняв, свалил монашеската дреха, препасал военен пояс, облякъл царски дрехи и като взел със себе си тези, които се боели от бога, опълчил се срещу сина си. Скоро без особени затруднения го заловил и му извадил очите.“ Езическата реакция била подавена, но Борис с право се опасявал, че бъдещето може да поднесе нови изненади.

През 893 г. старият княз свикал народен събор в Преслав, който трябвало да придаде законна сила на замислените промени. Пред събралото се множество Борис обявил за български княз третия си син - Симеон, „като го заплашил пред всички, че ще изтърпи същото наказание, ако с нещо отстъпи от християнството“. Взето било решение Преслав да бъде обявен за столица на българите - едно символично действие, с което езическата столица Плиска била предадена на окончателна забрава. Много по-важни били другите две решения на Преславския събор: 1) Славянският език бил обявен за официален и богослужебен в българската държава; 2) Византийското духовенство било прогонено от страната и заменено с български свещеници. С тези решения Борис осигурил завинаги тържеството на славянския елемент в държавата и съградил основите на новата българска цивилизация.

След приключването на събора от 893 г. Борис „свалил военния пояс, отново надянал светата монашеска дреха и отишъл в манастир“ - този път в околностите на Преслав. Не му било съдено обаче да се отдаде изцяло на монашески подвизи. Българо-византийската война от 894-896 г. била усложнена от ударите на маджарите, които византийската дипломация насочила на юг от Дунав. Две несполучливи сражения със страшните маджари обезкуражили българите, които „прибягнали до стария си владетел Михаил, който пръв ги обърнал в истината на християнската вяра, и го молели да ги посъветва как да излязат от надвисналата опасност. Той наредил тридневен пост, напомнил им да се покаят и след това да просят помощ от бога. Когато било изпълнено всичко това, те завързали жесток бой. И двете страни се сражавали ожесточено, докато най-сетне по божия милост победата била предоставена на българите“ - 896 г.

Мистицизмът, който прозира в разказа на летописеца, не може да прикрие истината - българите спечелили решителната победа заради упованието си в непогрешимостта на стария княз. Така в края на живота си Борис спечелил единствената си военна победа - пътят към нея бил трасиран не с помощта на меча, а чрез словото, с помощта на което той се явявал винаги победител. Останалите години от своя живот Борис прекарал в уединение и „свято подвижничество“. Цели десет години „той денонощно се предал на бдение и молитви“. Починал на 2 май 907 г., в събота вечер, на около 80-годишна възраст. Веднага след смъртта му българската църква го канонизирала и причислила към светците, като го прекланяла „с чудеса и изцеления, които боголепно се извършвали чрез костите му“.

Църквата направила най-много за възвеличаване паметта на първия християнски княз, който „приведе българския народ към благоразумие чрез светото кръщение“ и „опасал със седем катедрални църкви българската земя“. На съвестта на княз Борис обаче тежали много грехове - в името на Христос той устроил такива кървави помани, които по жестокостта си далеч надвишавали езическите жертвоприношения. Не пожалил дори и младенците, които избил с петдесет и двата болярски рода; пак в името на „милосърдния“ бог ослепил и собствения си син. Сигурно е права забележката на един съвременен историк, че християнството на княз Борис миришело повече на степ, отколкото на евангелие. Сам Борис

си давал сметка за многобройните си прегрешения - „денем се явявал пред народа в царски одежди, а нощем, облечен в груба дреха, влизал тайно в църква и прострян върху пода на самия храм прекарвал в молитва, като си постилал отдолу една само власеница“. Тези странни превъплъщения на противоречивата му натура е обяснил най-добре проф. П. Мутафчиев: „Характерното за истински великите исторически личности са тежките вътрешни борби, които те преживяват, преди да стигнат до един завършен мироглед, и след това - мъчителните съмнения, сред които подготвят всяко свое решение. Но в огъня на тия колебания, съмнения и мъки изгарят сетните връзки, в които е омотана тяхната воля, и настъпи ли време за действие, тя се навдига из пепелта им прочистена и безогледна, готова за подвиг и за всяка жертва. Борис е единственият от всички български владетели, у когото могат да се наблюдават тези превръщения.“⁵

Още по-големи са заслугите на Борис в дипломатическото поприще. Той поел предизвикателството да влезе в дипломатически двубой с най-големите личности на деветия век - папа Николай I и патриарх Фотий. Силно развитото му чувство за историческа прозорливост, възможността му да предугажда всяка възможност, ясната представа за поставените цели - всичко това му открило блестящата възможност да се изяви като дипломат от голяма величина, да извоюва за българската държава онзи престиж, който отговарял на фактическата ѝ мощ. Княз Борис успял и в постигането на другата голяма цел - самостоятелност на българската църква, с което успешно подготвил условията за превръщането на втория стълб в държавния живот в главен фактор за политическата и народностната консолидация.

Най-високо трябва да оценим прозорливостта му за отприщването на онази творческа стихия, която доведе до окончателното славянизирание на българската държава и по този начин ѝ осигури просперитета през бъдните векове. На Борис принадлежи първостепенната заслуга за превръщането на България в огнище на славянската просвета - българите се сдобиха с книжовен език, а славянството - със своя цивилизация. С право съвременниците му го величаят като „великият, честният и благоверен господар на българите“ - владетеля, на който българската история неизменно засвидетелствува вечна признателност и истинско възхищение.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 29-280;

Мутафчиев, П. История на българския народ. Ч. 1, С., 1943, 165-205;

Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969; История на България. Т. 2, С., 1981, 213-261.

КНЯЗ ВЛАДИМИР (889-893)

Първороден син на княз Борис от съпругата му Мария. Роден е преди покръстването и носи прабългарското име Хръсате, т.е. в детството си бил възпитаван според езическия закон. Като престолонаследник, взел участие в българо-сръбската война през 870 г., в която „бил пленен и окован“ заедно с 12 велики боляри. От „скръб по сина си“ Борис бил принуден да започне мирни преговори със сърбите.

През 889 г., уморен от изпълнения си с превратности живот, Борис се оттеглил от престола и отишъл в манастир. За свой приемник той посочил най-големия си син Владимир, но скоро станало ясно, че новият княз встанал срещу онова, което представлявало смисъла на бащиния му живот: „започнал с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обичаи“. Съвременниците му квалифицирали действията на Владимир като „лекомислени“ и „детински“, но иронията им е неуместна. Защото Владимир имал подкрепата на една голяма част от аристокрацията, която останала вярна на езическите богове. По заповед на княза започнали масови гонения на християните - ненапразно Константин Преславски призовава към „мъжество“ последователите на Христа. Появили се първите мъченици на вярата, сред които бил и архиепископ Йосиф - по-късно църквата го обявила за светец. Владимир не се поколебал да посегне и на християнските църкви - археолозите твърдят, че Голямата базилика в Плиска била поругана по заповед на княза.

Положението станало още по-тревожно, когато Владимир започнал мирни преговори с немския крал Арнулф. През септември 892 г. пратениците на немския крал пристигнали в България с предложение „да възобновят стария мир, който имали неговия дядо и баща му Борис“. Княз Владимир приел делегацията с „голяма почит и я отпратил с големи дарове“ - пролетта на 893 г. Освен чисто търговските клаузи споразумението предвиждало политически съюз между двете държави и отмятането на България от православната коалиция, с една дума, княз Владимир си осигурявал съюзници, преди да се разпрани окончателно с християните в държавата си. От манастира Борис следял внимателно развитието на събитията - когато видял колко далеч е стигнал неговият син, „възпламенен от силен гняв, свалил монашеската дреха, препасал военен пояс, облякъл царски дрехи и като взел със себе си тези, които се боели от бога, опълчил се срещу сина си“. Един старобългарски разказ настоява, че в бунта взел активно участие и Симеон, „който по благоволение божие и Михаилово“ (т.е. на Борис) встанал против отстъпника.

„Оказало се, че Владимир надценил силите на езическата реакция - Борис „без всякакво затруднение го заловил, извадил му очите и го пратил в затвора“. За ослепяването на Владимир съобщават единствено западните хронисти, докато българските документи (по оправдани причини) съзнателно премълчават грозната постъпка на „най-християнския“ княз на българите. Нямаме основание да се съмняваме в жестокостта, проявена от Борис; в подобни случаи той винаги предпочитал крайните решения. Според домашните извори Владимир умрял четири години след възцаряването си, т.е. през 893 г. Следователно наскоро,

след като бил окован, той бил убит по заповед на новия владетел.

Хронистите са единодушни, че княз Владимир „далеч отстъпвал на баща си по ревност и по деятелност, вършел грабежи, прекарвал времето си в пиянство, пиршества и разврат“. Част от тези обвинения трябва да признаем за справедливи - няма съмнение, че по чисто човешките си качества и държавнически способности Владимир представлявал бледо копие на великия си баща. Сигурно е обаче, че пороците са му приписани - няма грях, който да не е присъщ за човек, отстъпил от християнската вяра. Църквата се постарала да отдаде на пълна забрава спомена за владетеля, който дръзнал да призове на нов живот старите езически богове. Предизвикателството, на което се решил Владимир, подсказва, че той не бил лишен от някои качества като решителност, самоувереност и инициативност - само че ги впрегнал в едно усилие, което безнадеждно се съпротивлявало на новото време.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 250-256;

Трифонов, Ю. Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? - Училищен преглед, 1927, № 5-6, 864-890;

Гюзелев, В. Княз Борис I, С., 1969, 461-468;

История на България, Т. 2, С., 1981, 236-237.

ЦАР СИМЕОН (893-927)

Третият син на княз Борис от съпругата му Мария. Роден е но всяка вероятност през 864 г. - затова го наричали „дете на мира“, т.е. Симеон е първият от синовете на Борис, който бил възпитан като истински християнин. Съдбата не се оказала справедлива към младия Симеон - съгласно съществуващите династични закони само първородният син (канартикина) и вторият владетелски син (вулиас таркана) разполагали е наследствени права върху престола. Затова княз Борис се загрижил отрано да насочи Симеон към църковна кариера.

След като получил началното си образование в Плиска, Симеон бил изпратен в Константинопол - около 878 г. Там изучавал граматика, поезия и реторика, т.е. дисциплините от т.нар. първи цикъл от „стълбицата на учеността“. Впоследствие постъпил в Магнаурската школа, където изучил до съвършенство класическата гръцка литература и всички философски изкуства (аритметика, астрономия и музика). Това се потвърждава от думите на един западен летописец, който отбелязва, че Симеон още „като малък изучил в Константинопол ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел“; половин век по-късно във византийската столица продължавали да го наричат „емиаргос“ (полугрък) - а това е най-голямата похвала за учеността, е която можел да се сдобие един „варварин“ сред претенциозните интелектуални кръгове на Византия.

След това, продължава разказа си кремонският епископ Луидпранд, „като изоставил научните си занимания, той се отдал, както казват, на свято подвижничество“ - т.е. Симеон станал черноризец. Заел се сериозно с подготовката си за духовник, в лицето на който Борис виждал бъдещия ръководител на българската църква.

Симеон се завърнал в България вероятно към 886 г. след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в Плиска. Съществува мнението, че Борис го е повикал във връзка с плановете си за разпространяването на славянската писменост. От Климент и Наум Симеон вероятно е получил първите уроци по славянско писмо, които завинаги предопределили предаността му към делото на славянската книжовност.

Скоро събитията в България взели такъв обрат, че пред Симеон неочаквано се открила възможността да замени монашеското расо с багреница. По-големият му брат Владимир се обявил в защита на езическите богове и започнал да преследва християните. Борис въстанал срещу своя син в името на християнския бог. Един български извор утвърждава недвусмислено, че не някой друг, а Симеон бил инициаторът на събитията, които довели до свалянето на княз Владимир от трона: „По божие благоволение и Михаилово Симеон свали брата си и се покачи на престола.“ Предаността, която Симеон демонстрирал към християнството, вероятно е предопредила решението на Борис да го обяви за княз на България. За целта в Преслав бил свикан църковно-народен събор, който трябвало да се произнесе и по два много важни въпроса, отнасящи се до съдбата на Симеон: 1) Да освободи Симеон от монашеския обет; 2) Да го признае за законен княз на България. След приключването на събора старият княз произнесъл реч, в която заплашил Симеон, че „ще изтърпи същото наказание, ако с нещо отстъпи от християнството“. Заплахите били

предназначени не толкова за новия княз, колкото за скритите привърженици на езичеството - Борис не се съмнявал, че на третия му син било съдено да осъществи големите цели на неговата политика. Те били свързани с останалите решения на Преславския събор, които предвиждали славянският език да бъде обявен за официален и богослужебен в държавата, а византийското духовенство да бъде прогонено и да се замени с български църковен клир.

Ответните действия на Византия не закъснели. Дълбоко уязвена, империята търсела подходящ случай да отмъсти за нанесеното ѝ унижение. През 894 г. император Лъв VI Философ се съгласил „да се премести българското тържище в Солун и да се облага с по-тежки мита. Когато българите съобщили това на Симеон, той уведомял император Лъв. Заслепен от пристрастието си, той сметнал това за дреболия. Симеон се разгневил и вдигнал оръжие срещу ромеите.“ - 894 г. Причините за тази война обикновено се надценяват - някои и обявяват даже за „първата икономическа война в средновековна Европа“. Всъщност преместването на българското тържище представлявало за Симеон удобен повод да пристъпи към осъществяването на грандиозните си планове за открито съперничество с Византия - на първо време със силата на оръжието.

Император Лъв VI събрал набързо една армия, ударната ѝ сила съставлявала личната императорска гвардия, която била набрана от хазарски наемници. Решителното сражение станало в Източна Тракия - ромеите били обърнати в бягство, а военачалниците им загинали. Императорската гвардия се предала. Княз Симеон заповядал да отрежат носовете на гвардейците и ги „изпратил в столицата за срам на ромеите“.

Тъй като византийската армия била заета във война с арабите, император Лъв VI прибегнал до изпитаното средство: с богати дарове неговите пратеници заминали при маджарите, за да ги склонят да нападнат България. В края на 894 г. византийската флота се появила на Дунав и прехвърлила маджарите в днешна Северна България. Действията на византийската дипломация представлявали за княз Симеон пълна изненада - той съсредоточавал войските си в Тракия срещу настъпващата от юг византийска армия. Ромеите започнали преговори за мир - те смятали, че маджарската заплаха ще принуди Симеон към отстъпки. Българският княз не се поддад на увещанията - византийският пратеник бил обвинен в шпионаж и Симеон заповядал да го хвърлят в затвора. Маджарите подложили на страшно разорение добруджанските земи и се оттеглили необезпокоявани на север.

Княз Симеон дислоцирал войските си на север и преградил Дунав с желязна верига, за да попречи на византийския флот да контролира положението. Но веригата била разкъсана и маджарите за втори път се озовали на юг от Дунав. Българските войски не издържали и побягнали - самият Симеон едва успял да се спаси в Дръстър. След оттеглянето на нашествениците Симеон си дал вид че е готов да се отзове на мирното предложение на византийския император. В Преслав пристигнал византийският пратеник Лъв Хирсфакт, който трябвало да уговори условията на мира - спорът бил за размяната на пленниците. Симеон умишлено протакал преговорите - необходимо му било време, за да ликвидира маджарската заплаха. Лъв Хирсфакт бил задържан под стража и напразно настоявал за лична среща с владетеля. Симеон разменил с него няколко писма - в тях императорският пратеник се упражнявал в тънкостите на византийската реторика, а Симеон демонстрирал презрението си към император Лъв и наивните му астрономически увлечения. Междувременно княз Симеон привлякъл като съюзници печенегите и е тяхна помощ

върхлетял върху територията на маджарите - между реките Буг и Дненър. „Понеже те не получили сериозна помощ от ромеите, а останали неподготвени, той ги избил всичките“ - началото на 896 г. „Като се завърнал горд от победата“ и станал „още по-надменен“, Симеон прекъснал преговорите и нахлул с войските си в Тракия. Ромеите побързали да „прехвърлят всички теми и тагми“, т.е. всички войски, които воювали срещу арабите, на Балканите. Сражението станало при Булгарофигон (дн. Баба Ески): ромеите „били поголовно разбити и всички загинали“ - лятото на 896 г. Симеон настъпил към Константинопол, но пред стените на византийската столица бил спрял от армия, набрана от арабски военнопленници. Сключено било временно споразумение, което предвиждало възстановяване на положението. Симеон получил удовлетворение, но по-важното било, че излязъл от конфликта със съзнанието за превъзходство над империята, че е настъпило времето да диктува развитието на събитията.

Военните действия продължили и след 896 г. - княз Симеон взел под прицел славянските области в югозападните краища на Балканите. Към края на столетието повече от 30 крепости около Драч (на Адриатическо море) признали властта на българския княз. Впоследствие Льв Хирсфакт не без гордост заявява, че с помощта на дипломатическото си изкуство „ги изтръгнал като ухо из устата на лъва“. В началото на X век Симеон направил опит да превземе Солун - в крайна сметка границата била установена на 20 км северно от този град. Българският владетел разпоредил да се изпишат възпоменателни колони, които с точност маркирали граничната линия - 904 г.

Затишието от края на IX и началото на X век било използвано от Симеон за създаването на онази база, която трябвало да му даде предимство в борбата с Византийската империя. Макар и успешна, войната от 894-896 г. му дала да разбере, че до окончателното надмощие над ромеите трябвало да се измине дълъг път. На политическите претенции на Византия княз Симеон трябвало да противопостави собствена идеологическа и политическа платформа, които да има корените си в народностното начало.

Първата му грижа била да се заеме със строежа на новата българска столица Преслав - в мечтите си князът и виждал като град, достоен да съперничи на Константинопол. И го създал наистина такъв - с великолепието на църковните и светските сгради, с изяществото на вътрешната му уредба, с многоцветието на керамичната им украса и с внушителността на отбранителните му съоръжения. Съвременникът му Йоан Екзарх напразно търси сравнения да опише неговото великолепие. Не случайно новата българска столица била наречена Велики Преслав - в смисъл, че представляла по най-бляскав начин постиженията на българската материална култура. Един български извор съобщава, че Симеон градил Велики Преслав в продължение на 28 години. Едновременно с това Симеон пристъпил към „национализацията“ на българската църква: „довършил недовършеното от баща му, като засилил божествената проповед, непоколебимо утвърдил православието с построените навсякъде църкви и дал широк и открит път на божия закон“. Цитираният пасаж (той е от житието на Климент Охридски) далеч не изчерпва замислите на княз Симеон: той утвърдил не толкова православието и „чистите му догми“, колкото заложил основите на една църква, която била дълбоко народностна по своя характер. При Симеон масово били ръкополагани за свещеници българи, които били обучени на славянски език. Те представлявали основа на онази пирамида, на върха на която като истинско украшение заблестял Климент Охридски,

първият епископ на български език - „след като се посъветва с по-разумните от своите приближени, които всички бяха разположени към Климент като към свой баща, той (Симеон) го назначил за епископ на Дрембица или Велика“. Постепенно българската държава се покрила с епископии начело с български владици, т.е. княз Симеон изградил нова църква, в която народността начало се преплитало тясно с намерение го да се утвърждава духовната самостоятелност на славянското племе.

Едновременно с този процес Симеон станал душата на един интелектуален кръг, който положил началата на една нова култура, в основата на която стояла славянската писменост. По разпореждане на княза се пристъпило към написване на славянски книги, които не само трябвало да „славят бога“, но и да градят цивилизацията независимо и равностойно от всепризнатите центрове на християнската култура.

Истинският вдъхновител на книжовния кипез в Преслав бил сам Симеон. Не случайно князът си спечелил възхищението на съвременниците, които го назовават прочут „книголюбец“, който „изучи всичките стари и нови, канонически и неканонически книги, а преди всичко - божественото писание, и разбирайки нравите и обичаите на всичките учители и тяхната мъдрост, благоверният цар Симеон бил възхитен от словесната мъдрост на блаженият Йоан Златоуст... Премитайки всички книги, той избрал от всичките негови книги слова и съставил от тях тази единствена книга, която нарекъл Златоструй.“ Книжовните увлечения на Симеон надхвърляли обикновеното съставителство: „Симеон цар български написа много книги и подобно на цар Давид свиреше на златни струни и повече от всичко обичаше книгите.“ Сравнението с библейския цар Давид е многозначително и подсеща, че величието на българския владетел се измервало преди всичко с интелектуалните му занимания. Дълбоката му ученост се изразявала преди всичко със стремежа „да извади наяве скритите мисли в дълбочината на многото трудни книги“, с които „напълнил своите палати“. Преводът на християнските мъдреци е занимавал Симеон, защото предстояло адаптирането им към българската действителност, превеждането им на един „безкнижен“ език. Според Симеон преводът означавал да се „направи промяна на речта, но да се спазва точноста на смисъла“ - изискване, което и днес звучи напълно съвременно. Сам българският владетел „написал много книги“ и станал душата на един интелектуален кръг, към който причисляваме личности като Климент Охридски, Наум, Йоан Екзарх, презвитер Константин, Черноризец Храбър и много други. В създадената от тях книжнина липсва дребнотемията - те се интересуват от вечните въпроси за началото и края на света, за правото на всеки народ да гради култура на свой език. Многопосочността на книжовните им занимания може да бъде разбрана единствено, ако вземем предвид новото място на България като културен посредник между византийската цивилизация и славянския свят. Сподвижниците на княз Симеон били обладани от увереността, че делото им имало не само чисто български, но и общославянски адрес.

През първите двадесет години от управлението си княз Симеон натрупал онзи личен престиж, който го наредил сред най-забележителните личности на неговото време. Симеон имал за защитници не само меча, но и силата на словото. Той се чувствувал не само равен на „поставения от бога император на ромеите“ - назрявала идеята, че му е съдено да изведе България от сянката на Византия и да поеме нейната политическа и цивилизаторска мисия. През май 912 г. починал император Лъв VI философ, който оставил за свой наследник

малолетния си син Константин VII Багрянородни. Властта в империята била поета от регентство начело с Александър, брат на починалия император. Наскоро след тези събития Симеон проводил пратеници в Константинопол, които да преговарят „относно мира, като известявал, че би го спазвал, но ако се отнасят към него с благосклонност и почит, както било при император Лъв. Александър обаче, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши. Мирът прочее бил нарушен и Симеон решил да вдигне оръжие.“ Предизвикателството на Александър било добре дошло за Симеон, който отдавна търсел стоден случай да започне осъществяването на грандиозните си планове - нямало какво да спре натрупаната енергия, която сега с всички сили се отприщвала по посока на Константинопол. Със задачата да възпре военните приготовления на Симеон бил наговарен патриарх Николай Мистик. През първата половина на 913 г. той изпратил първото си писмо до Симеон, като използвал за повод съдбата на един българин, който избягал в Константинопол. Симеон настоявал беглецът да му бъде предаден и патриархът се съгласил, тъй като на карта били заложени неща, далеч по-големи от съдбата на един човек. В Константинопол се носели тревожни слухове, че намеренията на българския владетел били да върви докрай срещу империята. Последвало второ писмо, в което патриархът обвинявал Симеон, че замислял „да нападне детето сираче и царски син“, т.е. малолетния император. Призивите на Николай Мистик не помогнали: през август 913 г. „Симеон, владетелят на България, се отправил на поход срещу ромеите с голяма войска и стигнал до Константинопол. Той го обсадил и го заобиколил с окоп от Влахерните до т.нар. Златни врати, обладан от надеждата, че без мъка ще го завладее. След като узнал якостта на стените и сигурната им защита, поради множеството тежковъоръжени войници и каменохвъргачките, и стрелохвъргачните машини той, излъган в надеждите си, се завърнал в т. нар. Евдемон и поискал да сключи мирен договор. Регентите приели драговолно това и Симеон изпратил своя магистер Теодор да преговаря за мира. Патриарх Николай, Стефан и магистер Йоан взели императора и отишли до Влахерните, въвели двамата сина на Симеон в двореца и обядвали заедно с императора. Патриарх Николай Мистик излязъл при Симеон и Симеон преклонил глава пред него. Патриархът прочее, след като прочел молитва, поставил на главата му, както казват, вместо корона собствения си епириптирий. Удостоени с безброй и преголеми дарове, Симеон и синовете му се завърнали в собствената си страна.“

Няма съмнение, че разказът на византийския хронист е преднамерен. Смешно е например твърдението му, че Симеон се отказал от обсадата на византийската столица, след като видял могъщите ѝ укрепления - та той ги знаел не по-зле от самите ромеи. Пристигането му пред стените на Константинопол представлявало по-скоро демонстрация на сила, отколкото израз на намерението му да превземе столичния град. Регентството знаело много добре плановете на българския владетел, които били придружени от заплашителната декларация, че „българите имат обичай да изискват чуждото и да не дават своето“. Накратко Симеон настоявал за следното: 1) Да бъде обявен за „василевс“ (т.е. цар) на българите и 2) Малолетният император Константин VII Багрянородни да се ожени за неговата дъщеря. Ако ромеите изпълнили желанията му, Симеон обещавал „здрав мир, какъвто преди това не е имало и какъвто не са знаели онези, които са живяли преди нас“. Несъмнено българският владетел държал най-вече на първото условие - изпълнението му

означавало, че Византия трябвало да пожертвува принципите, които съставлявали нейното политическо верую - един бог на небето, един император на земята. Въпреки всичко компромисът бил направен и лично патриархът извършил церемонията около коронясването на българския цар. Друг е, разбира се, въпросът, че впоследствие стойността на церемонията била съзнателно подценявана. С акта от 913 г. Симеон се сдобил с царска титла, която го изравнявала с ромейския император и му давала самочувствието на владетел, който е предопределен от бога и историята да властвува не само над българите, но и над византийската общност.

Завръщането му от похода през 913 г. представлявало истински триумф - той наложил „насила договор, като заявил ясно да му бъде оказано поклонение като василевс“. Едно ехо на този триумф е фиксирано в оловен печат, в който Симеон се величае като „василевс миротворец“. Зад тази формула прозира ясно изразена политическа идея - царят на българите възвестявал настъпването на истински мир, наложен от височайшата му воля и утвърден със силата на победоносното му оръжие.

В началото на 914 г. в Константинопол бил извършен поредният преврат - патриарх Николай Мистик трябвало да отстъпи мястото си на Зоя, майката на малолетния император, която се обявила за регент. Първата стъпка на новото правителство била да откаже на Симеон правото на царския венец и да анулира споразумението за брачен съюз между Византия и България. Настояването на Симеон „да се сроди с василевса не се почете от ония, които решиха да постъпят така“ - пише до българския владетел патриарх Николай Мистик, като се стреми да снесе от себе си обвинението в нарушаване на договора от 913 г.

Сблъсъкът бил неминуем - нито Византия имала намерение да отстъпи, нито пък цар Симеон желяел да се примири с новосъздаденото положение. През лятото на 914 г. Симеон се появил с войските си в Тракия и превзел Одрин, а по-късно неговите отряди опустошили областта около Драч.

Предчувствайки опасността, ромеите се решили на генерално сражение, в което те били уверени, че ще спечелят победата. За целта побързали да сключат мир с арабите, а на север изпратили посланици при сърбите и печенегите, за да ги уговорят да нападнат в тил българите. Подготовката на враждуващите страни приключила през лятото на 917 г. Пощастлив се оказал цар Симеон, който наложил влиянието си в Сърбия, а печенегите „представлявали постоянна грижа на българите, тъй като те се стараели да свържат децата си с бракове и но този начин да сключат мир с тях“. Станало ясно, че съдбата на Балканите ще се реши в Тракия. Цялата византийска войска била прехвърлена през Проливите, а военачалниците и се поклонили „пред животворния дървен кръст и се заклели да умрат един за друг, след което цялата войска се устремила срещу българите“. Сражението станало на 20 август 917 г. край Ахелой. Най-много подробности дава византийският историк Скилица. В началото българите отстъпили и част от редиците им били пометени от връхлитащите ромеи. Но бягството „не било безредно“ и скоро сред ромеите „настъпило объркване и колебание“. Цар Симеон, който от една съседна височина наблюдавал движението на войските, изчакал удобния момент и ударил със скритите в засада български войски. „Ромеите, които и преди това били паднали духом, като видели сега внезапното настъпление на българите, обърнали гръб и ударили на страхотно бягство, като едни се изтъпквали помежду си, а други били избивани от противниците.“ Като коментира изхода на

сражението, друг византийски източник пояснява, че „настанало кръвопролитие, каквото от векове не било ставало“. Част от ромеите „били избити с меч, други се издавили в морето, трети пък погинали задушени и смазани от конете или поради друго насилие, като всеки намерил по различен начин смъртта“. При Ахелой елитните ромейски войски претърпели незапомнена катастрофа и по-голямата им част погинала под ударите на преследващата ги българска конница. Цар Симеон взел лично участие в преследването - даже любимият му кон паднал под ударите на неприятелски меч. За истинските размери на поражението можем да добием най-ясна представа от думите на византийския историк Льв Дякон. Половин столетие след битката при Ахелой той коментира поражението със следните думи: „И сега още могат да се видят купища кости при Анхиало, където тогава позорно била посечена бягащата войска на ромеите.“

Бляскавата победа при Ахелой направила цар Симеон господар на положението и войските му се устремили към Константинопол. Близко до столицата той разгромил още една многобройна ромейска войска - българите я нападнали през нощта и избили повечето неприятели. Пътят към византийската столица бил открит. Но вместо да продължи триумфалния си поход към Константинопол, Симеон трябвало да предприеме действия, които да укрепят неговия тил - една българска армия пленила сръбския княз Петър и поставила на негово място българско протеже. През следващата 918г. лично цар Симеон възглавил поход в Елада и разорил тамошните градове. И когато изглеждало, че до заветната цел останала само една крачка, положението коренно се изменило. През пролетта на 919 г. хитрият и предприемчив арменец Роман Лакапин (той командувал византийския флот) отстранил императрица Зоя и поел в свои ръце върховната власт. Скоро положението му укрепнало още повече в резултат на брака между дъщеря му Елена и император Константин VII Багрянородни - май 919 г. Събитията продължили да се развиват все така стремително: през септември 919 г. Роман Лакапин се провъзгласил за кесар, а месеци по-късно - за съимператор на своя зет.

На пръв поглед изглеждало, че щастието обърнало гръб на цар Симеон, а плановете му за превземането на византийската столица били осуетени. Непримиримата му натура обаче, винаги готова на риск и жадна за действия, не се смирила под ударите на съдбата. Българският владетел обявил на всеуслушание, че Роман Лакапин „трябва да слезе от престола“ и да „остави царството“, защото по закон то принадлежало на него. Напразно патриарх Николай Мистик увещавал Симеон да се откаже от претенциите си, изтъквал множество доводи за „законността“ на Роман Лакапин и уверявал българския владетел, че „искането му е невъзможно“. Впрочем и двете страни знаели прекрасно, че спорът трябвало да се решава не с помощта на пренията, а със силата на оръжието. Предстоял финалът на събитията, които неудържимо тласкали цар Симеон към византийската столица.

През есента на 920 г. Симеон повел войските си към Константинопол и овладял Дарданелите - плановете му предвиждали блокирането на византийската столица. Ромеите не си правили илюзии, че могат да се противопоставят със силата на оръжието. Инициативата отново поел патриарх Николай Мистик, като признал „безумието на онези хора, които подбудени от внушението на дявола, дадоха повод за война“. По този начин той се стремял да хвърли вината за нарушаването на мира на императрица Зоя и нейното обкръжение. Патриархът предлагал настойчиво Симеон да се сроди с император Роман

Лакапин „било като даде дъщеря си за неговия син, било като ожени своя син за неговата дъщеря“. Този вариант не отговарял на намеренията на българския владетел, който предвиждал за свой зет император Константин Багрянородни. Преговорите били прекъснати и през 921 г. българските войски отново стояли пред Константинопол. Този път ромеите събрали кураж и посрещнали българските войски в равнината, но „когато българите се появили, надаващи непонятен и ужасен вик, и мощно се спуснали срещу тях“, военачалниците на византийската армия веднага побягнали. Последвала сеч, която не се поддава на описание - част от ромеите се удавили в морето, други станали жертва на меч, а трети били заловени от българите.

И този път империята била спасена от надигането на сърбите. Подбуден от византийската дипломация, княз Павел Бранкович се обявил против Симеон, но сравнително лесно бил прогонен. Същевременно ромеите правели всичко възможно за „силно раздвижване на русите и заедно с тях на печенегите, пък още на аланите и на западните турки (маджарите)“. „Те всички са се споразумели да започнат война срещу теб“ - заплашва патриарх Николай Мистик. Трудно е да се каже доколко тези планове отговаряли на истината, но няма съмнение, че византийската дипломация правела всичко възможно, за да повдигне срещу българите северните народи, фактът, че ударът откъм север не се осъществил, свидетелствува, че българският владетел предотвратил създаването на коалицията. Същевременно цар Симеон влязъл във връзка с египетския халиф и му предложил съюз срещу Византия: предвиждало се арабската флота да блокира Константинопол откъм морето, а българските войски да го атакуват от сушата. Пратениците на цар Симеон били приели радушно от халифа и потеглили към България с посланиците на египетския владетел. За нещастие на Симеон ромеите пленили делегацията и съумели да отклонят арабите от съюза им с българите.

През 924 г. цар Симеон стабилизирал положението си и имал зад себе си обединените сили на целия Балкански полуостров - нямало какво да попречи на шурма му към Константинопол. Преди да потегли на поход, Симеон се провъзгласил за „василевс на българи и ромеи“, с което открито демонстрирал крайните цели на политическата си програма. Походът започнал в началото на септември 921 г. Пред стените на Константинопол българският владетел продиктувал условията на мира - той искал лична среща с патриарх Николай Мисгик и поканил император Роман Лакапин да обсъдят съвместно положението и да определят веднъж завинаги сферите си на влияние. Времето до срещата ромеите използвали за приготовления, а цар Симеон - за демонстриране на сила, с което се надявал да принуди императора на отстъпки. Близо до Златния рог, край морето била приготвена специална платформа, където трябвало да се срещнат двамата владетели. На 9 септември 921 г. „пристигнал Симеон, водейки със себе си многобройна войска, която била разделена на много отряди, едни въоръжени със златни щитове и златни копия, други със сребърни щитове и сребърни копия, трети с всякакъв цвят оръжие и всичките облечени в желязо. Те, като поставили помежду си Симеон, приветствували го на езика на ромеите като цар“. Великолепното обкръжение на Симеон представлявало не само демонстрация на сила, но преследвало и чисто психологически цели. Предварителните условия, които поставил българският владетел, били следните: 1) Византийската столица да отвори вратите си и да посрещне тържествено Симеон; 2) Ромеите да признаят Симеон за „господар на целия

Запад“, т.е. да признаят титлата му „василевс на българи и ромеи“.

Срещата между цар Симеон и император Роман Лакапин била предшествувана от една любопитна подробност. Българите „прегледали внимателно скелето, да не би да се крие някаква измама или засада“, т.е. те все още помнели събитията от 813 г., когато ромеите направили опит да убият хан Крум. Пръв на платформата се качил Роман Лакапин, след това се появил на кон цар Симеон. Срещата преминала в тържествена обстановка - съгласно съществуващия церемониал двамата владетели се прегърнали и след това започнали преговорите. Според византийските историци Роман Лакапин настоявал единствено да „се спрат несправедливите убийства и престъпните кръвопролития“. Няма съмнение, че българският владетел държал най-вече да се разискват въпросите около царското му достойнство. Отговорът на императора бил, че е невъзможно да се съгласи на подобна отстъпка, защото „как би могло да има двама василевси, както ти безполезно се стремиш“. Накрая Симеон „склонил да склучи мир, след като императорът го почел с великолепни дарове“.

Отлагането на плановете за превземането на византийската столица било наложено от новото раздвижване на сърбите. Един поход в сръбските земи (края на 924 г.) довел до ликвидирането на сръбската държава и до присъединяването ѝ към България.

Има свидетелства, че Симеон повел преговори с Римската църква. През 926 г. във Велики Преслав пристигнали папски пратеници, които коронясали Симеон за цар. Този дипломатически успех имал чисто представителен характер. Той бил обаче помрачен от една неуспешна война на цар Симеон срещу хърватите. Изходът на тази злополучна кампания било едно незапомнено поражение, в което погинала цялата българска войска - 927 г.

За смъртта на цар Симеон византийските историци разказват една любопитна история. „Астрономът Йоан видял император Роман и му казал: Господарю, над арката отгоре на Ксилороф (хълм в Константинопол) е поставена статуя, която гледа на запад - това е статуята на Симеон. Ако отсечеш главата ѝ, в същия час Симеон ще умре. Император Роман изпратил през нощта хора и отсякъл главата на статуята. В същия час починал в България Симеон, обхванат от безумие и сърдечна болест.“

Тази легенда е била много популярна навремето. Като се абстрахираме от явните измислици, остава неопровержимият факт, че цар Симеон починал от сърдечен удар. Смъртта го е застигнала на 27 май 927 г., на 63-годишна възраст.

Оловен печат на цар Симеон

Както следва да се очаква, оценката на съвременниците за делата му е противоречива. Ромеите винят „неумолимата му природа, която станала причина за жестоки и страшни кръвопролития“. Непреклонното и неумолимо сърце на Симеон непрекъснато жадувало за „пленение, опожаряване, разрушаване на църкви, овдовяване и осиротяване“, т.е. всички нещастия на войната били приписани на „беззаконстващия“ български цар. Няма съмнение, че непрекъснатите му войни били крайно непопулярни - в едно писмо до Симеон император Роман Лакапин отбелязва, че само за една година 20000 българи избягали във Византия, защото намразили „войнолюбивия му устрем и непримиримите му замисли“. Първоизточникът на злото обаче била Византия, която не се примирила с новото съотношение на силите и не признала на Симеон правото да дели властта с ромейския император. А цар Симеон се увлякъл прекалено в преследването на една амбициозна политическа идея, която нямал възможност да реализира докрай.

За човека Симеон разполагаме с малко, но красноречиви свидетелства. За физическия му портрет знаем единствено, че царят бил с рижи коси, брада и мустаци, което издава недвусмислено славянския му корен, т.е. неговата майка била славянка. Излиза, че в гените си Симеон съчетавал по един наистина великолепен начин славянската одухотвореност и прабългарската стихия.

Друго едно сведение, излязло от ръката на неговия учител, цариградския патриарх Николай Мистик, потвърждава предположението за изключителната целеустременост на Симеон: от младежките си години той „живеел като изряден монах и нито веднъж през живота си не бил вкусил вино“.

Трудно е наистина да си представим как суровата и властна природа на този човек се подчинявала изцяло на суровите разпоредби на монашеския обет, който задължително препоръчвал загърбване на прелестите на мирския живот. И това крайно въздържание било резултат на дълбоко вътрешно убеждение, на желязната самодисциплина на един цар и самодържец, пред който изкушенията били безчет. Аскетизмът в човешкия живот на царя наистина впечатлява. Но той не бил самоцелен, в името на някаква показна набожност или фалшива притвореност. Защото Симеон подчинил поривите си, в това число и огромната си

житейска енергия на духовното си извисяване: на самия себе си и на държавата, с която се олицетворявал. Изобщо с личния си живот и поведение цар Симеон категорично потвърждава извечната истина, че истинското величие задължително диктува ограничения и себеотричане и че те са толкова повече, колкото по-заветна е предназначаната цел. Тъкмо тук трябва да се търсят и истинските стойности в неговия човешки и владетелски подвиг. А те са предимно в държавното и културно строителство. Славата му на книжовник и меценат надвишава многократно подвизите му на бойното поле. Цар Симеон станал душата в един интелектуален кръг, който създаде епоха в историята на славянския свят. Той е многократно по-щастлив от всички български владетели, защото единствено нему се падна великата чест и слава да е първооснователят на една нова цивилизация в Европа - славянската.

Не случайно съвременниците му го сравняват с големите умове на древността, а златото задължително присъствува, когато му сплитат словесни венци. Подобно на библейския цар Давид той свири със „златни струни“. Със „златно перо“ той написал знаменитото си съчинение, което нарекъл „Златоструй“, защото съдържало най-доброто от античната мъдрост. Пак на неговите залягания се дължи построяването на прочутата „Златна църква“ в Преслав - едно архитектурно откровение на епохата. В тронната си зала Симеон стои върху „златен трон“, препасал „златен меч“. И накрая пред стените на Цариград войните му са въоръжени със „златни копия и златни щитове“.

„Златното“ сияние, което струи от помислите и действията на цар Симеон, не бива да се схваща в буквалния му смисъл, почерпено единствено от блясъка на благородния метал. През онази епоха на златото се придава друг смисъл: на съвършенство и хармония. В този именно аспект епохата на цар Симеон е наистина „златна“ - като израз на едно великолепно царуване и показно съвършенство. Тази епоха остава ненадминатия връх в националната ни история, време на ослепително извисяване на народността ни дух. Затова и съвременници, и потомци задължително квалифицират царуването на Симеон като „Златен век“ - обагрен от многопосочността на творческите му търсения и белязан със знака на истинско духовно величие.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 280-494;

Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 117-199;

История на България. Т. 2, С., 1981, 278-323;

Божилков, И. Цар Симеон Велики. Златният век на средновековна България. С., 1983.

ЦАР ПЕТЪР (927-970)

Вторият син на цар Симеон от брака му със сестрата на великия болярин Георги Сурсувул. Годината на раждането му е неизвестна, но към 913 г. Петър бил прехвърлил детската възраст, щом присъствувал (заедно с баща си) на тържествения прием в Цариград. Там бил и първородният царски син Михаил. Изглежда, по това време Симеон все още се колебаел за своя приемник. Впоследствие изборът му паднал окончателно върху Петър. Причините за това съдбоносно решение остават неизвестни. Никои смятат, че то било повлияно от Георги Сурсувул, който след смъртта на Симеон поел опекунството над Петър. Но самоуверената природа на Симеон едва ли би допуснала подобно вмешателство. Далеч по-вероятно изглежда решението да е резултат от дълбокото убеждение на царя баща, че вторият му син е най-достоеен за короната. Не заради това, че другите му синове били ветрогонци. А защото именно Петър външно представлявал пълно копие на своя баща: примерната му набожност, монашеското му смирение и въздържание най-много са допадали на Симеон. Всеизвестната доброта на младия Петър толкова биела на очи, че е напълно възможно тъкмо в негово лице царят да е виждал бъдещия миротворец: мисията, в която Симеон не сполучил, но знаел, че е желана от целия народ.

Сигурно грешат онези съвременници, според които Петър представлявал пълна противоположност на своя баща и „нямал нищо общо с неговия характер и природа“. Вярно е по-скоро другото: по природа и начин на живот те наистина си подхождали. Пълната противоположност между двамата се криела другаде: по способности и заложби Петър значително отстъпвал на цар Симеон. В това, разбира се, няма нищо чудно: такива синове задължително чезнат в сянката на великия си баща.

Смъртта на великия Симеон възбудила духовете и околните народи започнали да кроят планове за нахлуване в България. Като връх на всичко страната била измъчвана от продължителен глад, а налетели и скакалци, които унищожили реколтата. Младият цар се оставил да бъде убеден, че само един поход срещу Византия би могъл да възкреси помръкналата слава на българското оръжие. През лятото на 927 г. войските му нахлули в ромейските земи и „разрушили до основи градовете на Тракия“. Нашествието представлявало повече една демонстрация на сила, отколкото подновяване на военните действия между двете държави. Щом узнал, че император Роман Лакапин подготвя ответен удар, цар Петър започнал преговори за мир. Отначало те протичали в пълна тайна - изглежда, че мирната инициатива на младия цар не се радвала на много привърженици. Едно доверено лице на царя занесло на византийския император златопечатника на Петър в уверение, че той е готов да сключи мир и да го затвърди с династичен брак. Роман Лакапин посрещнал предложението с голяма радост. Скоро в Месемврия се събрал цветът на аристокрацията от България и Византия и били уговорени предварителните условия на мира. Преговорите продължили във византийската столица - там пристигнал и цар Петър. Договорът бил подписан в началото на октомври, а на 8 ноември 927 г. тържествено била отпразнувана сватбата на Петър с внучката на император Роман Лакапин.

Съгласно с договора Византия отстъпила на България голяма част от териториите, които били завладени от Симеон. Споразумението предвиждало ромеите да признаят царската (т.е. императорската) титла на българския владетел - отстъпка, на която империята се съгласила неохотно, тъй като това означавало изравняването на българския владетел с византийския самодържец. Византийците преглътнали унижението с цената на една любопитна формула, спорел която титулували Петър император, но без задължителната представка „поставен от бога“ - с това се преследвало внушението, че българският владетел дължи достойнството си вследствие на милостта на „поставения от бога император на ромеите“. След като отстъпил и във връзка с титлата на Петър, ромеите трябвало да се съгласят с независимостта на българската църква начело с патриарх. Най-накрая с династичния брак бил направен първият пробив във византийската доктрина, според която ромеите не трябвало да дават дъщерите си за съпруги на „варварските“ владетели. Договорът, който цар Петър скрепил със своя подпис през 927 г., представлявал голяма победа за българската дипломация. Оттогава ромеите поели задължението „българските пратеници да се почитат, уважават и предпочитат пред пратениците на всички останали народи“. През 968 г. това изпитал върху себе си пратеникът на немския император Отон, който трябвало да преглътне унижението и да отстъпи първото място на императорската трапеза на българския представител.

С договора от 927 г. цар Петър натрупал огромен политически престиж. Зад този триумф стояли усилията на цар Симеон - неговият син просто обрал плодовете от великолепните му победи.

Опиянението от тези успехи скоро било помрачено от разприте във владетелския дом - цар Петър не успял да въведе ред в собственото си семейство. Още цар Симеон се досещал, че амбициите на синовете му могат да доведат до междуособици - с цел да прегради претенциите им той замонашил първородния си син, а останалите поставил под надзора на Георги Сурсувул.

Пръв развял знамето на бунта по-малкият брат на царя - Иван. Кроежите му не представлявали тайна, тъй като още преди тона Петър го изпратил в манастир. Обаче монашеската власеница вдъхновила Иван към действия, подобни на онези, които навремето променили съдбата на великия му баща. На страната на Иван застанали мнозина български велможи, но бунтът не сполучил - Иван „бил заловен, бичуван и хвърлен в тъмница“, а привържениците му били „подложени на най-тежки наказания“.

Неуспехът на Иван не охладил амбициите на най-големия брат Михаил, който се чувствувал пренебрегнат и отдавна „мечтаел да завземе властта в България“. Михаил сполучил да избяга от манастира, завладял една крепост в Македония и открито се обявил срещу Петър. Отначало щастието било на негова орана и „мнозина българи се присъединили към него“, но внезапната смърт на Михаил разстроила плановете на съзаклятниците и привържениците му побързали да напуснат прелелите на България.

Не толкова щастливо се развили събитията по западната граница на обширната българска държава. Към 931 г. сръбският владетел Чеслав сполучил да избяга от Преслав, завърнал се в сръбските земи и ги вдигнал на въстание - цар Петър бил заставен да се съгласи с възстановяването на сръбската държава.

Далеч повече били грижите му, свързани с маджарската заплаха. Погромът, който цар Симеон нанесъл на маджарите, ги държал известно време далеч от българските граници. Но

при Петър техните отряди започнали да преминават през Дунава, а някои от тях стигали и до византийска Тракия. Първото маджарско нахлуване е датирано през 934 г. Следващите им походи са отбелязани през 943, 948 и 958 г. - разполагаме с данни за походите, които стигнали до византийските предели. Напусто отишли опитите на Петър да им се противопостави. Отношенията с Византия отивали към скъсване, особено след смъртта на царица Мария, която представлявала последната връзка между двете държави. През 963 г. Византия поставила пред Петър ултиматум - да изпрати синовете си като заложници в Константинопол и да не пропуска маджарите да нападнат ромейските предели. В невъзможност да се противопостави на заплахата от северозапад, Петър се принудил да сключи мир с маджарите - 965 г. Споразумението между двете държави предвиждало маджарите да получат свободен достъп до Византия, а в случай, че императорът поиска помощ от българите, тя да му бъде отказана.

След като осигурил мира с маджарите, цар Петър поел потвърд курс спрямо Византия. През пролетта на 966 г. в Константинопол пристигнали български пратеници, които трябвало да получат ежегодния данък. По тона време византийският император Никифор II Фока (963-969) празнувал победата си над арабите. Когато пратениците на цар Петър били приети на аудиенция, Никифор Фока „пламнал от гняв и противно на навика си казал с глас по-висок от обикновения: Позорно е сега за ромеите, които победиха е оръжие всички свои противници, да плащат данък като роби на един беден и презрян скитски народ“. След това заповядал да набият българските пратеници, като им заръчал: „Върнете си и обадете на вашия господар, облечен в кожух кожогризец, че великият и всесилен ромейски император ще дойде веднага в страната ти и ще ти плати целия данък, така че ще се научиш ти, трижди роб на прадеди роби, да признаваш за господари ромейските владетели, а не да искаш от тях данък като от роби.“ Така описват византийските историци „благородния гняв“ на императора - възмущението му идвало от известието за мирния договор, който цар Петър сключил с маджарите. Никифор Фока се постарал да подкрепи надменните си слова с действия, достойни за славата му на велик пълководец, и се отправил на поход срещу България. Но скоро се убедил, че е истинска лудост „да води войските си по тези опасни места, за да ги предаде на българите да ги изколят като добитък“. Императорът си припомнил за поражението на своя съименник Никифор I Геник и решил да не се излага на риск в една страна, където „злини върху злини връхлитат“ и все за срам на ромеите.

Наскоро след демонстрациите около границата Никифор Фока изпратил писмо до цар Петър, в което предлагал да се възстановят мирните отношения при условие, че българите няма да допускат маджарите до византийските кладения. Неочаквано цар Петър отхвърлил категорично предложението, като заявил: „Когато те (т.е. маджарите) воюваха срещу нас, при все че ние те повикахме, ти не пожела да дойдеш на помощ. И сега, когато ние по принуждение сключихме съюз с тях, ти ни караш да нарушим договора, да вдигнем оръжие срещу тях и да започнем безпричинна война.“

С тези думи цар Петър давал да се разбере, че няма да предпочете неизвестностите в една евентуална война с маджарите пред съмнителните изгоди от българо-византийския съюз. Отговорът му бил повлиян не само от оскърблението, нанесено му от императора, но и от безславното завръщане на Никифор Фока от българската граница.

При това положение Никифор II Фока прибегнал до изпитаното средство на

византийската дипломация и решил да вдигне срещу Петър киевския княз Светослав. С тази мисия бил натоварен Калокир, който заминал при русите „с много злато, за да го разпределят помежду си и да ги склони да се отправят срещу българите, и да ги покорят“. Калокир сполучил в мисията си - сприятелил се със Светослав, „подкупил го с много подаръци, очаровал го с примамливи обещания и го склонил да потегли с голяма войска срещу българите“. През пролетта на 968 г. Светослав потеглил начело на армия от 60 000 воители, без да се броят наемниците. На отсамния бряг на Дунав цар Петър съсредоточил войските си - едва 30000 човека. Русите успели да слязат на брега - българите били разбити и се затворили в крепостта на Дръстър. Светослав продължил триумфално похода си и превзел повече от 80 крепости.

Уплашен от победите на Светослав и от действията на Калокир, който убедил руския княз да му помогне да завладее византийския престол, Никифор Фока изведнъж се загрижил за „неразривното приятелство и разбирателство между българи и ромеи“. Императорът побързал да изпрати пратеничество до Петър с нови мирни предложения - като доказателство за искреността им той писал на българския цар да изпрати две от своите дъщери, за да се омъжат за малолетните византийски императори Василий II и Константин. Междувременно княз Светослав трябвало да прекъсне похода си, тъй като печенегите обсадили столицата му Киев - вероятно под налягането на българската дипломация.

През 969 г. войските на киевския княз отново се появили на Дунава и започнали „да опленяват българската земя“. Опечален от неуспеха на армията си, която побягнала още при първото сражение, цар Петър получил апоплектичен удар. Малко преди смъртта си той приел монашеския сан^[6], станал черноризец и починал на 30 януари 970 г.

Продължителното царуване на Петър донесло на страната му така желан мир. С малки изключения, като не броим нашествията на маджарите, мирът продължил до края на управлението му. Зачетем ли се в „облажаванията“, изписани по адрес на цар Петър, можем да останем с погрешното впечатление, че царуването му представлявало някакво „щастливо време“ за българите. Например един български летопис твърди, че „в годините на Петър, царя български, имаше изобилие от всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше оскъдица от нищо, а имаше ситост и изобилие по позволение божие“. Само че този разказ е стъкмен през XI век, когато българските земи били под властта на ромеите - т.е. авторът съзнателно идеализира епохата на Петър, като я противопоставя на злоупотребите на византийските данъчни власти. Други извори дават да се разбере, че управлението на цар Петър далеч не може да се тълкува като „време на благоденствие“ на неговия народ - изобилието, за което се говори по-горе, можело да се види само на господарската трапеза. Та нали тъкмо при Петър се появило богомилството, в което е побран протестът на народа против засилващия се феодален гнет. Пак при Петър се появили и първите категории феодално зависими люде - париците и клириците. Животът на обикновените хора ставал все по-труден и те жадно се вслушвали в проповедите на богомилите, които твърдели, че видимият свят е „сатанинско дело“, тъй като „добрият бог“ не би позволил на неправдата да тържествува на земята. Под въздействието на тази максима богомилите обявявали царя, болярите и държавните институции за творение на „злата сила“, т.е. под прицела на критиката им били устоите на съществуващия земен ред. Класовата проповед на богомолите допадала на отрудените хора с призивите „да не се

работи на земните господари“, с твърдението, че „царят и боярите не са поставени от бога“. Те учели „своите да не се подчиняват на господарите, ненавиждали царя и ругали старейшините“. Предмет на най-страстна критика била църквата, която при цар Петър се превърнала в едър феодален собственик. Хората още помнели „доброто старо време“ и сравнявали скромния живот на езическите си жреци с леността, разврата и покварата на висшето духовенство.

Особено яростно богомилите се нахвърляли срещу монашеското съсловие, което отдавна скъсало с идеята за евангелската бедност. По времето на цар Петър монасите захвърлили власеницата, носели богати дрехи, яздели коне и се отдавали на всевъзможни пороци. Странно е наистина как същото това монашество, което при цар Симеон имало единствената грижа да поучава и обучава, при Петър вече забравило християнския си дълг и се превърнало в паразитно съсловие, което опротивяло както на народа, така и на някои от църковните служители. Причините за тази поквара не трябва да се търсят в чисто морален план или пък да се обясняват с щедростта на Петър, който не скъпял нищо за армията от черноризци, които изпълнели обширната му държава.

Цар Петър навреме съзрял опасността от разпространението на богомилското учение и побързал да изпревари злото. На няколко пъти писал на цариградския патриарх Теофилакт (той бил чичо на неговата съпруга), като искал съвет за мерките против „ново появилата“ се ерес. От запазеното писмо на патриарх Теофилакт личи, че царят не бил наясно относно същината на ереста, но той без съмнение се е вслушвал в съветите да действа срещу еретиците не само чрез проклятието и анатемата, но и „посредством заплахи и всякакви по-строги мерки“ и да се превърне „в гонител и унищожител на еретическата заблуда“.

Често цар Петър се обръщал с писма към прочутия византийски отшелник Павел Латърски, в които „го призовавал да се помоли за неговото спасение“. Накрая Петър се запътил към Рилската пустиня за среща с прочутия светец Иван Рилски - „да му прати някаква утеха и да разхлади жара на скръбта му, тъй като много добре му било известно какви световни бури и тъмни облаци вълнуват царските сърца“. Няма съмнение, че царят искрено се стремил да узнае истината за умножаването на ереста по българската земя. Друг е обаче въпросът, че Петър никога не пожелал да се добере до корените на явленията, да потърси източника на злото в двореца, аристокрацията и църквата. Той се вълнувал единствено от мисълта за личното си спасение, „презрял суетната слава и се издигнал към светлината на чистия и духовния живот“.

Срещата между царя и Иван Рилски не се състояла - било защото Петър не пожелал да измине опасния път до пещерата, в която се подвизавал светецът, било защото самият Иван Рилски отказал да го приеме, но в писмото на светеца цар Петър трябвало да прочете сурови упреци. Иван Рилски му напомнял, че първото задължение на владетеля е „да се грижи за бедните, голите и бездомните, да не се надява на неправдата и да не пожелава грабежът“. Светецът призовавал венценосеца не само към смирение (с него Петър бил известен на всички), но да „бъде достъпен за всички, милосърдието му да се излива навсякъде, бедните с радост да излизат от неговите дворци, лявата му ръка да не знае какво върши десницата“. Това са все евангелски истини, но произнесени от рилския пустинник, те звучат като обвинение към Петър; премного загрижен за спасението на душата си, царят малко се оглеждал около себе си, а нишката, която трябвало да го свързва с народа му, отдавна се

прекъснала.

Съвременниците не скъпят епитети, когато става дума за личните качества на цар Петър - той бил „боголюбив и достопочтим“, „най-добър и най-прочут“, „възвестител на благочестието и учител на православието“, „застъпник на вярата“, „твърд камък на вярата Христова“ и т.н. Не бива да забравяме, че тези хвалебствия са му засвидетелствувани от представителите на църквата, а това е отплатата им за щедростта, с която ги дарявал: той „обичал иноците и служителите на божията църква заради техните молитви и се надявал за отплата от бога“. Няма съмнение, че цар Петър през целия си живот се ласкаел от мисълта да стане „божи угодник“ - веднага след смъртта му българската църква го причислила към светците, но това е крайно недостатъчно, когато се оценяват достойнствата на един владетел.

Оловен печат на цар Петър

Съществува мнението, че Петър нямал време да се занимава с мирските дела, поради което отдал духа си на леност, занемарил държавните работи, с една дума, той е идеалният представител на онзи тип владетели, които историята ни определя като „слаби царе“. С личните недостатъци на Петър се обясняваха и последвалите погроми. Няма съмнение, че политическите нещастия, които сполетели Българската държава през 60-те години на X век, не бива да се отдават на една личност. Важното е обаче друго — сякаш самата епоха изисквала появата на една такава личност като цар Петър, която да олицетворява в синтезиран вид духовната криза на едно общество, раздирано от остри класови противоречия. И на една аристокрация, която, заета с мисълта за собственото си благополучие, окончателно се откъснала от народните си корени и била завладяна от идеите на византизма.

Затова няма нищо чудно, че паметта на историята ни пази свято образите на ересиарха поп Богомил и пустинника Иван Рилски, а е отдала на забравата спомена за техния съвременник - „благочестивия цар Петър“.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 2, С., 1971, 495-574;

Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 200-221;

Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1969, 334-335;

История на България. Т. 2, С., 1981, 370-389.

ЦАР БОРИС II (970-971)

Първородният син на цар Петър от брака му с внучката на византийския император Роман Лакапин. Майка му се казвала Мария, но била прекръстена на Ирина (мир) в чест на дълбокия мир, който настъпил между двата народа. Борис се родил наскоро след брака на родителите си, някъде в началото на 928 г. Заедно с майка си често посещавал византийската столица. Младият княз се възпитавал в обкръжението на своята майка, която пристигнала във Велики Преслав с великолепно свита, набрана от императорския двор.

Името на Борис II се споменава за първи път по повод на събитията от 968 г. - впечатлен от успехите на киевския княз Светослав, император Никифор Фока предложил на цар Петър съюза си срещу русите. Споразумението предвиждало Борис да замине като заложенник в Константинопол. Там останал около две години. Веднага след смъртта на цар Петър (януари 970 г.) ромеите му позволили да се завърне в България и да заеме бащиния си престол. Вероятно преди да отпътува от византийската столица, Борис II е поел задължението да спазва съществуващите договори. Византийските историци твърдят, че завръщането на Борис в България било предизвикано и от движението на комитопулите (т.е. Давид, Мойсей, Арон и Самуил), които вдигнали на въстание западните области на страната и „бунтували българите“.

За български цар Борис II бил коронясан през пролетта на 970 г. Скоро след това столицата му Велики Преслав паднала под ударите на киевския княз Светослав. Между него и новия български владетел било сключено споразумение, което предвиждало съвместни военни действия срещу Византия - през лятото на 970 г. 30 000 руско-българска армия преминала Стара планина и започнала да опустошава Източна Тракия. Новият византийски император Йоан Цимисхи (969-976) предприел решителен поход срещу Светослав. През пролетта на 971 г. войските му обсадили Велики Преслав и го превзели с щурм - 5 април 971 г. Срещу ромеите се биели не само руските полкове, но и българите, „които били изпълнени с гняв срещу византийците, тъй като те станали причина за нашествието на русите в земята им“.

В опожарения Преслав бил пленен цар Борис II заедно с цялото му семейство - „червенобрадият“ ^[7] български владетел все още „носел знаците на царската власт“. Йоан Цимисхи се отнесъл към него „човеколюбиво, като го назвал император на българите“. Тази демонстрация той придружил с реч, в която твърдял, че „не бил дошъл да пороби българите, а, напротив, да ги освободи“.

Когато русите били прогонени, Йоан Цимисхи не закъснял да разкрие истинските си намерения - той обявил завладените български земи за византийски владения и поставил там ромейски управители. Цар Борис II заедно със семейството му бил отведен в Константинопол. Жителите на византийската столица подготвили бляскаво посрещане на победоносния император и му подарили златна колесница, в която Цимисхи трябвало да влезе в града. От „скромност“ императорът отказал високата чест и заповядал в колесницата да се сложи една прочута българска икона, която била взета като плячка от Велики Преслав.

Сам Йоан Цимисхи яздел на бял кон след колесницата, а зад него вървели пеш българският цар и семейството му - Борис II украсявал триумфа на щастливия победител. Когато тържественото шествие стигнало площада, пред очите на тълпата императорът заповядал на Борис II да снесе от себе си знаците на царската власт - златната корона и червените ботуши. След това Йоан Цимисхи влязъл в църквата „Св. София“, където положил короната на българите, т.е. поблагодарил на бога за голямата победа. Съвременниците му се възхищавали, защото осъществил вечната мечта на ромеите - ликвидирал българската държава и установил границите на империята отново по бреговете на река Дунав.

В замяна на унижението си Борис II получил магистърски чин - утешението не било голямо, макар да бил поставен в числото на висшите сановници на Византия. Няколко години ексцарят на българите живял в Константинопол с надеждата за скорошна промяна. Удобният момент настъпил след смъртта на император Йоан Цимисхи (януари 976 г.), когато Давид, Мойсей, Арон и Самуил встанали срещу византийската власт. Не са доказани връзките им с Борис II, но веднага след въстанието бившият български цар бил поставен под стража. Според изричното указание на един арабски историк Борис II успял да избяга от Константинопол едва през осмата година от „затварянето“ му, т.е. към 977 г. Заедно с брат си Роман той се измъкнал от тъмницата; двамата яхнали бързи коне и препуснали към границата. Когато приближили превала, който отделял България от Византия, те слезли от конете и тръгнали пеша. Оставало да преодолеят една гориста местност, през която минавала тясна пътека; пръв вървял Борис. Мястото се охранявало от българската гранична стража, която навреме забелязала приближаването на бегълците. Борис бил облечен в ромейски дрехи и подведен от облеклото му, пазачът го прострелял в гърдите.

Така нещастно загинал цар Борис II, когато изглеждало, че щастието отново минало на негова страна. Трагичната му смърт до известна степен изкупва позора му от 971 г., когато един далечен потомък на хан Крум изтърпял унижението да свали със собствените си ръце короната, с която прадедите му близо две столетия управлявали българския народ.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 574-618;

Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 219-221;

История на България. Т. 2, С., 1981, 396-402.

ЦАР РОМАН (977-991)

Вторият син на цар Петър от брака му е Мария (Ирина), внучката на византийския император. Бил кръстен на името на Роман Лаканин, но носел и името на великия си дядо Симеон - изворите го споменават като Роман-Симеон. Роден е по-всяка вероятност към 929 г. Две години по-късно заедно с майка си присъствувал на погребението на дядо си Христофор и Константинопол. Възпитаван е по-всяка вероятност в обкръжението на своята майка - в свитата ѝ преобладавали ромеи.

Дълги години съдбата на Роман се преплитала най-тясно с живота на по-големия му брат Борис. През 969 г. той споделил заточението му в Цариград, а година по-късно се завърнал в България. През 971 г. заедно с Борис II Роман украсявал триумфа на Йоан Цимисхи след завръщането му от победния поход срещу България. След като Борис II бил лишен от знаците на царската власт, Роман бил скопен. Причините за насието трябва да търсим в презастраховката на императора, който целил да прекъсне управляващия род на българите - Борис II нямал синове, а като скопец Роман нямал шансове да се сдобие с потомство.

След смъртта на император Йоан Цимисхи (976) в България избухнало въстанието на Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Тези събития променили за пореден път съдбата на Роман - заедно с брат си той бил хвърлен в затвора. Двамата сполучили да избягат през 977 г. Когато наближили пограничните места, те слезли от конете, които били изморени от дългия път. Местността била гориста и непозната за бегълците. Борис избързал напред, но бил убит от пограничната стража. Роман, след като напразно чакал завръщането на брат си, тръгнал по следите му и се озовал на мястото, където бил убит Борис II. Той разкрил пред стражите истината за своя произход. Отправил се към Видин - някои предполагат, че става дума за град Воден в Македония. Самуил побързал да го признае за български цар, като по този начин засвидетелствувал предаността си към управляващата династия. От друга страна, било известно, че Роман не може да има деца, следователно очертавала се възможността след време Самуил да заеме законно царския престол.

Цар Роман управлявал българите десетина години (той резидирал в Скопие), но с фактическата власт се разпореждал Самуил. В годините на номиналното си царуване Роман не направил нищо забележително - известно е само, че основал прочутия манастир „Св. Георги Бързи“ край Скопие.

През 991 г. император Василий II тръгнал на поход срещу България, „посрещнал българите, обърнал ги в бягство и уловил техния цар“, т.е. Роман. Той бил „върнат в тъмницата, от която избягал“. Цар Роман прекарал във византийския затвор още 6 години и починал през 997 г.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т.1. Ч. 2, С., 1971, 616-655;

История на България. Т. 2, С., 1981, 402-410.

ЦАР САМУИЛ (991-1014)

Най -малкият син на комит Никола от брака му с Рипсимия. Името му се споменава за първи път по повод събитията около смъртта на цар Петър (970), когато „Давил, Мойсей, Арон и Самуил, синове на един от мощните в България комити, замисляли въстание и внасяли смут в българската държава“. Заедно с братята си Самуил застанал начело на онези сили, които били противници на съюза с Византия. Затова императорът побързал да пусне синовете на цар Петър „да завземат бащиното си царство и да възпрат по-нататъшното напредване на комитопулите“. През 976 г. внезапно починал византийският император Йоан Цимисхи. Българите веднага въстанали и „били определени да ги управляват четирима братя: Давид, Мойсей, Арон и Самуил, синове на един от велемощните комити и затова наричани комитопули“. Скоро събитията взели драматичен обрат. Най-големият брат Давид бил убит от скитници власи. Смъртта връхлетяла втория брат Мойсей при обсадата на Серес. Третият брат Арон се домогвал до брак със сестрата на византийския император Василий II, но вместо сестра си императорът му изпратил жената на един от своите приближени. Измамата била разкрита и севастийският митрополит, който съпровождал фалшивата годеница, бил убит. Въпреки това Арон не скъсал връзките си с императора - не напразно го подозирали, че „съчувствувал на ромеите“. Като връх на всичко той проявил амбиции да завладее върховната власт. Това му струвал живота - по заповед на Самуил Арон бил погубен заедно с целия си род на 14 юни 976 г. Така Самуил станал самовластен господар на България. Положението не се променило след бягството на Борис II и Роман от Константинопол. При преминаването на границата Борис II загинал от българска стрела, а Роман се спасил, бил отведен при Самуил, който го признал за български цар - 977 г. Оттогава цар Роман „действувал заедно с него (т.е. със Самуил) и се събрали около него българите, и воювали против ромейската страна“. Предаността, която Самуил засвидетелствувал спрямо управляващата българска династия, преследвала две цели. С признаването на Роман за български цар Самуил разчитал да обедини около себе си всички сили, които били противници на Византия. От друга страна, Роман (последната издънка на царския род) бил скопец, нямал потомство, следователно не бил далеч денят, когато Самуил щял да се разпорежда с короната на българите.

Още към 977 г. Самуил предприел редица походи в Мизия, Тракия, Македония, Тесалия, Елада и Пелопонес, които имали за цел освобождаването на всички български земи. Властта му признали редица крепости, между които най-прочутата била Лариса в Тесалия. Самуил обсаждал Лариса цели 5 години (977-981), докато получил „пълно надмощие“ и преселил жителите и в България, „като ги зачислил в списъците на своите войници“. Походите на Самуил следвали един след друг: „Императорът достигнал до голяма безизходица и не бил в състояние да се бори с враговете си.“

През 986 г. император Василий II тръгнал на поход срещу българите, „защото тяхната дързост, дишаща убийство, заплашвала ромейската държава“. Главната цел на похода била силната Софийска крепост, но „по зла воля на съдбата той се излъгал в своите надежди“. Двадесет дни ромеите обсаждали София без никакъв успех - армията им се „отдала на

леност и безделие поради неспособността на военачалниците“. Първи пострадали отрядите на фуражирите, които били изтребени до крак от скритите в засада български войски. Ромеите загубили много впрегатни животни, а като връх на всичко българите сполучили да запалят обсадните им машини. Самуил, който се намирал извън София, отрязал обратния път на византийската армия, което довело до паническото ѝ отстъпление. Когато ромеите стигнали до т.нар. Траянови врата, войските на „Самуил с викове и шум нападнали внезапно, уплашили ги и ги принудили да бягат“. Повече подробности около катастрофата, която връхлетяла ромеите при преминаването на прохода, дава византийският историк Лъв Дякон: „Войската преминават през една гориста и пълна с пропасти долина. Едва я беше преминала и достигна до стръмни и труднодостъпни места, когато мизите (т.е. българите) нападнаха ромеите, и като унищожиха голям брой войници, взеха царската палатка и съкровището и разграбиха целия обоз. Там бях и аз, разказвачът на това бедствие, който имах нещастieto да придружавам императора. Тогава малко остана да се подхлъзнат стъпките ми и да стана жертва на скитския меч, ако божие то провидение не ме беше запазило от опасността, като ми внуши да препусна бързо коня си и да премина стръмните склонове, преди да бъдат завзети от неприятеля, и набързо да стигна до върха на планината.“ Поражението на ромеите било незапомнено - император Василий „едва преминал теснините и се спасил“. Ромеите нарекли мястото на катастрофата „Българска клисура“ - един византийски поет писал, че при Българската клисура „мизийските стрели прекършиха авзонските копия“, а „Истър (т.е. Дунав, или, обратно казано, България) грабна венеца на Рим“.

От 987 г. Византия встъпила в период на продължителни граждански войни. Самуил се възползвал от междусобиците, „нападнал няколко пъти ромейската страна и я опустошил чак до град Солун“. През 991 г. император Василий II сполучил да разбие Самуил, „хванал българския цар (т.е. Роман) и го върнал в тъмницата, от която бил избягал“. Така през 991 г. Самуил станал „самовластен господар на българите“.

През 996 г. е отбелязан един голям поход на Самуил срещу втория град на империята - Солун. Той скрил по-голямата част от войските в засади и клопки около града и с един малък отряд направил набег пред стените на крепостта. Предвиждането му, че ромеите ще се увлекат в преследване, се оправдало. Ашот, синът на солунския управител, влязъл в сражение с предния отряд, който го отвел към скритите в засада български войски. Ромеите претърпели голямо поражение, а предводителят им бил пленен. На помощ на Ашот се притекъл неговият баща, дукът Григорий, но войската му била разбита, а Григорий загинал от български меч.

Победата при Солун вдъхновила Самуил за нови походи. През 996 г. той навлязъл дълбоко в същинска Гърция и стигнал чак до Коринтския провлак.

На връщане насреща му излязъл византийският пълководец Никифор Уран. Река Сперхей разделяла двете войски -наскоро палнал силен дъжд, реката придошла и се разляла нашироко. Самуил станувал безгрижно с войската си на отсрещния бряг, като предполагал, че ромеите не са в състояние да го нападнат, но водачите на Никифор Уран намерили брод през реката и на разсъмване ромеите връхлетели върху българския лагер. Повечето от войниците на Самуил паднали под ударите на неприятеля. Сам Самуил бил ранен, пленяването му изглеждало неминуемо, но го спасила присъщата му съобразителност.

Заедно със сина си Гаврил Радомир „те се смесили с умрелите и лежали като мъртви. А когато настъпила нощта, тайно избягали и се спасили в България“. Тържествуващият византийски пълководец не се решил на преследване, „съблякъл падналите български войници, ограбил неприятелския лагер и с много богата плячка се завърнал в Солун“.

През 997 г. в константинополската тъмница починал плененият български цар Роман. С неговата смърт се прекъсвала последната нишка на прочутата Крумова династия. Самуил не закъснял да се възползува от предоставилата му се възможност и се обявил за български цар - още повече че той фактически разполагал с царските прерогативи от 991 г.

След завръщането си от похода в Пелопонес Самуил с изненада узнал, че дъщеря му Мирослава завързала тайни връзки с пленения Ашот. Влюбената българска принцеса не се поколебала да заплаши своя баща, че ще се самоубие, ако не ѝ разрешат брак със знатния пленник. Самуил отстъпил пред чувствата на своята дъщеря и отпразнувал сватбата и с Ашот. Заедно с Мирослава Ашот бил изпратен да управлява силната адриатическа крепост Драч. Но скоро Ашот изменил на българския цар, придумал жена си и двамата отплавали с кораб в Константинопол. Предателството им било щедро възнаградено от Василий II; Ашот бил почетен с титлата магистер, а Мирослава - с придворната титла зости - 998 г.

През същата година цар Самуил предприел поход в сръбските земи и пленил княза на Зета Иван Владимир. Скоро в българския дворец започнала нова романтична история. Втората дъщеря на цар Самуил - Косара, поискала разрешение от баща си да посети затвора и да измие краката и главите на затворниците. Този странен обичай (т. нар. показно унижение) съществувал и във византийския императорски дом, където навръх Великден императорът миел краката на седем константинополски бедняци, т.е. православните владетели се стремели да наподобяват Христос и неговия пиетет към бедните. В затвора започнало романтичното увлечение на Косара по младия и хубав сръбски княз Иван Владимир. Цар Самуил се съгласил да благослови техния брак и върнал на Иван Владимир бившето му княжество.

В началото на XI век император Василий II започнал нова серия от походи, които имали за цел окончателното ликвидиране на българската държава. През 1001 г. силна византийска армия под командването на патриция Теодорокан и протоспатария Никифор Ксифия нахлула в Мизия. Самуил не успял да се противопостави на нашествениците и ромеите превзели Плиска, Велики и Мали Преслав и се завърнали победоносно назад.

През 1002 г. Василий II през Солун нахлул в южните български земи. Императорът възстановил всички крепости, които навремето били разрушени от Самуил, а онези, в които имало български гарнизони, били подложени на продължителна обсада - превзети били Верея, Сервия и Воден.

През 1003 г. лично Василий II възглавил една кампания, която го отвела под стените на Видин - градът издържал осеммесечна обсада. Докато императорът бил зает с обсадата на дунавската крепост, цар Самуил предприел внезапно нападение по посока на Одрин - 1S август 1003 г. Тогава край Одрин се събирал ежегодният панаир, който ставал при стичането на много народ. Като събрал богата плячка, българският цар се върнал победоносно назад. Василий II не изоставил обсадения Видин и скоро той паднал в негови ръце - както сам императорът пише в една от своите грамоти. Видин бил взет не със силата на оръжието, а благодарение на предателството на местния митрополит, който му „отворил пътищата за

страната“.

При завръщането си от Видин Василий II потеглил на юг по река Морава, като разрушавал всички български крепости, и се озовал в околностите на Скопие. Съгледвачите му известили, че на отсрещния бряг на река Вардар станувал безгрижно с войската си българският цар Самуил - „като се уповавал на пълноводието на реката, която по това време не можела да се преброди, той небрежно бил разположил лагера си“. Странно е наистина, че обстоятелствата, предшествуващи това сражение, наподобяват изцяло събитията, които стрували на цар Самуил поражението при Сперхей. Василий II успял да намери брод през реката. „Поразен от внезапното му появяване, Самуил ударил на безредно бягство, а шатрата му и целият лагер били взети“ - 1004 г.

След като превзел Скопие, Василий II се отправил към Перник, „чийто защитник бил Кракра, мъж отличен във военните дела“. Обсадата на Перник не прибавила нищо към военните подвизи на Василий II - той престоял под стените на крепостта „немалко време и изгубил немалък брой войска“. Следващите десет години преминали в непрекъснати кръвопролития. Василий II „напоил земята с кръвта на българите и тя потреперила от многото убийства и се покрила с пепел, а мечовете и копията на ромеите се притъпили от костите на варварите и от многото обезглавявания“. В завладените български земи императорът „намерил много съкровища, неизброимо злато и сребро, венци, корони и царски принадлежности“.

За да прекрати постоянните нахлувания на Василий II, цар Самуил „отново събрал войска, повикал чужди наемници и се впуснал в боеве и сражения, пълен с гняв и заслепение“. Той знаел много добре, че Василий II навлизал в България обикновено по поречието на Струма - там имало „поле и големи реки, и големи, високи и стръмни планини, покрити със снегове“. Там именно цар Самуил „решил да прегради с ровове и огради пътя на императора“. Теснините, които били многобройни, били заприщени „на едно място със стени, другаде с въжета и дървета, и изкуствени валове“.

През лятото на 1014 г. Василий II потеглил срещу Самуил, но близо до днешното село Ключ, Благоевградско, се натъкнал на дървената стена, която му преграждала пътя. „Защитниците му оказвали смела съпротива, стреляли от височината на стената и така ранявали и избивали напирещите неприятели.“ Василий II изгубил всякаква надежда, че може да преодолее преградата, но стратегът на Пловдив Никифор Ксифия го посъветвал да продължи шурма, докато неговият отряд намери стодно място, откъдето да премине планината Беласица. На 29 юни призори неговият отряд „с виковете и шум се показал на височината в гръб на българите“. Засвирили бойните тръби и ромеите се спуснали срещу изненаданите българи, които побягнаха. Междувременно Василий II разрушил преградата и започнал да преследва българите - една част от тях била избита, а още повече били взетите в плен. Цар Самуил, който лично ръководел отбраната на прохода, „едва успял да се спаси от гибел с помощта на сина си, който смело отблъсквал нападащите“. Царят на българите бил качен на кон и се спасил в крепостта Прилеп.

Пленените българи (15 000 на брой) били подложени на страшно издевателство - по заповед на император Василий II всичките били ослепени, като на сто човека бил оставен един едноок за водач. В този ужасен вид осакатените български войни били изпратени при цар Самуил. „А той, като ги видял да идват в дълги редици, не издържал това страдание

храбро

и спокойно, а му призляло, причерняло и той паднал на земята.“ Цар Самуил, който неведнъж се срещал със смъртта на бойното поле, не можал да понесе страшната гледка. „Присъстващите, които се мъчели да възвърнат дишането му с вода и благовония, успели малко да го свестят. А той, след като дошъл на себе си, поискал да пие студена вода, но като взел и пил, получил сърдечен удар и след два дни умрял.“ -6 октомври 1014 г.

През 1969 г. солунският археолог проф. Н. Мацопулос попаднал на интересно погребение в църквата „Св. Ахил“ на едноименния остров в Преспанското езеро. Разкрит бил скелет на възрастен мъж, главата на който била поставена върху възглавница от три керемиди, облечени в златоткан плат. Откритите останки от позлатена ризница свидетелствуват за високото обществено положение на покойника - той бил облечен в златоткана дреха с изображения на папагали. От други източници е известно, че тъкмо папагалите били гербът на Самуиловата династия - не случайно неговият внук Петър Делян убеждавал въстаналите българи, че един храст не може да храни два папагала (т.е. царе) и нито един народ не може да бъде управляван от двама владетели. И други факти сочат, че погребението от гроб „Г“ трябва да се идентифицира със скелета на българския цар Самуил. Известно е, че за определено време столицата на този владетел била Преспа. А още приживе цар Самуил хранил особен пиетет към св. Ахил - след превземането на Лариса той пренесъл мощите на светеца в столицата си Преспа и ги положил във величествена базилика, която построил в негова чест.

При огледа на скелета антрополозите установиха, че лявата лакътна кост е била счупена, а впоследствие е заздравяла накриво под ъгъл 140 градуса. Тази рана Самуил получил в битката при река Сперхей. При бягството си той нямал възможност да получи медицинска помощ (трябвало да измине разстояние от около 400 км) и докато се добере до България, счупената лакътна кост образувала калус (нова костна тъкан) и зараснала в това положение.

Антропологичните изследвания установиха, че Самуил бил среден на ръст и починал на около 69-70-годишна възраст.

Векът на цар Самуил е безспорно една от най-героичните епохи в средновековната ни история. От руините на Преславското царство Самуил отприщи огромна народна енергия, която впрегна за установяването на българската независимост.

40-годишното му управление е един непрекъснат подвиг и заслужава най-голямо възхищение. И ако днес сме в правото си да твърдим, че в началото на XI век България погинала със слава, една голяма част от нея принадлежи на „непобедимия по сила и ненадминат по храброст“ цар Самуил. На този „войнствен човек, който никога не знаел покой“ и на „неговата мъдрост и разум“ българите дължали безпримерното си мъжество във войната срещу Византия. „Отличният воин Самуил без страх обхождал всички западни области на ромейската държава“ и спечелил големи и усилни битки. Според признанията на един византийски историк даже и през XIII век подвизите му не били забравени. Помнело се, че владетелят, който „завладял цялата българска и ромейска земя“, бил „онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите“.

- Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т.1. Ч. 2, С., 1971, 603-704;
- Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 222-234;
- Петров, П. Образуване и укрепване на Западната българска държава. Към хронологията на периода 966-986 г. Годишник на Софийския университет, фиф. 53, 1960. No2, 131-190;
- Matsopoulos, N. Le tombeau du Tsar Samouil dans la basilique du s'Acbilles a Prespa. - Etudes balkaniques, 1974, № 4, 114-126;
- История на България. Т. 2, С., 1981, 397-416.

ЦАР ГАВРИЛ РАДОМИР (1014-1015)

Първородният син на цар Самуил. Майка му се казвала Агата и била дъщеря на кмета на Драч Иван Хрисилий. Роден е към края на 60-те години на X век. Името му се споменава за първи път през 976 г., когато Самуил избил до крак семейството на брат си Арон - на молбата и застъпничеството на Гаврил Радомир Иван Владислав (най-големият син на Арон) дължал живота си.

През младежките си години Гаврил Радомир следвал неотлъчно своя баща и проявил голямо усърдие във военните дела. През 996 г. той и Самуил „получили тежки рани“ в битката при река Сперхей и се спасили благодарение на своята изобретателност - те се престорили на убити, скрили се сред мъртъвците и когато палнала нощта, благополучно напуснали бойното поле. Към 998 г. Гаврил Радомир се оженил за дъщерята на маджарския крал Геза (972-997), но скоро намразил нежностите на жена си и я прогонил в Маджарско, макар че тя носела в себе си бъдещия му син. Причината за разтрогването на брака била новата страст на Гаврил Радомир - той се увлякъл по хубавата ларисчанка Ирина, за която наскоро се оженил. Бракът им бил щастлив и Ирина дарила съпруга си с петима сина и две дъщери.

В сражението при Беласица (1014) цар Самуил бил спасен от своя син, който „смело отблъснал“ враговете, качил баща си на кон и го отвел в крепостта Прилеп. Веднага след поражението Гаврил Радомир проявил учудваща енергия: пресрещнал край Струмица отряда на византийския военачалник Теофилакт Вотаниат и го разгромил, а Теофилакт пробол с копие си. Известието за смъртта на „най-близкия и най-добрия военачалник“ на Василий II послужило като първопричина за жестокото решение на императора да ослепи пленените български войници.

Гаврил Радомир бил коронясан за български цар на 15 октомври 1014 г. - десет дни след смъртта на своя баща. Забавянето на церемонията едва ли се дължало на траура в царското семейство. Вероятно той е срещнал противодействие от страна на Иван Владислав, който оспорвал престола, като се основавал на старшинството на своя баща.

Когато узнал за възцаряването на Гаврил Радомир, Василий II побързал да нападне Битоля и изгорил дворците на българските царе - те се намирили извън крепостта. През пролетта на 1015 г. императорът предприел нов поход. В Солун Василий II получил писмо, в което българският цар му обещавал „подчинение и покорност“. Обещанията на Гаврил Радомир не били искрени - Василий II скоро прозрял измамата и вместо отговор завладял крепостта Мъглен. Тук го настигнала вестта, че цар Гаврил Радомир бил убит от братовчед си Иван Владислав - средата на август 1015 г. Заговорниците погубили съпругата на царя и ослепили първородния му син.

Според един сръбски източник ръката на заговорниците била направлявана от византийския император. Василий II изпратил доверен човек до Иван Владислав, като му поръчал да предаде на царевия братовчед следното: „Защо не отмъстиш за кръвта на своя баща? Приеми от мен злато и сребро и бъди в мир с нас, и си вземи царството на Самуил,

който уби твои баща. И ако си по-силен, убий неговия син Радомир, който сега управлява царството.“ Иван Владислав не забравил императорските думи и „когато Гаврил Радомир отивал на лов, и когато вървял с него на кон, неочаквано го ударил и го убил“.

Едно от чудесата на св. Димитър Солунски предава други подробности, които уж предшествували смъртта на Гаврил Радомир. Той „прекарвал повечето време в лов на диви зверове, което било любимото му развлечение“, и с безкрайните си ловни излети измъчил населението, като го заставял да гони дивеча по опасни места. Измъчените хора се обърнали за помощ към св. Димитър с молба да ги избави от тирана. Когато Гаврил Радомир повел хората на поредния лов, светецът го пробол с копието си.

Съпоставянето на тези известия (като изключим намесата на светеца) свидетелствува, че цар Гаврил Радомир станал жертва на заговор, душата на който бил неговият братовчед Иван Владислав, който използвал ловната страст на царя и при поредния ловен излет му нанесъл смъртоносния удар.

Съвременниците твърдят единодушно, че Гаврил Радомир „надминавал баща си по мош и сила, но му отстъпвал по мъдрост и разум“. Този „силен телесно“ човек бил „мъж на кръвта“ и „със свирепа душа“. Неговата стихия била войната, където се проявил в ред паметни сражения. Този безспорно храбър и енергичен владетел не притежавал качествата на държавник, липсвала му способността да се ориентира в сложните интриги на царския двор и да различава враговете от приятелите си. Подкупващата му доверчивост ще е допринесла най-много за успеха на поредния заговор в българския дворец.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 704-713;

Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 230-231;

История на България. Т. 2, С., 1981, 416-417.

ЦАР

ИВАН ВЛАДИСЛАВ

(1015-1018)

Син на Арон, брата на цар Самуил. Иван Владислав бил единственият, който оцелял от семейството си след изстребването на неговия род - спасило го застъпничеството на братовчед му Гаврил Радомир. При управлението на Самуил Иван Владислав стоял в сянка и очаквал своя час. Той настъпил през 1015 г., когато Гаврил Радомир бил пронизан от копието на своя братовчед. Заговорът на Иван Владислав се вдъхновявал не само от чувството за мъст, но и от интригите на император Василий II.

Иван Владислав бил коронясан за цар през втората половина на 1015 г. Веднага след това той изпратил писмо до Василий II, в което „обещавал на императора подобаващата покорност и подчинение“. В подкрепа на Иван Владислав се обявила една част от аристокрацията, която била готова да се подчини под ярема на ромеите. Новият цар си давал вид, че е готов на подобна стъпка, но щом се закрепил на престола, се обявил открито срещу всякакъв компромис с Византия. Скоро Василий II „разбрал, че Иван Владислав написал писмото си с хитрост и коварство и че мисли обратното на това, което обещава“. Отговорът на Василий II последвал незабавно: с цената на големи обещания той привлякъл на своя страна кавхан Теодор (пленник при ромеите) и го убедил да убие Иван Владислав. Кавханът пък подкупил елин от доверените служители на царя, който трябвало да извърши убийството. Изглеждало, че планът ще преуспее, но скоро станало известно, че вместо Иван Владислав царският прислужник убил кавхан Теодор. Василий II се задоволил само с превземането на Охрид, „където се издигали дворците на българските царе“.

През пролетта на 1016 г. Василий II 88 дни обсаждал безуспешно крепостта Перник - „защитниците ѝ се сражавали юначо и много ромеи паднали убити“. Наскоро след това стратегът на Дръстър съобщил на императора, че Иван Владислав имал намерение да повдигне срещу ромеите печенегите – за тази цел той изпратил при тях войводата Кракра и скоро печенежката войска щяла да се появи на юг от Дунава. Василий II взел спешни мерки и „замисленият от Иван Владислав и Кракра поход срещу ромеите не се състоял, тъй като печенегите не им дали военна помощ“.

Междувременно Василий II навлязъл дълбоко в българските земи и завладял крепостта Сетина. Иван Владислав следял отблизо движението на неприятеля; когато един византийски отряд излязъл от лагера, българите му устроили засада и започнали да го избиват. Като дочул за сражението, Василий II яхнал коня си и с вика „който е войник, да ме последва“ се отправил срещу българите. Българските съгледвачи се втурнали към лагера на Иван Владислав и го изпълнили със смуг и безредие, като викали високо „бягайте, царят“, т.е. според византийския историк Йоан Скилица само името на Василий II било достатъчно, за да обърне в бягство българската армия. Истината е, разбира се, друга, макар че на това място ромеите спечелили победата.

В началото на 1018 г. цар Иван Владислав „тръгнал да обсажда Драч с варварска надменност и самонадеяност“. Този град му бил обещан от Василий II още когато се водели преговорите за убийството на Гаврил Радомир. Тук под стените на силната адриатическа

крепост Иван Владислав намерил смъртта си. Сведенията за края на този български владетел са противоречиви. Според едни той станал жертва на поредния заговор и „бил убит от ръката на един от своите подчинени“. Според други Иван Владислав паднал убит в сражение, „без да се разбере кой го е ударил“. Повече подробности дават българските добавки към Хрониката на Скилица, където се съобщава, че яхнал кон, Иван Владислав се ударил със стратега на Драч, патриция Никита Пигонит, докато се сражавали, двама пехотинци от ромеите се спуснали върху българския цар и го наранили смъртоносно в корема, т.е. двубоят започнал кавалерски, но не завършил съгласно рицарските правила. С късна дата един византийски историк преднамерено твърди, че двубоят се състоял по правилата: уж Никита Пигонит се втурнал сам срещу Иван Владислав и като го ударил с копието си в гърдите, го прострелял мъртъв на земята

Смъртта на цар Иван Владислав (февруари 1018 г.) сякаш пречупила съпротивителните сили на българите и по-голямата част от аристокрацията побързала да засвидетелства покорността си пред Василий I. Тя подписала специален договор, който гарантирал правата и привилегиите ѝ - в резултат на това предателско споразумение българската държава била ликвидирана. Обикновено името на цар Иван Владислав се съпровожда от характеристики, които го издават като вулгарен убиец и като човек, който пристъпил всички морални норми - не се посвенил да убие дори владетеля, на когото дължал собствения си живот. Безогледната му подозрителност станала причина и за още едно престъпление - убийството на зетския княз Иван Владимир, който бил женен за дъщерята на Самуил - Косара. В лицето на зетския княз Иван Владислав виждал потенциален съперник и многократно настоявал за среща. Под влияние на жена си Иван Владимир отказвал да се подчини. Иван Владислав го поканил в двореца си с обещанието, че няма да посегне на живота му, а в потвърждение на думите си изпратил златен кръст като клетвен знак. Иван Владимир му отговорил: „Нашият бог беше прикован не върху златен, а върху дървен кръст“, т.е. изразил съмнение в истинността на царската му дума. Тогава Иван Владислав не се побоял да даде лъжлива клетва - вече пред дървен кръст и в присъствието на двама епископи. Този път Иван Владимир повярвал на обещанието, но още с пристигането си в двореца бил убит по заповед на цар Иван Владислав.

С тези грозни постъпки обикновено се обясняваха и неуспехите в политиката на българския владетел, който с неумелите си действия само ускорил падането на България под византийска власт.

Вникнем ли обаче в същината на нещата, част от постъпките на Иван Владислав могат да намерят и оправданието си. Защото той действувал съгласно желязното правило за родовата мъст, т.е. прастарите отечески обичаи го задължавали да отмъсти за изтребването на своето семейство - а това е напълно в духа на епохата, факт е наистина, че той убил цар Гаврил Радомир и неговата съпруга, но факт е също така, че той не посегнал на останалите членове на семейството му, а се задоволил само с ослепяването на престолонаследника - следователно жестокостта му не е нито преднамерена, нито пък безогледна.

Тези прегрешения Иван Владислав изкупил с героичната си борба в защита на българската държава и с още по-героичната си смърт. Един византийски историк заявява, че по времето на този владетел ромейската държава „висяла на косъм, защото този варварин подобно на Голиат се съпротивляваше на ромеите и всички бяха паднали духом пред този

непобедим неприятел“.

Откритият надпис на цар Иван Владислав свидетелствува за учудващата му преданост спрямо българския народностен дух. Там цар Иван Владислав с много достойнство се титулува „самодържец български“ и не пропуска да отбележи народностното си начало - „родом българин“. По време на непрекъснатите си войни с Василий II той успял да поднови укрепленията на крепостта Битоля за „спасение и убежище на българите“ - това са, разбира се, само малка част от усилията му за преграждане пътя на нашествениците към българската земя.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2, С., 1971, 713-730;

Заимов, Й., В. Тълкова-Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970;

История на България. Т. 2, С., 1981, 417-418.

ЦАР

ПЕТЪР II ДЕЛЯН

(1040-1041)

Византийските историци твърдят преднамерено, че „бил от безславен род и си приписвал някакво благородно потекло“, наричат го „чудовище, чийто род не бил достоен дори за споменаване“. Според други той бил роб на един цариградски жител, а прозвището Делян било прякор - гръцката дума „долос“ означава „хитър“, т.е. налице е внушението, че с измамните си слова той убедил българите, че е потомък на Гаврил Радомир, сина на Самуил, и „води потеклото си от народа, който отскоро подложил враг под ярема (на робията) и силно се стремил към свободата“. Една добавка към хрониката на византийския историк Скилица го сочи като син на Гаврил Радомир, роден от дъщерята на маджарския крал, която била изпъдена преди раждането му. Петър Делян се родил в Маджарско около 1001 г. Завръщането му в България трябва да се отнесе наскоро след възцаряването на неговия баща, т.е. след 1014 г.

През 1018 г., вече 17-годишен младеж, Петър Делян бил отведен като пленник в Константинопол. Там преживял в неизвестност около 20 години. По-късно сполучил да избяга и „започнал да се скита из България, стигнал до Морава и Белград, като разгласявал своя произход“, в смисъл, че е издънка от български корен и потомък на българските царе. Византийските историци признават, че поробените българи „кратко време понасяли поражението и скоро започнали да се връщат към предишната си надменност“. Липсата на инициатор и водач отлагала за известно време избухването на въстанието, тъй като „по традиция и закон българите имали обичай да поставят начело на народа люде от царски род“. С появата на Петър Делян те вече разполагали с човек „твърде опитен във военното дело, достоен и вещ да даде добър съвет“. В кратко време той „сполучил да събуди дързостта“ на своя народ и да го поведе на открито въстание срещу поробителите. Петър Делян „спечелил съчувствието на целия народ и се облегал на единомушието на мнозинството“.

*Въстаналите българи обявяват Петър Делян за свой цар -
миниатюра от Мадридския препис на Йоан Скилица*

Въстаналите българи обявяват Петър Делян за свой цар - миниатюра от Мадридския препис на Йоан Скилица

Въстанието било обявено през 1040 г. в Белград. По стар български обичай Петър Делян бил издигнат на щит и обявен за цар. През Ниш въстаническите войски се отправили към Скопие, „главния град на България“. Навсякъде въоръженият народ разнасял името на новия цар, като го славел, а „когато срещнали ромей по пътя си, безпощадно го убивали“.

Междувременно въстанали и българите от Драчката тема - те провъзгласили за цар Тихомир, „един войник от своите, изпитан по храброст и разум“. Така почти едновременно се образували два въстанически лагера, единият от които признавал Делян, а другият - Тихомир. Очертаващото се разединение предвещавало сериозни неприятности. Затова Петър Делян изпратил писмо до Тихомир, като го призовал на лична среща, на която да уговорят задружните си действия срещу ромеите. Когато двете български войски се съединили, Петър Делян произнесъл голяма реч, в която изтъкнал лошите сетнини на двувластието. Той подкрепил мислите си със следните думи: „Един храсталак не може да храни два папагала^[8], нито пък една страна може да процъфтява, ако е управлявана от двама царе.“ Накрая призовал множеството да отстранят Тихомир, ако са убедени, че той наистина произхожда от Самуиловия род, и да го признаят за едноличен владетел. В противен случай да предпочетат

Тихомир и да отстранят него, законния наследник на престола.

Речта на Петър Делян не била лишена от егоистични пристрастия, но същевременно издавала истинска държавническа мъдрост и сочала единствения изход от създалото се положение. След думите му „настанал голям смут и всички казали, че искат само него за самовластен началник“. Според твърденията на едни извори нещастният Тихомир бил убит с камъни, а според други - той бил съсечен от развилнялата се тълпа. След като се сдобил със „самодържавната власт“, Петър Делян отправил войските си към Солун, където по това време се намирал византийският император Михаил IV. Той така „дръзко подгонил императора“, че последният панически побягнал, „изоставяйки целия си обоз, шатрата си и колкото имал злато, сребро и тъкани“. След тази победа Петър Делян продължил „все така храбро да ръководи събитията“: войските му овладели Драч (на Адриатическото крайбрежие), а една друга част проникнала чак до Тесалия. Решителните действия на въстаниците предизвикали сериозно безпокойство във византийската столица, където трескаво били обсъждани планове за ликвидирането на освободителното движение на българите.

Същевременно вестта за надигането на българите стигнала чак до Армения, където император Василий II преселил потомците на последните български царе. Между тях на най-голям престиж се радвал Алусиан, вторият син на цар Иван Владислав. Този „най-приятен от синовете на Владислав човек, с благ нрав, блестящ ум и забележително положение“^[9], станал най-важната причина за поражението на въстанието. Преоблечен като наемен войник, той поел дългия път от Армения за Константинопол и въпреки строгите мерки успял да се прехвърли в България - септември 1040 г. Появата на нов претендент за престола означавала ново напрежение във въстаническият лагер. В началото Алусиан не се осмелил да обяви открито истината за своя произход, а се погрижил да потърси съмишленици, предани на неговото семейство. С един таен белег (черно петно върху десния лакът) той ги убедил, че е действително син на цар Иван Владислав, и в скоро време около него се събрали мнозина привърженици.

Петър Делян посрещнал радушно своя братовчед, макар да си давал сметка, че Алусиан е потенциален кандидат за царската власт. Той му дал 40 000-на армия, с която да шурмува Солун. Византийските историци приписват на Алусиан качествата на голям военачалник, но от несръчните му действия пред стените на Солун личи, че той бил далеч от тайните на пълководческото изкуство. Още с приближаването на града той хвърлил в бой изморените си войски, които не издържали удара на гарнизона, който излязъл извън крепостните стени. Безразсъдството на Алусиан струвало на въстаниците 15 000 убити. Сам Алусиан побягнал от полесражението, като захвърлил цялото си въоръжение.

Катастрофата при Солун влошила още отношенията между водачите на въстанието - Алусиан, „защото се срамувал от поражението, а Петър Делян, защото подозирал измяна“. Алусиан изпреварил събитията и скроил заговор срещу Петър Делян - с тези си действия той се показал „достоеен“ наследник на своето семейство, чиято „изключителност“ се състояла най-вече в сръчността при организирането на дворцови комплоти. Той поканил Петър Делян на обяд, на който верните му привърженици непрекъснато поднасяли на царя чашата с вино. Когато Делян се опил, те се нахвърлили върху него, отрязали му носа и му извадили очите — началото на 1041 г. Престъплението

било извършено с готварски нож (което донякъде дава представа за жестокостта на заговорниците). Оттогава „скитският народ отново се обединил под една власт“. В началото Алусиан предприел активни действия срещу ромеите, но претърпял ново поражение и трябвало да се спасява с бягство. Това се оказало достатъчно, за да се реши на поредната измяна - Алусиан „тайно съобщил на императора, че ако получи благоразположението му и останалите почести, ще му се предаде с всичко свое“. Накрая те стигнали до окончателно споразумение и Алусиан дал вид, че е готов за решително сражение с императора; но когато двете войски се срещнали на бойното поле (лятото на 1041 г.), Алусиан „внезапно изоставил своята войска и минал на страната на императора“, т.е. завършил „по достойнство“ кариерата си на заклет предател спрямо своя народ.

Междувременно император Михаил IV подготвял голям поход за окончателното ликвидиране на въстанието. Той събрал „избрани войски и най-опитните във военното дело стратеги и се отправи с тях срещу българите, като напредваше в боен ред и подреждаше войските си съобразно изискванията на стратегията“. В редиците на императорската армия имало много наемници, между които бил и норвежкият принц Харолд Хардрад, който още през 1033 г. заедно с 500 свои сънародници се поставил на разположение на ромеите. От Солун Михаил IV навлязъл в България. Решителното сражение с войските на Петър Делян станало при Остров. Българите били окончателно сразени, тъй като „били разкъсани от различни недоразумения и останали без истински вожд“. Петър Делян бил заловен^[10] и отведен в Константинопол - лятото на 1041 г. Липсват сведения за по-нататъшната му участ.

За разлика от византийските историци, които твърдят, че Петър Делян бил „жалък на вид“, „двуличен по нрав и прекадено опитен в измамите“, „незаконороден самозванец“ и т.н., в българските източници личността му е представена в много по-благоприятна светлина. Според твърдението на един български апокриф от XI век Петър Делян бил „много красив“, а управлението му било забележително с това, че освен българското той „приел и гръцкото царство“. Военните му подвизи украсила героична смърт — същият летопис отбелязва, че Петър Делян бил „погубен от иноплеменник на Овче поле“. В случая вероятно се има предвид Харолд Хардрад, когото норвежките саги величават като „опустошител и разорител на България“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т.2, С., 1972, 41-81;
Цанко ва-Петкова, Г. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. - Исторически преглед, 1966, No 4, 97-106;
История на България. Т. 3, С., 1982, 28-34.

ЦАР

ПЕТЪР III

(Константин Бодин)

(1072)

Второто голямо освободително въстание на българите било подготвено от първенците на Скопие начело с Георги Войтех, който произхождал от кавханския род. Българските аристократи се обърнали за помощ към зетския крал Михаил с молба да им изпрати своя син, за да го поставят начело на освободителното движение. Сръбският крал се отзовал с готовност и пратил в България Константин Бодин - той бил най-малкият от седемте му сина. По майчина линия Константин Бодин произхождал от българския владетелски род - неговата майка била внучка на цар Самуил и дъщеря на Самуиловата щерка Косара.

През есента на 1072 г. начело на сръбски отряд Константин Бодин пристигнал в Призрен, където бил посрещнат от Георги Войтех и останалите български първенци. Там били уговорени окончателно условията на споразумението - по настояване на българите Константин Бодин приел царското име Петър. С тези си действия въстаниците се стремели да подчертаят приемствеността между преславския владетелски дом и надеждите си за възстановяване на българската държава. Обединените българо-сръбски сили се насочили към Скопие и градът паднал в ръцете на въстаниците. В „главния град на България“ се състояла тържествената церемония около коронясването на новия български цар Петър III. От Скопие Константин Бодин се отправил към Ниш с намерението да пренесе въстанието в Мизия.

Друг въстанически отряд бил изпратен към Охрид, чийто жители признали новия български цар. След топа българските войски се отправили към Костур, но под стените на тази крепост те не издържали внезапния удар на ромеите и били разбити. Поражението се отразило съдбоносно за по-нататъшния ход на въстанието - скоро след това ромеите превзели Скопие благодарение на предателството на Георги Войтех. Впоследствие гой се разкажал за постъпката си и изпратил тайно известие в Ниш, с което приканвал Константин Бодин да побърза за Скопие, „за да избие безмилостно и жестоко всички ромеи, които били безгрижни и нехайни“. Изненадата, на която Георги Войтех разчитал толкова много, не се осъществила. Византийският военачалник Михаил Саронит навреме узнал за опасността и на свой ред устроил засада на Константин Бодин. Българите били изненадани и почти всички загинали, а предводителят им бил пленен - декември 1072 г. Константин Бодин и Георги Войтех били оковани в желяза и изпратени в Константинопол. Георги Войтех не издържал на мъченията и починал по време на пътуването до византийската столица. Константин Бодин бил затворен в един от цариградските манастири. Впоследствие го заточили в Антиохия. По-нататъшната му съдба не представлява интерес. Известно е, че венециански моряци сполучили да го прехвърлят в родината му, където по-късно (през 1081 г.) той наследил престола на своя баща.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 2, С., 1972, 138-148;

Петров, П. Извори за въстанието на Георги Войтех. - Векове, 1972, No 5, 43-50;

История на България. Т. 3, С., 1982, 72-73.

ЦАР ПЕТЪР IV (1185-1197)

Най-възрастният от братята, водачи на освободителното въстание на българите в край на XII век. Кръщелното му име било Теодор - с него е записан в българските документи. Византийските историци обикновено го споменават с името Петър, но един от тях (Теодор Валсамон) го знае и като Славопетър. В съчиненията на западноевропейските хронисти се среща и името Калопетър, което може да се тълкува като „Добрия Петър“.

Когато през есента на 1185 г. Теодор бил коронясан за български цар, той приел името Петър. Чрез този акт била потърсена връзка с владетелите от Първото българско царство, точно с личността на цар Петър I (927-970), чиято царска титла била официално призната от Византия. Следователно още с първите си действия водачите на въстаналия народ се стремели да действуват не като отцепници от империята (както ги обвинявали византийските власти), а като радатели за възстановяване на българската държава. Когато описва церемонията около коронясването на най-големия от братята, Никита Хониат бележи жлъчно, че Петър обул „червени сандали“ и сложил на главата си „златно венче“. Иронията на византийския историк е неуместна, защото цар Петър обул червени ботуши и сложил на главата си златна корона - все атрибути за пълнота на владетелските му правомощия и заедно с това царски знаци още от времето на Симеон. Впрочем последвалите действия дават да се разбере, че идеята за приемствеността била ръководен момент в действията на цар Петър. След обявяването на въстанието българските войски се насочили към старата българска столица Велики Преслав. Няма съмнение, че цар Петър възнамерявал да направи Преслав своя столица. Освобождаването на града трябвало да възкреси спомена за миналото величие на българите. Обаче обстоятелствата се стекли така, че здраво укрепеният Преслав издържал напора на въстаническите войски. Цар Петър не разполагал с друг избор, освен да обяви за столица на възобновената българска държава „първобунтовния“ Търновград.

Обикновено името на цар Петър се среща заедно с това на по-малкия му брат Асен. Само веднъж документите свидетелствуват за някаква „криза“ във взаимоотношенията им: става дума за събитията около похода на император Исак II Ангел към България през лятото на 1186 г. При тържествуващия император, който опустошавал полетата на Мизия, пристигнали пратеници на цар Петър: те уверявали Исак II Ангел, че предводителят на българите бил готов да се смири под неговата власт. Вероятно това бил тактически ход, тъй като по същото време Асен набирал помощни войски в земите на север от Дунав. Византийският император повярвал на престолените уверения в покорство и побързал да се завърне в столицата си, като сметнал, че е ликвидирал въстанието. Асен се върнал с голяма помощна войска от кумани - Петър веднага се присъединил към него, като заявил решимостта си да воюва дотогава, докато не освободи всички български земи (в Мизия, Тракия и Македония) от византийска власт.

През следващите години цар Петър оставал постепенно в сянката на брат си Асен, който е енергичните си действия изпъкнал като водеща фигура в държавата. При все това Петър бил считан за български цар до 1190 г. В това ни уверяват свидетелствата на хронистите на III

кръстоносен поход. Когато кръстоносната армия на Фридрих I Барбароса преминавала през българските земи при Ниш, „Калопетър поздравя официално императора чрез писма и пратеници, отдаде му дължимата почит, обеща му сигурна помощ срещу неприятеля и по този начин се приближи до неговата особа“ - Лятото на 1189 г. Император Фридрих I Барбароса погледнал благосклонно на предложението, макар и да не дал положителен отговор. В края на 1189 г. войната между Византийската империя и кръстоносната армия изглеждала неизбежна. Цар Петър, който внимателно следял развитието на събитията, изпратил ново пратеничество при немския император в Одрин. Българският владетел обещавал 40 000-на помощна армия, ако Фридрих I Барбароса признае царското му достойнство. До такава помощ не се стигнало, тъй като недоразуменията между Византия и кръстоносците скоро били изгладени. През лятото на 1190 г. цар Петър се оттеглил от престола и начело на българската държава застанал по-малкият му брат Иван Асен I. Обикновено се изтъква, че Петър доброволно се отказал от престола, като имал предвид изключителните качества на Асен, които по справедливост му отреждали първо място в държавата. Новонамерени документи дадоха да се разбере, че преотстъпването на короната станало вследствие на едно лично нещастие - цар Петър страдал от болки в краката. Обременен от този недъг, той предоставил престола на Асен, тъй като усилените и тежки времена изисквали държавата да се управлява от дейна и енергична натура.

В замяна на това Асен запазил царската титла на Петър и външните белези на царската му власт. Заедно с това му били предоставени като собствен дял земите около Преслав и Провадия. Управлението на Петър по тези места не останало без следа - дори към средата на XIII век тези земи продължавали да се наричат „Петрова хора“.

В качеството си на втори владетел цар Петър резидирал в Преслав до 1196 г., когато брат му Иван Асен I станал жертва на заговор и паднал пронизан от меч на братовчед си Иванко. Мълвата за смъртта на цар Асен се разнесла из страната още преди затворниците да овладеят Търново. Скоро станало ясно, че те разчитали на помощта на византийския император. Цар Петър обсадил Търново, но „протакал нещата, като мислел, че единствено това изчакване ще сломи противника му Иванко“. Напразно затворниците отправяли молби за помощ към Константинопол - двете византийски армии, които една след друга се отправили към България (едната била командувана лично от императора), се разбягали още при приближаването на старопланинските проходи. От ден на ден цар Петър ставал все по-силен (той контролирал изцяло положението в страната), което в крайна сметка довело до бягството на Иванко от Търново.

В началото на 1197 г. Петър завладял столицата и „властта над българите отново минала изцяло в ръцете на“ най-големия брат. За пръв помощник в държавните дела и управлението на страната бил привлечен най-малкият от братята - Калоян. Византийските историци твърдят, че цар Петър бил „мразен от съплеменниците си“. Последното трябва да се разбира в смисъл, че той бил ненавиждан от онази част от българската аристокрация, която не се смирила под тежката ръка на Асен и се стремяла по всевъзможен начин да ограничи прерогативите на централната власт. Тъкмо тези сили се поставили начело на поредния заговор, който довел до премахването на цар Петър. „Малко по-късно“, т.е. наскоро след повторното си възцаряване, цар Петър „мизерно завършил живота си, като бил пронизан от меч на свой сънародник“ - началото на 1197 г.

Събитията от края на XII век свързали трайно съдбините на двамата братя Теодор-Петър и Иван Асен I - на двамата в еднаква степен принадлежи заслугата за освобождаването на българския народ от византийска власт. Различията между тях се отнасяли по-скоро до средствата за реализирането на голямата цел. За разлика от Асен цар Петър разчитал на побавно действащи, но за сметка на това на далеч по-сигурни средства. Това не му пречело с всички сили да „опустошава ромейските земи“ и да печели победа след победа. В това ни убеждава тъжното признание на един византийски историк, че „никой от нас не се противопостави на Петър“. Затова го броим като един от първостроителите на възобновената българска държава.

ЛИТЕРАТУРА:

- Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т 2, С., 1472, 410-483, Т. 3, С., 1972, 1-108;
История на България. Т. 3, С., 1982, 118-131;
Петров, П. Възстановяване на българската държава С., 1985, 59-232:
Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 40-42.

ЦАР ИВАН АСЕН I (1190-1196)

Един от водачите на освободителното въстание на българите през есента на 1185 г. На него съвременниците приписват изключителната заслуга за възстановяването на българската държава: „На цар Иван Асен Белгуня, който освободи българския народ от гръцка власт, вечна памет“. В българските документи името му се изписва като „цар Асен“, което старите българи произнасяли като „Асян“ -то било народното му име. Както бележи изрично патриарх Евтимий, в „светото кръщение“ той приел името Йоан, т.е. Асен се сдобил с християнското си име в купела на кръщението. Като отличителна характеристика му било прикачено прозвището „Белгун“ - в основата му лежи тюркският (прабългарският?) корен *bul, bel, bil* - зная. А това трябва да се тълкува в смисъл на знаещ, мъдър, умен човек - характеристика, която може би съответствува най-много на забележителните му способности. Във византийските извори името на този владетел се изписва като 'Ασαν, а в някои латински източници срещаме формата *Assanius*. Доскоро се приемаше, че тюркското име Асен („лек“, „подвижен“) свидетелствува за куманския му произход, а оттук се правеше заключението за наличието на куманска кръв в жилите на Асеновци. Със същата увереност може да се предполага, че името Асен може да се свърже и с прабългарското ни начало. След смъртта му някои от домашните извори го споменават като „стария цар Асен“.

Името на Иван Асен I се споменава за първи път (заедно с това на брат му Петър) в самото начало на освободителното движение на българите. При срещата на братята с византийския император Исак II Ангел в Кипсела през есента на 1185 г. Асен бил този, който си позволил в присъствието на императора да произнесе дръзкото предизвикателство, че били „пренебрегнати... и изрекъл твърде остри думи, като загатвал за бунт и какво щели да направят, като се върнат у дома“.

И до днес не е даден задоволителен отговор на питането с какво да се обясни „дързостта“ на Асен и на какво се облягали братята, като настоявали за „императорската милост“. Още по-малко е отговорил на въпроса византийският историк Никита Хониат, който уверява читателите си, че Асени и Петър пристигнали в Кипсела с „молба да бъдат зачислени към ромейската войска и да им се отстъпи с императорска грамота едно мъчнодостъпно селище, което се намирало в Хемус“. Подобавало ли обаче на такива „дребни молители“ да държат толкова заплашителен език? Затова с основание се приема, че молбата на Асен и Петър включвала искането на далеч повече привилегии от тези, които са отбелязани в изворите, а това е указание за влиянието им в тяхната родина. Не случайно същият този Никита Хониат бележи, че българите „поначало се държали високомерно към ромеите, защото се осланяли на непроходимите си места и се одързостявали от крепостите си, които били твърде многобройни и стърчали над отвесни скали“. Признанието на византийския историк дава отговор на въпроса, какво всъщност се криело зад предизвикателството на двамата братя, т.е. Асен и Петър били из средите на онази българска аристокрация, която държала под контрола си крепостите по Стара планина, разполагала с огромна власт и влияние сред съплеменниците си и само номинално признавала властта на

константинополския император. Отказът на Исак Ангел да удовлетвори исканията им не само ги „раздразнил прекалено“, но предопределил до голяма степен „онези илиади от злочестини“, които впоследствие се изсипали върху ромейската държава.

След завръщането си в Търново Асен и Петър се захванали да издигат „молитвен дом на великомъченика Димитър“, като разпространявали вестта, че светецът закрилник на Солун напуснал „богохранимия“ град, след като го лишил от покровителството си, и дошъл в Търново, за да подпомогне българите в борбата им за свобода. Те даже показали на населението една прочута икона на св. Димитър, която по „чуден начин“ пристигнала от Солун в Търново, и с това още повече увличали българите към въстание. В тези пророчески слова трябва да търсим един от основните моменти в идеологическата подготовка на въстанието: разчитало се на „провиденциализма“, който през средновековието представлявал изходно начало при обяснението на събитията.

В тези действия, както и в последвалите по-късно, главна фигура е Асен с неукротимата му енергия и изобретателност, с непресъхващата му омраза към поробителите и със саможертвата му пред идеалите на българския народностен дух. Изобщо трябва да се отбележи, че там, където става дума за активни военни и политически действия, на преден план изпъква винаги името на Асен.

Още в началото на въстанието Асен сполучил да освободи територията на днешна Северна България, като я направил изходна база за действията си южно от Балкана. След това той пренесъл военните действия в Тракия, където в късо време завладял редица крепости и пленил много ромейци - есента на 1185 и пролетта на 1186 г. преминали под знака на победите на българското оръжие. В началото на лятото на 1186 г. император Исак II Ангел потеглил на поход срещу въстаниците с намерението да ликвидира от корен разпространяващото се зло. Българите съсредоточили войските си за защита на старопланинските проходи и дълго време не позволили на императора да постигне успех. Едно щастливо обстоятелство му помогнало да премине опасните места: „ненадейно паднал изпратен от бога мрак, който подобно на наметало покрил планината“ - явно става дума за слънчево затъмнение, което скрило придвижването на византийските войски и им помогнало да преминат изненадващо през проходите. А това предвещавало сигурен успех, тъй като лошо обучените въстаници не били в състояние да сразят в равнината ромейските фаланги. Асен, който останал докрай непримирим враг на императора, избягал на север от Дунав, където изчакал развитието на събитията. След като се почувствувал господар на положението в Мизия, Исак II Ангел направил опит да влезе във връзка с водачите на въстаналите българи - според някои византийски източници Петър (и останалите български първенци) изразили готовност да се подчинят. Императорът се задоволил с клетвените им обещания (въпреки че било ясно, че те са неверни и фалшиви), хвърлил в огън кръстците по нивята и побързал да се завърне, без даже да постави гарнизони в българските крепости. В Константинопол той нямал време да отпразнува триумфа си, тъй като веднага пристигнали известия, че работите му на север вземат още по-лоша насока. Асен се прехвърлил през Дунав, като водел многобройна помощна войска от кумани, и заявявал, че ще продължи борбата докрай и не ще се смири, докато не освободи всички български земи. Мизия веднага признала властта на братята и военните действия отново се прехвърлили в Тракия. Напразно Исак Ангел разчитал, че е в състояние да овладее положението: пълководците му търпели

срамни и обидни поражения. Византийските историци разказват нашироко за едно нощно нападение, при което българите сполучили да разгромят лагера на кесаря Йоан Кантакузин. На другия ден Асен и Петър триумфирали пред възторжените си войски, облечени в „златоткани кесарски одежди в тъмносин цвят“. След катастрофата, която сполетяла войските на кесаря Кантакузин, командуването на войната срещу българите било поверено на Алексий Врана. В началото той постигнал известен успех и успял да изтласка войските на Асен от Тракия, но скоро след това се обявил за император и потеглил към Константинопол.

Междусобицата била използвана от Асен, който често сменял посоките на ударите си в Тракия, като нападал ту околностите на Агатопол (дн. Ахтопол), ту равнината около Стара Загора и Пловдив. Подобно на птица се мятал император Исак Ангел, но почти винаги закъснявал - само веднъж му се отдало да се срещне с Асен в околностите на Стара Загора. Напразно „свирили бойна песен медноустите рогове“ и се развявали императорските дракони върху високо вдигнатите копия - те не успели да повлияят върху изхода на сражението. Българите се измъкнали благополучно, а императорът успял да „измъкне малко нещо от плячката“, т.е. пленниците и многобройният добитък били откарани на север от Балкана.

Ударите на Асен продължавали: когато императорът бързал на помощ на Агатопол, до него стигали тревожни известия, че Асен с войските си опустошавал околностите на Пловдив. Когато пък ромейската войска приближавала Пловдив, войските на Асен се появявали отново в околностите на Агатопол. Никита Хониат отбелязва изрично, че всичко това „правеше единият от братята Асен, който беше извънредно съобразителен и твърде способен да намира щастлива развръзка в затруднено положение“.

Исак Ангел се убедил, че ако продължава войната по същия начин, надмощието ще остане завинаги на българска страна. Иван Асен I бил отличен тактик и умело управлявал войските си - удрял винаги там, където ромеите нямали достатъчно войски, а населението поради българския си произход тежнело към своите съплеменници. Затова императорът решил да промени стратегията на военните действия и да пренесе войната в Северна България. През късната есен на 1186 г. Исак II Ангел потеглил на север, като избрал пътя през Средец. При планирането на похода се разчитало на изненадата и на възможността да се установи пряка връзка с маджарския крал, тъст на византийския император. Походът се забавил поради неблагоприятните климатични условия - настъпила сурова зима, която принудила императора да отложи военните действия. Армията останала да зимува в Средец, а междувременно императорът се загрижил да измоли от маджарския крал мощите на прочутия български светец Иван Рилски. Тази религиозна ревност на Исак Ангел изглежда най-малкото странна - трудно е да повярваме, че старанието му се подклаждало единствено от християнския му дълг. По за вярване е обяснението, че връщането на мощите (няколко години по-рано маджарите ги откъснали в Естергом) целяло да привлече на византийска страна местното българско население и да го отклони от въоръжената борба. В крайна сметка мощите на прочутия светец били тържествено пренесени в Средец, но там (както ще стане ясно по-нататък) те послужили не толкова на византийската, колкото на българската народностна кауза.

През пролетта на 1187 г. походът бил възобновен. За изненада вече не можело да става дума - българите своевременно преградили подстъпите към Търново. Наложило се

императорът да обсажда три месеца яките стени на Ловешката крепост. Обсадата излязла неуспешна, което повлякло след себе си неуспеха на цялата кампания. Император Исак Ангел се принудил да сключи мир с българите, което означавало признаването на възобновената българска държава. Единственият „светъл лъч“ на византийското оръжие под стените на Ловеч било пленяването на жената на Асен. А съгласно с договора най-малкият от братята - Калоян, трябвало да отиде като заложник в Константинопол, за да служи като гарант на мира. „Но и при това положение работите отиваха към по-лошо“ - бележи с прискърбие Никита Хониат, като дава да се разбере, че надмощието оставало в ръцете на българите.

Към това време трябва да се отнесе и надигането на българите в Македония - там действувал Добромир Хриз, който отрано координирал действията си с Асен.

До 1189 г. мирът бил спазван и от двете страни. Това време било използвано от българите за организирането на държавно-управленческия апарат и докоомплектуването на войската. А когато войските на III кръстоносен поход начело с немския император Фридрих I Барбароса наближили българските земи, Асен и Петър побързали да се възползват от благоприятната обстановка - при Ниш пратениците им се явили прел немския император и му предложили военна помощ срещу ромеите. Впоследствие предложението било повторено още веднъж (при Одрин), когато войната между Византия и кръстоносците изглеждала неминуема - българите били готови да помогнат с 40 000-на войска. Предложението било отклонено, тъй като кръстоносците сполучили да изгладят недоразуменията си с Константинопол и войските им били прехвърлени в Мала Азия. А това означавало, че Византия нямало да остави българите ненаказани, предвид откритото им съюзяване с нейните врагове. Използувайки притесненото положение на ромеите, Асен с войските си отдавна опустошавал византийските владения в Тракия.

В тази обстановка император Исак Ангел започнал подготовката за третия си поход към България. Подобно на предните кампании той бил организиран превъзходно - изглежда, че те били планирани от хора опитни във военните дела. Факт е например, че на три пъти ромеите сполучили да преминат старопланинските проходи без всякакви загуби. Едва впоследствие, когато император Исак Ангел трябвало да решава чисто тактически задачи, започвали неуспехите.

През пролетта на 1190 г. заедно със сухопътната армия на север потеглил и византийският флот, който трябвало да навлезе в Дунавските устия и да прегради пътя на куманите. И този път теснините през балкана били преодолені успешно. В началото ромеите си дали вил, че ще шурмуват проходите край морето в близост до Анхиало, но покъсно те предприели успешен маньовър и преминали планината по „околни пътища“. Някои монетни находки сочат, че императорската армия поела през Ришкия проход, стигнала Преслав и оттам се отправила към Търново. Обсадата на Търново се затегнала и императорът не направил нищо, за да защити славата на ромейското оръжие. Отбраната на българската столица се ръководела лично от Иван Асен I. Когато духът на ромеите започнал да пада, пък и заплатите на войниците не били изплатени, при Исак Ангел избягал един българин (изпратен от Асен), който му съобщил тревожната вест, че въпреки патрулиращия по Дунав флот огромна войска от кумани преминала реката и бързала на помощ на обсадения град. Исак Ангел бързо се поддал на паника и заповядал отстъпление, като избрал най-късия път

за връщане през Балкана. Византийските историци с основание го обвиняват, че погубил армията си, като я замъкнал в „дълбоки теснини и непроходими пътища“. Междувременно цар Иван Асен I, който отрано предвидил възможната посока на византийското отстъпление, подготвил засада в Тревненския балкан. Когато бавно движещата се и разтеглена на километри византийска колона стигнала до мястото на засадата, войските на Асен се появили по околните височини. Ясно било, пише византийският историк Теодор Скутариот, че „варварите (т.е. българите), които се появявали от двете страни на този тесен проход, ще извършат нещо страшно“. Иван Асен I решил да пропусне свободно византийския авангард, според едни - защото „войските му все още се събирали“, а според други - защото отрано бил намислил да удари „центъра, където се намирал императорът и свитата му, и всичко, което било с него, знатно и родствено нему“.

В началото ромеите се помъчили да организират някаква съпротива: войската се изкачила по стръмнините и за един момент успяла да задържи връхлитащите българи. Но след като „били насилени от многочислената войска и страдали много от хвърляните камъни, те се обърнали в бягство“ и се смесили с войските, които стояли долу, в тесния път. За последвалия погром нека да дадем думата на византийския историк Никита Хониат: „Неприятелите измъчваха заловените като животни, затворени в обор, и убиваха всички, които им попаднаха в ръце. Никой не се защитаваше, нито пък можеше да се защити.“ Исак II Ангел за малко не бил пленен - даже загубил шлема от главата си. Около него се струпали мнозина от знатните. В стремежа си да осигурят преминаването на императора, те убили не само „много товарни животни, но, както казват, и ромейски войници, които бяха застанали на прохода поради блъсканицата“. Спасил се само Исак Ангел, „докато мнозина загинаха“ - с тази реплика Никита Хониат завършва тъжния си разказ за поражението на ромеите в Тревненския балкан. Катастрофата, която сполетяла императорската армия, била незапомнена, а трофеите, които украсили победата на цар Асен, били измежду най-прочутите. Оттогава, пише византийският историк Георги Акрополит, „българското племе се възгордяло, понеже спечелило голяма плячка от ромеите, а също така и най-ценните императорски знаци. Защото те задигнали императорските пирамидални корони, чашите на знатните, голямо количество пари и самия императорски кръст. Макар един от свещениците да го бил хвърлил, след малко те го намерили в реката.

Той бил направен от злато, а в средата си имал частица от светото дърво, на което бил прикован Христос. Тази частица от светото дърво била оформена под формата на кръст. Той имал премного отделения, в които се намирали мощи на най-прочути светци.“ Впоследствие тези трофеи представлявали украшението на българската съкровищница. На големи празници те били разнасяни тържествено из Търново и българските царе ги държали повече за показ, отколкото за употреба.

Победата на Иван Асен I през 1190 г. имала важни сетнини за българската държава. Дотогава за пръв владетел се броял цар Петър, а Асен се споменава като негов съуправител. От този момент обаче името на Иван Асен I изпъква на преден план, т.е. от 1190 г. той официално бил провъзгласен за пръв цар на българите. Петър запазил царската си титла, но отстъпил мястото на своя брат, който доказал превъзходството си както при воденето на военните дела, така и при управлението на държаната. Извършена била подялба на царството - Асен отстъпил на брат си земите около Преслав и Овеч (дн. Провадия) като негов собствен

дъл. Отпращането на Петър в Преслав имало и предназначението да подчертае новото място на Търново в системата на тогавашните ценности: „първобунтовният“ град бил обявен за столица на българската държава. За това между другото допринесъл и фактът, че Асен в качеството си на пръв цар резидирал в Търново.

Цар Иван Асен I умее не само да печели сражения, но успявал да се възползува от всяка представила му се възможност. Доказателство са успешните му действия след победата при Тревненския проход. През 1191 и 1192 г. той предприел няколко сполучливи похода и превзел последователно Месемврия и Варна. След това изненадващо насочил войските си в югозападна посока и завладял София, Стоб и Ниш. Мерките, предприети от Исак Ангел, изглеждали неразумни и непоследователни, сравнени с изненадващите успехи на българския владетел. Никита Хониат сравнява положението на императора с „восъчна пита, обкръжена от пчели“. Той не знаел „на кого от изнемогващите да помогне по-напред или на кого последен да отдаде подкрепата си“. Наистина Исак Ангел успял да си възвърне Варна и Месемврия, но и „тези неща не били свършени както трябва“, т.е. постепенно цар Асен вземал все по-голямо надмощие. Особено пострадала околността на Пловдив, която била подложена на непрекъснати удари. За управител на града бил назначен императорският братовчед Константин Ангел, на който се отдало да ограничи нахлуванията на българите. Но скоро и той (подобно на предходниците си) бил подмамен от императорския венец: обул червени ботуши и потеглил към Константинопол, за да седне на трона на василевсите. Опитът му не сполучил (предали го собствените му хора) и той бил ослепен. По повод на премахването на Константин Ангел Никита Хониат разказва за тържеството на българите, които молили бог „да бъде дълговечна властта на потомците на Ангелите (т.е. на Исак II Ангел), защото докато те царуват, работите на българите все повече ще се развиват и ще напредват“.

След като Исак Ангел се лишил от един толкова способен пълководец, какъвто бил управителят на Пловдивската област, цар Асен продължил войната с още по-голямо ожесточение. Годиците 1193 и 1194 били запълнени с изненадващи удари в различни стратегически направления.

Исак II Ангел се подготвил за нов поход срещу българите; в императорското обкръжение се чували уверенията, че дошло времето да се приключи окончателно с българската държава. Към армията на Исак Ангел трябвало да се присъединят и маджарите - съгласно предварителното споразумение те трябвало да ударят от северозапад. В разгара на приготовленията (пролетта на 1195 г.) Исак Ангел бил детрониран от своя брат Алексей, който се провъзгласил за император. Новият византийски владетел трябвало да мисли за стабилизирането на своята власт - затова изпратил пратеници при цар Асен с предложение за мир. Те били посрещнати надменно от Асен, който предложил „такива условия, които били неприемливи и безчестни за ромеите“. Византийските историци са сместили подробностите около контрапредложенията на цар Асен, но няма съмнение, че с присъщия си максимализъм българският владетел ще е поискал признаването му за цар на българите и присъединяването на всички български земи под неговия скиптър.

Отказът на новия император да задоволи българските искания и ангажирането му във военни действия в Мала Азия позволили на цар Асен да продължи освободителния си поход на югозапад. През 1195 г. войските му стигнали до Сяр - превзети били и много други

крепости, в които били настанени български гарнизони. Вероятно тогава трябва да отнесем и присъединяването на София в границите на българската държава. Когато пребивавал в този град, цар Асен видял мощите на прочутия български светец Иван Рилски и се разпоредил да бъдат пренесени в столицата Търново. В действията на българския владетел трябва да се търсят преди всичко политически мотиви. На първо място те били свързани с убеждението, че величието на един столичен град се измервало преди всичко с натрупания в него „благодат“. На езика на средновековните хора това означавало натрупване на мощи на прочути светци, които (както са вярвали) дарявали града с „чудна и непобедима сила“. Оттук и залаганията на цар Асен да събере реликви, които да наредят столицата му сред забележителните градове на Балканите. Не е случайно, че процесията, която придружавала раклата с мощите на светеца, била съпроводена от 300 „мъжествени воители“. Тържественото шествие (то преминало през Тракия и пресякло Балкана при Кръстец) трябвало да убеди българския народ във възраждането на собствената му държавност. А патриарх Евтимий заявява направо, че цар Асен пренесъл мощите на св. Иван Рилски в Търново „за по-голяма чест и за утвърждаване на неговото царство“.

През 1196 г. цар Иван Асен I продължил походите си в югозападна посока с неотслабваща сила - по всичко изглежда, че плановете му предвиждали окончателното освобождаване на тези български земи. При Сяр цар Асен разгромил една византийска армия и пленил севастократор Исак. Оттогава, пише Никита Хониат, цар Асен „подобно на лъв се впуска в безстрашни нападения и набези, защото никой от ромеите не му се противопоставяше“. Завръщането на цар Асен в Търново, вместо да се превърне в истински триумф, завършило трагично. Малко преди да стигне Търново, той станал жертва на заговор и бил убит от един от своите приближени - братовчед му Иванко. Византийските хронисти обясняват смъртта на цар Асен в духа на средновековните пророчества - един византийски пленник предсказал близката му смърт. Те не пропускат да отбележат, че насилствената смърт на цар Асен отговаряла напълно на „убийствените му пориви“ и „неукротимата му жестокост“. Вгледаме ли се внимателно в писанията им, трябва да отхвърлим като несъстоятелни някои романтични подробности - например в заговора на Иванко се преплитат две женски имена. Няма съмнение, че цар Иван Асен I станал жертва на престъпен заговор - с неговата смърт се открива дългият списък на политическите убийства в историята на Второто българско царство. Всички известни данни сочат, че измяната в царския двор била инспирирана от Константинопол. Намерението на Иванко „да се прехвърли на друг кораб“ (т.е. към Византия), обещанията на пленения севастократор Исак, византийските войски, които веднага се отправили на помощ на Иванко, забягването на престъпника в Константинопол - това са все звена от една и съща престъпна верига.

Всичко, което е известно за живота на цар Иван Асен I, дължим на перото на византийските историци. А те го представят едностранчиво: „безумен и кръвожаден“, готов винаги да посегне към „убийственото си копие“. Според твърденията им Асен винаги бил склонен към крайни постъпки, „решавал всичко с меч и вършел онова, което му внушавал гневът“. Няма съмнение, че природата била вложила в характера на цар Асен много суровост. Но извън съмнение е и това, че тази суровост била продиктувана от политическата обстановка, която изисквала крайни и решителни мерки. За щастие на българите цар Асен притежавал в изобилие тъкмо онези качества, които били така необходими в годините на

едно върховно изпитание.

Същевременно византийските историци не са в състояние да прикрият положителните качества на цар Асен. Наистина те понякога обясняват успехите му с „щастливи обстоятелства“, но единодушно му признават славата на непобедим воин, който го „нанася победа след победа и трупа трофей след трофей“. Никита Хониат пък е записал една реч, произнесена от Асен по повод слуховете за новия византийски император Алексей Ангел, когото мълвата прославяла като „мъж войнствен, който далеч превъзхождал своя брат“, т.е. Исак II Ангел. Не знаем дали тази реч е преиначена (или измислена) от перото на византийския историк, но зад думите, произнесени от цар Асен, личи една истинска държавническа мъдрост: „не трябва да се дава ухо на слуховете“, но „не бива и съвсем да се пренебрегва мълвата“. Пробният камък за стойността на един човек (пък бил той и император) трябвало да бъдат делата му: „мерило да бъде предишният му живот“ и „не ухото, а окоето трябва да бъде съдия“. С помощта на тези железни аргументи цар Асен лесно доказал несъстоятелността на слуховете за мнимите качества на новия византийски император и със силата на убедителното си слово вдъхновил българите към нови победоносни битки.

Малко знаем за делата на цар Иван Асен I като първостроител на възстановената българска държава. Но няма съмнение, че с неговото име трябва да свържем всички важни преобразования в държавните дела. Цар Асен пръв започнал широко църковно строителство в Търново, задължителна дейност за всеки християнски владетел. Големи били заслугите му за „обновяването на оветелите крепости“.

Истинската стихия на цар Иван Асен I била войната - там той записал най-бляскавите си дела. Византийските историци признават, че „в продължение на твърде много години нито една малка победа не се усмихнала никога на ромеите, нито излязло наяве нещо, което да прилича на успех“. Затова името му се радвало на такава голяма почит сред потомците и не случайно всички търновски царе водят родословието си „от корена на преизящния цар Асеня“ - чак до залеза на средновековната българска държава.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 2, С., 1972, 410-483. Т. 3, С., 1972, 2-100;

Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978;

История на България. Т. 3, С., 1982, 118-131;

Петров, П. Възстановяването на българската държава. С., 1985;

Божилов, И. Фамилията на Асеневци С., 1985, 27-40;

Андреев, Й. Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994.

ЦАР КАЛОЯН (1197-1207)

Третият от братята, които застанали начело на освободителната борба на българския народ в края на XII век, се казвал Йоан, но като най-малък го наричали гальовно и Йоаница. Официалното му име било Калоян (Хубавия, Добрия Иван). С него се подписвал под документите, излезли от владетелската канцелария. Византийските историци го наричали „Скилойоан“ (кучето Иван) заради жестокостта му към ромейското племе. Сам той се назовавал „Ромеоубиец“ и заявявал, че мъсти на византийците заради онова зло, което някога император Василий II причинил на неговия народ.

Роден е около 1168-1169 г. Името му се споменава за първи път в историческите извори във връзка с подписването на Ловешкия мир през 1187 г. - една от клаузите му предвиждала Калоян да отиде като заложник в Константинопол, за да служи като гарант на мира. Престоял във византийската столица около две години - време напълно достатъчно да изтърпи униженията на византийското високомерие и да се превърне в заклет врат на ромеите. Дълго след това в Константинопол се сочел „домът на Иваница“, т.е. къщата, в която заложникът Калоян прекарал най-тежките години от своя живот. Калоян сполучил да избяга от византийски плен едва в края на 1189 г. Оттогава цар Асен го държал постоянно при себе си и го направил свой помощник. За съдбата на младия Калоян разполагаме само с откъслечни данни - знаем например, че след смъртта на цар Асен Петър „взел Калоян за помощник в държавните дела и за участник в управлението“ на страната. Скоро цар Петър станал жертва на поредния преврат. Калоян изпреварил заговорниците и бил коронясан за български цар - началото на 1197 г.

Опозицията се смирила под силната и властна ръка на новия владетел и цар Калоян съсредоточил усилията си за осъществяване докрай на големите цели на освободителното движение: международно признание на възобновената българска държава и присъединяването на всички земи, населени с българи, под скиптъра на търновския самодържец. При решаването на тези задачи цар Калоян проявил изключителна упоритост и бляскави качества на държавник и дипломат. Нито бързопроменящата се политическа обстановка, нито съблазнителните предложения, които идвали от различни страни, били в състояние да го отклонят от преследването на голямата цел.

Още през 1198 г. цар Калоян станал душата на една антивизантийска коалиция, в която били привлечени Иванко, управителят на Пловдивската област, и самостоятелният владетел в Македония Добромир Хриз. За византийците съюзът между Калоян и Иванко (убиеца на цар Асен) представлявал пълна изненада, но в името на висшите държавни интереси цар Калоян трябвало да потъпче човешките си чувства и превърнал Иванко в страшна заплаха за ромеите. Коалицията не просъществувала дълго - скоро Иванко паднал във византийски плен, а Добромир Хриз (след като станал императорски зет) минал на страната на Константинопол.

Без да губи време, цар Калоян се заел с организирането на нова коалиция: на негова страна минали бившият византийски протостратор Мануил Камина, родопският владетел

Йоан Спирилонаки и отново Добромир Хриз. С изненадващи удари цар Калоян успял да превземе последователно крепостите Констанция (при днешния Симеоновград) и Варна - последния византийски бастион в Северна България. Тази крайморска крепост се защитавала от многоброен гарнизон, набран от западни наемници, които се славели като „най-храбрите“ сред ромейската войска. „Механиците“ на цар Калоян построили невиджана обсадна машина, която на широчина била колкото външния ров, а на височина стигала крепостните стени. С нея българските войски постигнали две цели - използвали я едновременно като мост над рова и като стълба до зъберите на стената. На третия ден от обсадата войските на цар Калоян нахлули в града и над Варна се развяло знамето на българския владетел - 24 март 1201 г. За последвалите събития нека дадем думата на византийския историк Никита Хониат: „Без да се уплаши от светостта на деня (било Великден) и без да се засрами от името Христово, което той (т.е. цар Калоян) произнасяше само с уста, подтикван от кръвожадни демони, блъскаше в рова всички, които беше заловил живи, и хвърляше пръст, докато изпълни рова. Така мястото стана общ гроб. След като разруши крепостните стени, той се завърна в Мизия, като отпразнува деня с такива жертви и кървави помани.“ Изтребването на византийския гарнизон едва ли трябва да се отдаде само на жестоката природа на цар Калоян - както ни уверява Никита Хониат. Първопричината следва да се търси в упоритата съпротива на ромеите и отказа им да се подчинят под властта на цар Калоян.

В края на 1201 г. между България и Византия започнали преговори за мир. Инициативата принадлежала на цар Калоян, който се убедил, че на този етап е невъзможно да постигне заплануваните цели. От друга страна, цар Калоян се опасявал за северозападната си граница, където се засилвал маджарският натиск. Мирът бил сключен в началото на 1202 г. - при преговорите Калоян поставил въпроса за признаването на царското му достойнство, но настояванията му останали без отговор. Все пак преимуществото останало на страната на Калоян - византийската власт на север от Балкана била ликвидирана, а крепостта Констанция (форпост южно от Стара планина) му позволявала да контролира събитията в Тракия.

Междувременно маджарският крал Емерих се възползвал от заангажираността на цар Калоян и успял да си присвои Белград и Браничево, а град Ниш бил предоставен под властта на сръбския жупан Вълкан, който бил маджарски васал - 1202 г. На следващата година силна българска войска, подкрепена от куманска конница, изтласкала сърбите от Ниш. Последвали ожесточени сражения с маджарите по река Морава, завършили с голяма победа на цар Калоян, който успял да възстанови властта си над Белградската и Браничевската област.

В края на 1199 г. цар Калоян получил писмо от римския папа Инокентий III - римският първосвещеник изразявал надеждата, че българският владетел ще се присъедини към апостолическия престол. Доколко Инокентий III бил сигурен в успеха на своето предложение, личи от факта, че според очакванията му цар Калоян (папата го нарича „благородния мъж Йоаница“) в скоро време трябвало да стане предан син на Римската църква.

Много били съображенията, които накарали българския владетел да не се отзове на папското предложение. Най-важното било, че той се надявал да получи „корона и достойнство“ (т.е. международно признание) от Константинопол. След като се убедил, че

византийският император никога няма да се съгласи на подобна концесия, цар Калоян си спомнил за папското предложение.

Първото писмо на цар Калоян до папа Инокентий III е написано цели три години след получаването на папското послание - защото „мнозина идвали в земята му да го излъжат, но ние умеем добре да се пазим“. В тези думи на българския владетел се крие едно предупреждение, което е характерно за политиката на цар Калоян спрямо Римската курия - българският владетел давал да се разбере, че в никакъв случай няма да жертвува интересите си в името на една само празна благословия. Впрочем тази политическа линия не представлява някакво откритие - в преговорите с Инокентий III цар Калоян поел по утъпкания вече път на българската дипломация, трасиран навремето от княз Борис. Накратко, целите на тази политика се свеждат до следното: да се плаши Изтокът с помощта на Запада и в настъпилите политически усложнения да се извоюва международно признание на българската държава.

В този дух е и категоричното желание на цар Калоян, формулирано в първото му писмо до папата: „Първо молим от Римската църква корона и достойнство, според както имаха нашите стари царе. Един бе Петър, друг бе Самуил и другите, които ги предшествуваха на царството, както намерихме записано в нашите стари книги.“ Впечатлява фактът, че цар Калоян отстоява правата си върху царския престол с доводи от чисто историческо естество, в смисъл че нему но право принадлежала короната на старите български царе, на които той се явявал законен наследник.

Зад посланията, разменени между Търново и Рим, не е трудно да прозрем намеренията на папата и българския владетел. В случая Инокентий III едва ли се е вдъхновявал само от християнския си дълг - не по-малко важни ще са били политическите мотиви с оглед амбициите му да наложи влиянието си в православния Изток. А за цар Калоян връзките с Рим представлявали само средство за реализирането на амбициозната му политическа програма. През 1203 г. преговорите с папата навлезли в решителната си фаза. Сега цар Калоян настоявал не само за „корона и достойнство“, но и за патриаршеска титла на българския първосвещеник, защото „царство без патриарх не бива“. Българският владетел не пропуснал възможността да окаже натиск върху Инокентий III, като му подхвърлил (не без умисъл, разбира се), че получил следното предложение от византийския император: „Ела при нас и ние ще те коронясаме за цар и ще ти поставим патриарх.“ Калоян уверява папата, че отхвърлил това съблазнително предложение, тъй като жelaел „да бъде роб на св. Петър и на твоє светейшество“. Но зад тази нелишена от реторика декларация прозира намерението му да застави Инокентий III да определи окончателно намеренията си спрямо българите - внушението е, че времето изисква незабавни действия, които са в интерес както на едната, така и на другата страна.

През есента на 1204 г. папският пратеник кардинал Лъв се отправил за България, където трябвало да извърши формалния обред около коронясването на българския владетел и да връчи на търновския архиепископ Василий палиум, т.е. знак за пълнота на пастирските му пълномощия. Когато римските пратеници стигнали до българската граница (на южния бряг на Дунав ги очаквали българите), маджарският крал Емерих наредил делегацията да бъде задържана. Той известил българския владетел, че ще пусне кардинал Лъв само ако Белград и Браничево бъдат върнати на маджарската корона. Цар Калоян не се поддал на провокацията и

отнесъл спора пред арбитража на Инокентий III. Паната осъдил сурово самоволните действия на крал Емерих - той го заплашил с отлъчване от църквата в случай, че пратениците му не получат свободен достъп до България. По-важна за нас е онази част от папското писмо, в което се разглежда териториалният спор между България с Маджарско. Инокентий III отхвърлил обвиненията на крал Емерих, че Калоян бил незаконен владетел в собствената си земя, т.е. обвинението, че е узурпатор без права върху царския престол. След като припомня съдбата на българската държава и как впоследствие тя палнала под властта на византийските императори, папата продължава: „...напоследък двама братя, сиреч Петър и Йоаница, произхождащи от рода на предишните царе, започнаха не толкова да завземат, колкото да възвръщат земята на своите бащи... и ние положително твърдим, че те са възвърнали по-голямата част от страната по бащино право“. Затова, заявява Инокентий III, „ние възнамеряваме, по подобие на нашите предшественици, да го коронясаме за цар не върху чужда, а върху собствена земя“.

В тази папска декларация се съдържа най-бляскавата апология на българската народностна кауза и на политическите амбиции на търновските царе - и то произнесена от най-високия авторитет през средновековието. Няма съмнение, че тази дипломатическа победа се дължала най-вече на цар Калоян, който успял да извлече от преговорите с Рим онзи политически актив, до който българите се домогвали вече от десетилетия.

На 15 октомври 1204 г. кардинал Льв пристигнал в Търново. На 7 ноември той миропомазал архиепископ Василий за примас на българската църква. На следващия ден (8 ноември 1204 г.) била извършена тържествената церемония около коронясването на българския владетел - от името на паната кардинал Льв провъзгласил Калоян за крал (rex), поставил на главата му корона и му връчил скипър и знаме.

Формално погледнато, изглеждало, че въпреки настояванията си Калоян не се сдобил с онези правомощия, за които се застъпвал пред римския престол: да припомним, че той настоявал да получи титлата *imperator* (тя е равностойна на титлата цар) и патриаршеско достойнство за своя първосвещеник. В отговор Калоян получил кралска титла, а архиепископ Василий бил миропомазан за примас. Несъответствията във външната, чисто представителна страна на титлата, дадена на българския владетел, могат да бъдат разбрани, ако се съобразят с теократичната доктрина на Римската църква, съгласно която папата (живият заместник на Христос на Земята) разполагал с духовната власт в християнския свят. Принципът на единоначалието предвиждал същото положение и по отношение на светската власт - титлата *imperator* се полагала единствено на императора на Свещената Римска империя. Останалите светски владетели имали право на кралска титла, която по своята представителност отстъпвала значително на императорската. Но тези тънкости нямали за българите никакво значение - на церемонията на 8 ноември 1204 г. Калоян се сдобил с царска титла - същата, с която се величаели „първопрестолниците“ от Преслав и която била отказана на Петър и Асен. А папската благословия придала на акта на коронясването достатъчно авторитет, щото правомощията на Калоян да са въвн от всякакво съмнение. Това личи от последвалото писмо на Калоян, в което той известява пана Инокентий III, че кардинал Льв го коронясал за „император“, т.е. за цар. В случая Калоян благодари за нещо, което никога не е получавал, а Инокентий III, макар и да не удовлетворил изцяло желанието на българския владетел, предпочел дипломатично да не разисква тази тема и се успокоявал с утешението, че

независимо от високата цена Римската църква успяла да постави под своята юрисдикция обширното и могъщо царство на българите. Унията, сключена между България и Рим, имала йерархичен характер: българите признали върховенството на паната, но не променили с нищо православните си обреди. Цар Калоян се подписал под един златопечатник, в който тържествено се заклевал във вярност пред Римския престол, но задълженията му имали чисто декларативен характер и не го обвързвали с нищо нито пред Рим, нито пък към рицарите от IV кръстоносен поход, които не без съдействието на папа Инокентий III се установили в Константинопол.

Историята на този кръстоносен поход е добре известна, а още по-ясни са истинските цели на предводителите му, които с помощта на Венеция успели да превърнат „кръстоносната глупост в търговско предприятие“. На 13 април 1204 г. отрядите на западните рицари нахлули в Константинопол и го подложили на грабеж, който няма равен в историята на средните векове.

Още преди падането на византийската столица цар Калоян влязъл във връзка с водачите на похода - Съветът на бароните изслушал предложението на българския владетел, който им обещавал помощ от 100 000 бойци, ако му признаят царската титла - февруари 1204 г. Предложението било отхвърлено, което до голяма степен предопределило отношението на цар Калоян спрямо западните пришълци.

Скоро след падането на Константинопол Калоян отправил до кръстоносците предложение за мир. Отговорът бил надменен и пълен с предизвикателство: кръстоносците му напомнили, че се разполага в земя, която доскоро принадлежала на византийския император, следователно Калоян трябвало да се откаже от престола. Отправена му била заплахата, че скоро войските на кръстоносците щели да подложат на опустошение цяла Мизия.

Към това време се отнася срещата на цар Калоян с рицаря Пиер дьо Брашьо, който бил прочут със своята храброст и исполинския си ръст. Роберт дьо Клари (един от летописците на похода) разказва следната любопитна история: цар Калоян запитал рицаря нямат ли достатъчно земя там, откъдето са дошли, че са тръгнали да търсят нова родина. Латинците попитали българите дали са чували за Троянската война. Отговорът бил, че българите знаели добре тази история - през XIII век в България била много популярна т.нар. Троянска притча, в която се описвали събитията около превземането на Троя. Кръстоносците заявили, че са потомци на същите онези троянци, които някога били изгонени от отечество го си и сега се върнали да дирят бащините си права. Обяснението прозвучало толкова наивно, че дълго след това българите с учудване клатели глави.

Приведеният по-горе епизод свидетелствува добре за намеренията на западните рицари, които след завладяването на Византия не скривали плановете си, че същата съдба очаква и българската държава. Цар Калоян, който не си правел илюзии относно целите на новите си съседи, взел своевременно мерки за защита. Скоро получил и помощ - и то оттам, откъдето най-малко я очаквал. Гръцката аристокрация от Тракия, недоволна от властта на кръстоносците, се обърнала за помощ към българския владетел - ромеите се заклели да почитат Калоян за свой император и господар, ако им помогне да се освободят от угнетителите си. Споразумението било скрепено с договор - цар Калоян обещал помощ и се заклел тържествено, че ще се грижи за ромеите като за собствени поданици - началото на

1205 г. Калоян побързал да изпрати ромейските пратеници по родните им места със заръката час по-скоро да се подготвят за въстание.

В началото на 1205 г. кръстоносците прехвърлили по-голямата част от войските си през Проливите и започнали завладяването на малоазийските владения на Византия. От това се възползувало гръцкото население в Тракия - първи се вдигнали на бунт жителите на Димотика, впоследствие гражданите на Одрин и в кратко време цяла Тракия била очистена от кръстоносците. Изненадан от събитията, император Балдуин побързал да събере разпръснатите си сили и без да чака пристигането на малоазийските си отряди, потеглил да усмирява непокорните градове - под знамената си той имал 140 рицари. От тази цифра най-малко можем да съдим за броя на императорската армия, тъй като всеки рицар имал около себе си десетина оръженосци и пажове, а освен това армията включвала и много помощни войски - следователно посочената по-горе цифра трябва да се умножи многократно.

Когато кръстоносната армия наближила Одрин (29 март 1205 г.), над кулите на града се развявали знамената на българския цар Калоян, на които личали кръстът и ключовете на св. Петър. Скоро след това цар Калоян пристигнал в околностите на Одрин с многобройна войска, в която имало 14 000 кумани. В началото на април той се установил на 5 левги (около 30 км) от града, а съгледвачите му водели усилено разузнаване на неприятелския лагер. Одрин продължавал да се държи, въпреки усилията на обсаждащите го рицари, които безуспешно се опитвали да подкопаят крепостните му стени.

На 13 април приготовленията за решителното сражение привършили и цар Калоян заповядал на куманската конница да проведе демонстративна атака срещу лагера на латинците. Рицарите се увлекли в преследване на куманите, разтеглили редиците си, което едва не довело до поражение. Вечерта бил свикан съвет на бароните, на който се чули гласове, че е самоубийство да се преследват леко въоръжените кумани, които лесно биха отвели рицарската конница до опасни места. Решено било, ако куманите атакуват втори път, рицарите да се построят в боен ред пред лагера, но без да преследват неприятеля.

На следващия ден (14 април) по обед куманите отново нападнали - част от тях даже влетяла в неприятелския лагер. Рицарите набързо се въоръжили и се построили в боен ред, съгласно с дадените разпоредби. Но граф Луи дьо Блуа започнал преследване на противника, кат известил императора да го последва. Примерът на граф Луи дьо Блуа бил последван и от останалите рицари, към които се присъединил и император Балдуин. Увлечени в преследването (то продължило 2 левги, т.е. повече от 10 км), рицарите разстроили редиците си, а връзката между отделните части се прекъснала. Куманите сполучили да увлекат челния отряд до мястото, където цар Калоян бил съсредоточил основните си сили. Мястото на засадата било избрано сполучливо - то било сравнително тясно и не позволявало на рицарската конница да се разгърне. Същевременно местността изобилствувала с води и мочурища, които силно ограничавали подвижността на тежковъоръжените рицари - българските войски били „скрити в долове, в потулени и гористи места“, където отрано „приготвили примките, засадите и клопките“.

Още по-сполучлив, трябва да признаем, бил маньовърът на цар Калоян, който довел до обкръжаване на императорската армия. Няма съмнение, че рицарската конница представлявала страшна сила, която била в състояние да преодолее всеки противник. Преди да влезе в сражение, тя се построявала в четири отряда, които се движели един след друг -

императорът стоял винаги начело на третия. Обикновено челният отряд имал задача да пробие фронта на неприятелските редици, а останалите довършвали сражението.

От описанията на битката при Одрин става ясно, че скритите в засада български войски ударили неприятеля в гръб -следователно бил обкръжен не само първият, но и вторият и третият отряд, начело на който яздеш сам император Балдуин. Трябва да оценим по достойнство вярното тактическо решение на Калоян, което довело до обкръжаването на почти цялата рицарска армия - само четвъртият отряд под командуването на Енрико Дандоло (дожът на Венеция) останал извън смъртоносния обръч.

В началото рицарите оказали упорита съпротива, но скоро оръженосците им, заедно с помощните войски, ударили на бяг. Рицарите разстроили редиците си и се загубили сред множеството - всеки кръстоносец бил заобиколен („като гъст черен облак“) от рояк български воители. Българите сваляли рицарите от конете, „прерязвали вратовете им с коси, удушавали ги с примки, а конете им посичали“. Към три часа след пладне сражението приключило с пълна победа на българите - според тъжното признание на един от западните летописци на 14 април 1205 г. „загинал цветът на западното рицарство“. Тържествуващ, цар Калоян оглеждал полесражението, осеяно с труповете на „непобедимите“ рицари, а малко след това пред него бил доведен като пленник и самият император. Гордият Балдуин украсил триумфа на цар Калоян^[11].

На следващия ден цар Калоян започнал преследване на отстъпващите латински войски, но дори бързата му конница не могла да догони бегълците, които изминали разстоянието от Одрин до Константинопол само за два дни - обикновено този маршрут се преодолявал за пет дни. Жителите на Одрин, макар на думи да признали властта на цар Калоян, отказали да го пуснат в крепостта. Оттогава се появили първите пукнатини в българо-гръцкия съюз, който се разпаднал окончателно през следващата година.

Междувременно цар Калоян станал пълен господар на положението в Югоизточна Тракия - през април-май 1205 г. той завладял „цялата земя“, а куманските му съюзници стигнали до стените на Константинопол. До края на май положението оставало същото - Калоян сторил в латинските земи „всичко, което желал“. В началото на месец юни куманите се оттеглили на север — българският владетел трябвало постоянно да се съобразява със „сезонния“ начин на воюване на този народ - когато настъпвали горещините, куманите се оттегляли на север, където имало достатъчно паша за конете.

При все това през юни 1205 г. цар Калоян пренесъл театъра на военните действия в югозападна посока - под прицел били взети владенията на солунския крал Бонифаций Монфератски, един от водачите на похода. Първ изпитал силите на българите градът Сяр. Рицарите водили бой в околностите на града, но при отстъплението заедно с тях в Сяр влезли и българските войски. Само цитаделата на крепостта останала в ръцете на латинците - започнали преговори, които завършили с клетвено обещание на Калоян да осигури на рицарите свободно да се оттеглят до българо-маджарската граница. Но когато гарнизонът сложил оръжие, българският владетел се съгласил да пощади живота само на „бедите и незначителните“, а всички знатни рицари били предадени на смърт.

Кампанията през 1205 г. приключила със завладяването на Пловдив - бедните жители на града и богомилите отдавна изявявали желанието да минат под властта на българския цар. Възпротивила се гръцката аристокрация начело с Алексей Аспиев. Калоян превзел Пловдив,

като го предал на „плячкосване и на острието на меча“. Укрепленията му били сринати и „единствената гледка, която развеселявала погледа на минаващите, бил Алексей Аспиев, който висеше обесен за краката“, коментира събитието Никита Хониат.

След тези събития цар Калоян побързал да се завърне в Търново, където гръцките интриги сеели своята отрова - в столицата назрявал бунт срещу царя. Фактът, че византийските историци са премълчали подробностите около заговора, подсилва съмнението, че в него главни действащи лица били гръцките емигранти и военнопленници - между тях на първо място е стоял безсъмнено Константин Торник, който намерил убежище в България и дълго време бил считан за доверено лице на Калоян. Заговорът бил потушен с бързи и решителни мерки. Прозрял най-после истината за мнимите си гръцки съюзници, Калоян се провъзгласил за техен непримирим враг: „решил да води безпощадна, непримирима и убийствена война срещу ромеите, казвайки, че не може да търпи повече коварството им, неверния им нрав и променящото се често, ежечасно тяхно поведение“.

В началото на 1206 г. (три седмици след Коледа) цар Калоян изпратил силна войска на юг, която при Русион сполучила да разбие армията на Тиери дьо Термонд. Това предвещавало ново напрежение в българо-латинските отношения. През февруари цар Калоян се появил с куманитс в Тракия и превзел Неапол, Апрос, Редесто, Пандор, Хераклея, Чорлу и Антира. Регентът на империята Анри бил „твърде опечален и разтревожен, понеже не разполагаше с достатъчно хора, за да защитава земята си“ - съобщава Жофроа дьо Вилардуен, като допълва, че освен Константинопол латинците държали само градовете Виза и Селимврия.

През кампанията си от 1206 г. цар Калоян започнал да преселва жителите на завладените гръцки градове в България - действията му представлявали отговор на гръцката измяна. Ромеите пък побързали да се обединят около видния византийски аристократ Теодор Врана, който бил назначен от латинците за управител на Одрин. През лятото на 1206 г. Калоян обсадил последователно Одрин и Димотика. От този конфликт се възползувал Анри, регентът на империята - с малко сили той се осмелил да излезе от Константинопол и да се притече на помощ на същите онези ромеи, които дотогава латинците безпощадно изстребвали. Раздвижването на враговете му принудило Калоян да дигне обсадата на Димотика и да изгори многобройните си обсадни машини.

Военните действия през 1206 г. приключили с ново нахлуване на Калоян в Тракия - през септември. Този път укрепленията на Димотика не издържали и жителите му били преселени в България.

В началото на 1207 г. Калоян привлякъл за свой съюзник Теодор Ласкарис, който междуременно се обявил за император в Никея - Мала Азия. След като координирали предварително условията си, съюзниците започнали едновременно настъпление в Тракия и Мала Азия. Калоян се появил с войските си пред Одрин, решен да превземе на всяка цена непокорната крепост - обсадният му парк наброявал 33 каменометни машини, а специално подготвени хора трябвало да разрушат крепостните стени. И този път цар Калоян бил подведен от куманските си съюзници - след като разграбили околността, те се оттеглили на север, тъй като приближавали летните горещини. Това нарушило плановете на българския владетел и той вдигнал обсадата.

До началото на септември не разполагаме със сведения за действията на цар Калоян, но няма съмнение, че той следял внимателно противниците си и предприемал съответните

мерки - сигурно е узнал навреме за срещата между новия император на Латинската империя Анри и солунския крал Бонифаций Монфератски. Тя станала в началото на август, а решението било да започнат съвместна война срещу българите.

Последвали събития, които внесли съществена промяна в начертаните планове - на 4 септември 1207 г. Бонифаций Монфератски загинал, пронизан от българска стрела, и главата му била изпратена на Калоян. Българският владетел се възползувал от новосъздаденото положение и в края на месец септември обсадил Солун. Войската му била „повече от пясъка в морето“. Под знамената му се стекли българи, кумани, хазари, алани и руси; както отбелязва един съвременник, „потомци на всички родове, които е откърмила северната страна“.

Пред Солун се състоял голям военен съвет, на който били уточнени подробностите около предстоящия шурм - октомври 1207 г. Планът на цар Калоян предвиждал всяка кула да се атакува от отделен полк, който с помощта на две стълби трябвало да овладее част от крепостните стени.

След това цар Калоян се оттеглил в шатъра си - по обичая на българите млади юноши стояли на стража около царската палатка, където свещите не угасвали през цялата нощ. След полунощ в българския лагер настъпила суматоха - стенанията на ранения цар Калоян били примесени с обвинения срещу куманина Манастиър. Калоян го обвинявал в предателство и повторил няколко пъти, че копие то на Манастиър му нанесло смъртоносна рана. На другия ден (преди свечеряване) цар Калоян починал в големи мъки. Военачалниците му, които „много го обичали и не пожелали да оставят тялото му на поругание“, отнесли със себе си мъртвия цар, като изкормили трупа и го осолили, за да не се разложи по време на дългия път.

Няма съмнение, че цар Калоян станал жертва на заговор, в който главно действащо лице бил куманинът Манастиър. Фактът, че още призори той побягнал от българския лагер, подсилва подозренията, че в комплота срещу царя взела дейно участие куманската аристокрация. Но нишките на заговора водят и до търновския дворец и царевите сродници, включително и до съпругата на Калоян, която била „скитка“, т.е. куманка.

От трагичния край на българския владетел се възползували жителите на Солун, които приписали чудодейното си избавление на св. Димитър Солунски, който на бял кон влетял в шатъра на цар Калоян и го пробол с убийственото си копие! Подобни наивни обяснения са нещо обичайно за средните векове, но те не са в състояние да прикрият истината. Поредният преврат пред стените на Солун сложил край на едно великолепно царуване; „юначният“ Калоян загинал в разцвета на силите си, на път да осъществи една от вечните мечти на българското оръжие.

Когато през 1972 г. археолозите попаднаха на гроба на цар Калоян (в търновската църква „Св. 40 мъченици“), останките от погребението впечатляваха. Това на първо място се отнасяше до ръста на цар Калоян - той бил висок около два метра, следователно фигурата му се откроявали значително сред неговите съвременници. Впрочем по всичко личи, че необикновеното телосложение било характерна черта за първите Асеневци. При археологическите разкопки в търновската църква „Св. Димитър Солунски“ (през 1906 г.) археологът М. Москов разкрил две много интересни мъжки погребения - покойниците имали близо двуметров ръст. Според него ставало дума за Петър и Асен - те били ктитори на храма и затова погребенията им са в най-представителните места на църквата. От друга страна, пък

знаем (това дължим на сведенията от византийски източници), че братовчед им Иванко бил висок на ръст. Както личи от погребението в църквата „Св. 40 мъченици“, Калоян не правел изключение сред сродниците си. Внушителният му ръст бил съчетан с една необикновена физическа красота (за това настояват антрополозите) и не случайно съвременниците му го наричали Калоян, т.е. хубавия Иван.

Византийските хронисти се надпреварват да изтъкват жестоката природа на българския владетел, който „разрушил всички ромейски владения със страшни войни и ги направил пустини, като ги измъчил с всякакъв вид злини“. Те провъзгласяват цар Калоян за „най-злия враг на ромеите“ и „мъж на кръвта“, който „непрекъснато измислял все нови и нови начини за умъртвяване“. Упрекват го в излишна жестокост, защото си „въобразявал, че унищожаването на ромеите щяло да му донесе сигурност, като смятал, че от това ще стане страшен и ще спечели по-скоро приятелство, отколкото омраза“. Обвиняват го също, че „се сблизил със скитското племе (т.е. куманите) и свързал с тях роднинство, като възприел и характера на зверската им природа и се наслаждавал на убийствата на ромеите“.

Златен пръстен печат на цар Калоян

На човек му настръхва косата, кога то чете ужасите, на които цар Калоян подложил тракийските градове: „българите в съюз с куманите извършиха такива работи, които нито ухото е чувало, нито окоето е видяло, нито нечие сърце почувствувало. Много големи, прочути преди това многолюдни селища, угледни ниви и цветущи ливади, високи дворци и красиви къщи - всичко това беше станало убежище само на дивите животни. А кой човек ще оплаче със сълзи отвличанията, набезите, изхвърлянето на улицата на малки деца и избиването на възрастни хора“, възкликва византийският историк Никита Хониат. Имаме всички основания да не вярваме на по-голямата част от записаните по-горе обвинения. Защото „жестокостта“ на цар Калоян е в повечето случаи предизвикана, пък и направо бледнеела в сравнение с погромите, които кръстоносците устроили над жителите на Константинопол, а след това и над тракийското население. Същият Никита Хониат признава, че когато латинската армия напуснала Аркадиопол, „в него останал да вилнее само вятърът“, а жителите на града и околните селища „били предадени на заколение по-скоро като стадо овце или волове, отколкото като християни“.

Няма съмнение, че част от разрушенията трябва да припишем на куманските съюзници на Калоян, които били прочут със своята свирепост: те опустошавали всичко по своя път, „а понякога принасяха в жертва на своите божества някои пленници, отличаващи се по хубост, като ги обесваха или бичуваха... и не остана място, незасегнато и пощадено, понеже земята беше изпълнена с безброй злини и беше изпълнена от самата гибел“.

От някои признания на същите тези византийски историци става ясно, че цар Калоян действувал решително и сурово само по отношение на ромейската аристокрация, а в отношението си спрямо обикновения народ се отличавал с необикновена справедливост. Не случайно бедните жители на Тракия първи му изразявали покорност и бързали да го признаят за свой господар. Да припомним също, че след обсадата на Сяр Калоян заповядал да избият пленените рицари, но опростил бедните и незначителни хорица, на които осигурил свободен път до Маджарско.

Еретиците (богомили и павликяни) също се радвали на уважението на цар Калоян, който ги имал за съюзници и нито веднъж не ги подложил на гонение.

Истина е, че понякога Калоян действувал сурово, но действията му са оправдани предвид духа на епохата, която диктувала поведение, различно от съществуващите днес морални норми. А изблиците му на жестокост можем да отдадем на чисто физиологически причини - при огледа на черепа на цар Калоян личеше една жестока рана на тилната част, получена от бойна брадва в младежките му години. Ударът е бил много силен и е нанесъл трайни увреждания. При опипването на вътрешната част на черепа се докосваше един ръб, който е притискал силно мозъка на цар Калоян - антрополозите бяха единодушни, че понякога този натиск е предизвиквал жестоки болки, които са могли да доведат и до умопомрачение. Вероятно по време на тези пристъпи цар Калоян е изпадал в онези състояния, за които говорят византийските историци. Но това били моментни припадъци, които не могат да повлияят върху цялостната преценка за неговата природа - тя се отличавала с необикновена справедливост, особено по отношение на народа.

Малкото, което знаем за вътрешната политика на цар Калоян, го представя като мъдър и далновиден управник. Той залягал много за „натрупването на богат“ в Търново - на езика

на средновековните хора топа означавало събиране на мощи на светци, които дарявали града с „чудна и несъкрушима сила“ и го правели неуязвим от вражи нападения. През средновековието славата на един град се оценявала (не на последно място) по християнските реликви, които съхранявал в своите църкви. Ръководен от тези съображения, цар Калоян пренесъл в Търново мощите на Иларион Мъгленски, на Михаил Воин и на света Филотея - все български светци. Пак при управлението му била построена и патриаршеската църква „Възнесение Господне“ (на Царевец) - „майката на всички църкви в българското царство“. Към управлението на цар Калоян трябва да отнесем и един от строителните периоди на църквата „Св. 40 мъченици“, която е приютила и неговия гроб.

Няма съмнение, че цар Калоян заслужава да се брой сред първите пълководци в средновековната история. Годините на управлението му са запълнени с победни и паметни сражения. Най-забележителна е победата му при Одрин на 14 април 1205 г., спечелена срещу елитните войски на западните рицари. С победата на българите при Одрин бил завинаги погребан митът за непобедимостта на рицарската армия, а цар Калоян се покрил със заслужена военна слава. Пак на цар Калоян трябва да отдадем заслугата, че съкрушил завинаги мощта на Латинската империя и тя престанала да се брой за първа сила в Европейския югоизток.

Най-големи са постиженията на цар Калоян в дипломатическото поприще. На него принадлежи заслугата за извеждането на възстановената българска държава от политическата изолация и утвърждаването на международния ѝ авторитет - и то по време, когато двете части на европейския континент се бяха вплели в смъртоносен двубой. Големите дипломатически способности на цар Калоян спечелиха на България онзи политически престиж, който се оказа напълно достатъчен, за да се превърне държавата на българите в решаващ фактор за съдбините на Европейския югоизток.

ЛИТЕРАТУРА:

- Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 108-269;
- Дуйчев, И. Преписката на папа Инокентий III с българите. - Годишник на Софийския университет, ифф, 37, 1942, I-116;
- Петров, П. Унията между България Римската църква през 1204 г. и Четвъртият кръстоносен поход. - Исторически преглед, 1955, № 2;
- Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978, 51-86;
- Инкова, В. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979;
- История на България Т. 3, С, 1982, 131-148;
- Божилков, И. фамилията на Асеневци. С., 1985, 43-68;
- Андреев, Й. Курс лекции по история на Второто българско царство.

ЦАР БОРИЛ (1207-1218)

В изворите се споменава и като Борил Асен. Той бил сестреник на цар Калоян и с възцаряването му властта се прехвърлила към съребрената (женска) линия на Асеновата династия. Но това не станало на законна основа - смята се, че Борил стигнал до трона след държавен преврат. Липсват преки доказателства, които да го уличават в престъпна връзка с убийците на цар Калоян. Остават обаче подозренията по повод сватбата му с неговата вуйна, жената на Калоян. Обикновено тази връзка се тълкува като свидетелство, че царицата куманка била душата на заговора, който извел Борил на престола. Днес на този брак се придава друго значение: до него се стигнало в резултат на желанието на Борил да придаде един вид законност на своята власт. Примерът му се оказал заразителен и впоследствие претендентите на българския престол широко се ползували от тази практика. С това, разбира се, не отпадат съмненията, че възцаряването на Борил не означавало обикновена смяна на владетеля в рамките на една управляваща фамилия. Известно е, че синовете на Асен - Иван Асен и Александър, трябвало да бягат от Търново. Верни хора ги прехвърляли от едно място на друго, докато накрая намерили убежище при русите. Преследванията, на които били подложени законните наследници на престола, са най-сериозното доказателство, че Борил е узурпатор на българската корона. А щастливото бягство на Иван Асен и Александър подсказва, че част от аристокрацията била враждебно настроена към новия цар.

Учудващо е, че Борил трябвало да се справя и с опозиция, която имала привърженици в собственото му семейство. Брат му Стрез се смятал не по-малко достоен за короната, но трябвало да заплати амбициите си с изгнание в Сърбия. На няколко пъти Борил правил настойчиви опити да го изиска от сръбския крал. Настояванията му имали обратния ефект - Стефан Неман се „побратимил“ със Стрез и по този начин се наредил открито сред противниците на търновския цар. В смутните времена след смъртта на Калоян изпъква и личността на Алексий Слав, братовчед на Борил по женска линия. Той също бил измежду претендентите за престола и след отстраняването му се обявил за независим владетел в Родопите.

През пролетта на 1208 г. Борил сметнал положението си за достатъчно укрепнало, за да се заеме с решаването на външнополитическите проблеми. Изглежда, че той не е бил сред критиците на Калояновата политика, защото продължил външнополитическия му курс - на първо място войната срещу Латинската империя. Може би се ласкаел от мисълта, че подобно на знаменития си предшественик му е съдено да се покрие със слава на бойното поле. Амбиции не му липсвали, но още в началото кампанията започнала неуспешно.

Пролетта на 1208 г. се запомнила с нахлуването на българската армия в Тракия. Решителното сражение с латинците станало в околностите на Пловдив на 31 юни 1208 г. Подробностите за развоя на битката дължим на перото на западния летописец Анри дьо Валансиен, който е прекадено пристрастен: срещу Борил, който имал под знамената си 33 000 бойци, храбрият латински император Анри излязъл само с 2000 рицари. Борил започнал сражението с маньовъра, който донесъл знаменитата победа на Калоян при Одрин -

куманскага конница направила опит да разтегне бойната линия на противника и да го увлече към основните български сили. Поучени от горчивия си опит, рицарите не повторили грешката си от 1205 г. Те на свой ред организирали засада и нападнали отряда, командуван лично от царя. Борил имал около себе си 1600 бойци, но не издържал и ударил на бяг, което довело до отстъплението на цялата българска армия. Поражението на българите на било толкова катастрофално, както уверяват западните летописци, тъй като през следващата 1209 г. войната продължила с неотслабваща сила. Не може да се отрече енергията, с която Борил продължил действията си, но реализирането на плановете му било свързано с непрекъснати разочарования. През 1209 г. латинският император Анри привлякъл на своя страна Алексий Слав, като го оженил за дъщеря си. Борил се постарал да компенсира този неуспех, като сключил съюз с брат си Стрез, който междуременно се укрепил в непристъпната крепост Просек - там той управлявал като истински сатрап. Цената, която Борил платил за привличането на Стрез, била висока - брат му получил севастократорско достойнство и правото да се разпорежда свободно в своите владения.

Бедността на изворите свидетелства не позволява да очертаем детайлно средствата, чрез които Борил решавал проблемите, създавани му от съседните държави. Знаем само, че през 1210 г. той воювал срещу латинците, а през 1211 г. обединените сили на България и Никеиската империя заплашвали Константинопол. Съюзът на цар Борил с никейския император не представлява някаква изненада - по същия път, но с много по-голям успех, вървял цар Калоян. Пред стените на Константинопол Борил претърпял нов неуспех. Несполучливи се оказали и походите му към югозападните български земи - там на два пъти войските му претърпели срамни и обидни поражения.

Опозицията, която за известно време се смирила под властта на цар Борил, използвала тези неуспехи и се вдигнала открито срещу царя. Към 1211 г. избухнал бунтът на четиримата кумански боляри, който заплашвал да откъсне от търновската корона северозападните български земи. Съпротивата на въстаниците била сломена с маджарска помощ. Съюзниците на Борил успели да превземат Видин и да ликвидират огнището на бунта, но за този мним успех Борил трябвало да заплати висока цена - областите около Белград и Браничево преминали под властта на маджарския крал.

На фона на тези събития малко изненадваща изглежда религиозната ревност, от които бил обладан Борил в началото на 1211 г. Един късен разказ, поместен в Синодика на българската църква, свидетелства за масовото разпространение на богомилството при царуването на Борил: то изникнало като „зли тръни“ сред благодатната почва на православието. Този масов взрив на народното недоволство още не е намерил задоволителното си обяснение - едва ли трябва да го търсим само в увеличаването на данъчното бреме и неуспешните войни на Борил.

Откриването на антибогомилския събор не било лишено от театралност, почерпана по всяка вероятност от спомена за събора, свикан против богомилите от византийския император Алексий Комнин точно преди 100 години - през 1111 г. През февруари 1211 г. мястото на православния събор против богомилите било Търново. Той се председателствувал от „преблагочестивия цар Борил“. Подобно на император Алексий Комнин и българският владетел приканил водачите на богомилите

да изложат учението си. След като изслушал „мерзките“ им думи, съборът ги изобличил,

а след това последвали сурови присъди и анатемни. Водачите на ереста били прогонени от пределите на царството, а благочестието по българската земя засияло с още по-голяма сила - уверява на съставителят на разказа. Облажаванията по адрес на цар Борил по повод събора от 1211 г. са твърде показателни - действията на царя били вдъхновявани не толкова от стремеж към защита на православието и чистите му догми, колкото от намерението му да защити църквата, която осветявала правото на господстващата класа да експлоатира зависимото население.

Към 1211 г. положението на цар Борил останало все още тревожно - противопоставянето му на Латинската империя продължавало, но повече в резултат на инерцията, отколкото на възможността за ново българско настъпление към Константинопол. Това наложило и преориентирането на неговата дипломация - към това се домогвал и латинският император, който не без основание считал държавата на българите за най-опасен съсед. Първата стъпка в осъществяването на тези намерения била сватбата между латинския император Анри и Мария, заварената щерка на Борил - тя била дъщеря на цар Калоян. Пристигането на Мария в Цариград представлявало невиджано зрелище - прикята на българската принцеса била натоварена на 60 мулета, а всяко животно било покрито с 8 лакти червено кадифе, половината от което се влачело по земята. Далеч по-големи от зестрата били политическите активи за латинската дипломация, която си осигурила съюза с българите и възможността да съсредоточи усилията си по посока на Мала Азия и Епир.

Наскоро след сватбата на Мария търновският дворец се сдобил с нова царица - куманката трябвало да отстъпи мястото си на племенницата на латинския император Анри - тя била дъщеря на сестра му Йоланта. Тази неизвестна по име Борилова съпруга е първата западноевропейска принцеса, която украсила търновския престол, но на нея не било съдено да остави следа в българската история. С този брак Борил се сродил и с маджарския крал Андрей, който бил женен за другата дъщеря на Йоланта. Сближаването с маджарите се задълбочило още повече през 1214 г. - сключен бил договор, който предвиждал женитбата на маджарския престолонаследник Бела с дъщерята на българския цар Борил.

Съюзът с Латинската империя и с маджарите развързвал ръцете на Борил по посока на Сърбия - той не забравил, че в трудните времена при утвърждаването му на престола сръбският крал Стефан Неман взел открито страната на противниците му. В акцията срещу сърбите се планирало участието на обединените сили на българите, латинците, а по всяка вероятност и на маджарите. Важна роля в плановете на съюзниците трябвало да играе Стрез, братът на Борил. Напусто останали старанията на Стефан Неман да отклони Стрез от съюза му с българите. Накрая към лагера на Стрез се запътил братът на сръбския крал - известният сръбски светец Сава. Той не сполучил в мисията си, макар и да припомнял на Стрез за сторените му добрини от сръбска страна - заклевал го в името на побратимяването си с краля да не вдига меч срещу своя покровител. В житието на св. Сава се разказва, че привечер светецът побързал да напусне стана на Стрез, сякаш предчувствувал приближаващата трагедия. На сутринта станало ясно, че през нощта предателска ръка отнела живота на Стрез - няма съмнение, че тя била направлявана от сръбския архиепископ.

Така през 1214 г. Борил загубил един от най-важните си съюзници, а това означавало провал и на плановете му за преграждането на сръбското проникване към Македония.

През лятото на 1216 г. Борил бил сполетян от ново нещастие - в Солун починал внезапно

латинският император Анри (някои съвременни извори обвиняват за смъртта му Мария, дъщерята на Калоян). Смъртта на могъщия му покровител представлявала чувствителна загуба за Борил и го изправила почти сам срещу многобройните му врагове.

От това не закъснял да се възползува законният наследник на престола Иван Асен. След близо 10-годишно изгнаничество той се завърнал в България с дружина, набрана из руските степи. Византийският историк Георги Акрополит разказва, че в началото Иван Асен успял да разбие Борил и да завладее част от страната. Борил пък се укрепил в Търново, където издържал седемгодишна обсада. Още навремето проф. В. Златарски предложи на това място у Акрополит да се чете не „седем години“, а „седем месеца“ - по този начин можем да съгласуваме известните данни от живота на Борил със събитията около отстраняването му от престола. Продължителната обсада разколебала привържениците на Борил и те побързали да засвидетелствуват „предаността“ си към Иван Асен.

В началото на 1218 г. Борил избягал от Търново, а жителите на столицата се тълпели по улиците, за да приветствуват влизането на новия цар.

Подробности за личния живот на цар Борил не са известни. За качествата му на държавник, дипломат, пълководец и човек сме принудени да съдим от странични факти. Те дават да се разбере, че подобно на първите Асеневци и Борил е бил личност твърде енергична. Не може да му се отрече инициативата при вземането на важни решения, които преследвал с изключителна упоритост. Налице е и последователност при преследването на поставените цели - така или иначе за 11 години външнополитическият му курс бил променен само веднъж.

Друг е, разбира се, въпросът, че чисто човешките качества на Борил не били от най-забележителните. Озовал се случайно на престола, той не се оказал способен да реализира високите цели на българската политика от началото на XII век. Липсвал му най-вече талантът на пълководец - нито веднъж Борил не се срещнал с победата на бойното поле.

Личната човешка драма на Борил е не по-малко показателна. Двата му брака едва ли са били от щастливите. Трагичните събития около отстраняването му от трона представляват възмездието за злините, които причинил на династията и държавата: при опита си да избяга от Търново Борил бил заловен и ослепен по заповед на новия цар. Сигурно е доживял последните си дни в манастир (такъв е печалният край на повечето узурпатори), където ще е изплаквал мъката си по загубения престол и опропастения си живот.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 270-323;

Данчева-Василева, А. България и Латинската империя. - Исторически преглед, 1977, No 1, 35-51;

Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978, 87-108;

История на България. Т. 3, С., 1982, 148-152;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 69-76.

ЦАР ИВАН АСЕН II (1218-1241)

Най-големият син на цар Иван Асен I от брака му с царица Елена. Сам той се нарича „цар Иван Асен, син на стария цар Асен“. В друг вариант името му е записано като „цар Иван Новия Асен, син на предишния Асен Стария“. А трети документ, също от български произход, го споменава с името Калоян.

Годината на раждането му е неизвестна. Според изричното свидетелство на Георги Акрополит при убийството на цар Калоян през 1207 г. синовете на стария Асен - Иван Асен и Александър, все още не били излезли от детска възраст -терминът, употребен от византийския историк, се тълкува, че те били на възраст между 8 и 11 години. При това положение трябва да се приеме, че Иван Асен е роден в края на управлението на своя баща - най-късно през 1195 или 1196 г.

Детските години на Иван Асен били съпътствувани от много превратности. Той станал свидетел на смъртта на своя баща, а впоследствие - и на чичовците си. Правата му на престолонаследник (той бил първороден син на цар Асен) никога не били оспорвани. За толерантността на Калоян спрямо невръстния син на Асен съдим от факта, че той изпратил собствения си син Витлеем да учи в Рим, където по всяка вероятност е трябвало да се подготвя за духовна кариера.

Нова драстична промяна в съдбата на Иван Асен настъпила в края на 1207 г. - заговорът срещу Калоян бил дело на хора, настроени враждебно и към престолонаследника. Новият цар (Борил се паднал вуйчо на Иван Асен) не бил чужд на мисълта да премахне синовете на цар Асен и по този начин да укрепи своята власт. За това съдим от последвалите събития: верни хора се погрижили да осигурят бягството на Иван Асен (с него бил и възпитателят му) отначало при куманите, а впоследствие, понеже преследванията продължили, при русите. Не е известно руското княжество, което се съгласило да предостави политическо убежище на низвергнатия български престолонаследник, но съществува мнението, че това било Галичкото княжество.

При русите Иван Асен стоял около 10 години. Връзките му с родината едва ли са прекъснали, но за скорошно завръщане можело само да се мечтае. Не знаем и с какво били запълнени дългите години на изгнанието. Несъмнено те оказали влияние при оформянето на характера на Иван Асен -тежката съдба на изгнаника калила неговата воля и му позволила да прозре горчивата истина за превратностите в човешкия живот. По това време Иван Асен бил вече женен - съпругата му, по всяка вероятност била от руски произход, казвала се Анна и дарила мъжа си с две дъщери.

Щастливата звезда на Иван Асен изгряла през 1217 г., когато събитията в България наложили завръщането му. Той потеглил на юг със „сбирщина руси“, т.е. с малка дружина от наемници, набрана из руските степи. Още в началото Иван Асен сполучил да завладее северните краища на държавата, а по-късно под властта му се подчинили и останалите области. Единствено Търново затворило вратите си пред законния цар - там Борил издържал седеммесечна обсада. Накрая търновската аристокрация влязла в споразумение с Иван Асен

и му отворила вратите на столичния град. Борил бил заловен и ослепен по заповед на новия цар - 1218 г.

Новият български владетел наследил престола с помръкнал политически престиж - при управлението на Борил могъщата някога българска държава била сведена до незначителна сила, без влияние върху съдбините на Европейския югоизток. Предстояло младият цар да решава сложните проблеми около утвърждаването на своята власт. Отново стоял и въпросът за политическото обединение на българите, тъй като при цар Борил редица територии (в Македония, Тракия и по посока на северозапад) попаднали под чужда власт. Още през 1218 г. едно щастливо обстоятелство помогнало на Иван Асен II да излезе от политическата изолация. Към южната българска граница (в Тракия) приближавали войските на маджарския крал Андрей II, който се връщал от неуспешен кръстоносен поход в Сирия. Иван Асен II се съгласил да пропусне Андрей II през българските земи при условие, че ще му даде дъщеря си за жена. Маджарският владетел трябвало да приеме условията, поставени от новия български цар. Известно време той отлагал изпълнението на брачния договор, като се оправдавал, че бракът трябвало да получи папската благословия. През 1221 г. папа Хонорий III дал съгласието си и маджарската принцеса Анна-Мария била провъзгласена тържествено за българска царица. Иван Асен II получил като зестра областите около Белград и Браничево, които навремето цар Борил отстъпил на маджарите. Чрез този брак Иван Асен II се сродил не само с маджарския владетелски дом, но и с латинския император, и с никейския владетел — една от дъщерите на латинския император била съпруга на Андрей II, а малко преди това била уговорена сватбата между сина на маджарския крал и Мария, дъщерята на никейския император Теодор I Ласкарис.

През следващите години цар Иван Асен II ангажирал вниманието си по посока на Константинопол, тъй като вече удрял часът за подялбата на Латинското „наследство“. То се оспорвало (с цената на всички позволени и непозволени средства) от две гръцки държави - Никейската империя и Епирското деспотство. В този спор рано или късно трябвало да се включат и българите - още повече че епирският владетел Теодор Комнин станал непосредствен съсед на Иван Асен II. Между двамата владетели бил сключен мирен договор, скрепен с брак между Мария, дъщеря на Иван Асен II (от първия му брак), и Мануил, брат на солунския император Теодор Комнин. Договорът бил от полза най-вече за Теодор Комнин, тъй като съюзът му с българите го подсигурувал откъм север и му развързал ръцете по посока на Константинопол.

Не по-малък бил политическият актив и за цар Иван Асен II - все по-нарастващият му авторитет го извеждал на първо място сред владетелите на Балканите и налагал на латинците една подчертана коректност в отношенията им с българите. Това „балансиране на отношенията“, разбира се, не можело да трае дълго. Първи почувствували опасността латинците и дипломатията им подхванала сложна интрига, която имала за цел да подкопае съюза на Иван Асен II с Теодор Комнин. И трябва да признаем, че тази политика се увенчала с пълен успех.

Интригата на латинската дипломатия се състояла в следното: тъй като на престола в Константинопол управлявал Балдуин II (той бил на 11 години), те пуснали слуха, че латинците са готови на брачен съюз между Балдуин II и Елена, дъщерята на цар Иван Асен II. По-нататъшните им планове уж предвиждали българският владетел да поеме опекунството

над малолетния латински император и да стане регент на Латинската империя. Че това не били повече от умишлено разпространявани слухове, личи от следното: цар Иван Асен II така и не получил официално предложение за подобен съюз; по същото време латинците сключили договор с Йоан дьо Бриен, който предвиждал бившият йерусалимски крал да поеме съдбините на империята и да стане настойник на Балдуин II - договорът бил подписан в Перуджа на 9 април 1229 г.

Латинците пазели в дълбока тайна споразумението от Перуджа - те не без основание разчитали, че слухове за предстоящото сродяване на управляващите домове в Константинопол и Търново ще предизвикат ответни действия от страна на Теодор Комнин. Солунският император, който и без това бил убеден, че влизането му в Константинопол трябва да се предшества от завладяването на България, решил да постави всичко на карта. През ранната пролет на 1230 г. Теодор Комнин изненадващо насочил войските си срещу България - под знамената си имал и много западни наемници. От Одрин той потеглил на север, преминал река Марица и навлязъл в българска територия. Самочувствието на Теодор Комнин било равно на неговата самонадеяност - „смятал, че българите ще се уплашат и няма да издържат даже първото нападение на войските му“. За увереността в победата съдим от факта, че водел и семейството си.

Изненадата, на която разчитал Теодор Комнин, станала първопричина за поражението му. Цар Иван Асен II нямал достатъчно време да подготви войските си. Но на негова страна било правото на защитник на родната страна - „той се уповавал повече на нарушаването на клетвите и договорите от страна на Теодор Комнин“. Окриляло го и дръзновението на младежките му години, склонността към риска, която често оправдава смелите и амбициозни начинания. С малка войска (спорел думите на византийските историци „хиляди в нея не можело да се броят“) той смело се впуснал срещу нашествениците и ги посрещнал близо до българската граница. Можем само да се възхищаваме от бързия марш на българската армия - тя изминала три пъти повече път от войските на солунския император. Това подсказва, че Иван Асен II ще е научил предварително за намеренията на неприятеля.

Войските се сблъскали на мястото, наречено Клокотница, край днешния град Хасково. Откъм север местността е хълмиста, а през равнината протича малка рекичка. За някаква изненада или скрит маньовър от страна на българите не може да става и дума. Византийските историци твърдят, че преди сражението Иван Асен II заповядал да окачат на знамето му „писмената клетва“ на Теодор Комнин. Подробности около самото сражение не са известни. Знаем само, че „Теодор Комнин бил решително победен от българите и взет в плен с мнозина от роднините му, от висшите длъжностни лица и знатните, а всичките им вещи станали плячка“ на победителите.

Това знаменито сражение станало на 9 март 1230 г. в „деня на светите 40 мъченици“, на чието „застъпничество“ цар Иван Асен II побързал да отдаде великолепната си победа.

Катастрофата, която сполетяла Теодор Комнин при Клокотница, не се оказала с толкова трагични последици за войниците му. Към тях българският владетел се отнесъл „човеколюбиво, освободил повечето от войниците и най-вече по-простите и сбирщината, и ги отпратил по селата и градовете им“. Действията на цар Иван Асен II могат да бъдат разбрани с оглед на по-нататъшните му планове: той бил не само достатъчно способен военачалник и умее да печели сражения, но (което е още по-важно) умее да се възползува

от плодовете на победата. Веднага след битката при Клокотница той потеглил към владенията на Теодор Комнин, като смятал да „премахне ромейската власт и да стане господар“ в тези земи. Далеч преди навлизането му в ромейските предели освободените гръцки войници разнасяли славата му на добър и човечен владетел и градовете един след друг („без кръвопролития“) му отваряли крепостните си врати. Под властта му се подчинил Одрин, след тона Димотика, после областта между реките Марица и Места, Сяр, Битоля, Прилеп, областта Тесалия и цяла Албания, чак до Адриатическо море. Както сам Иван Асен II заявява в триумфалния си надпис от търновската църква „Св. 40 мъченици“, след 9 март 1230 г. той превзел „цялата земя на кир Теодор Комнин - на Одрин до Драч“.

Победата при Клокотница е без съмнение най-щастливата битка във военната ни история - сетнините ѝ имали като последица присъединяването на всички земи, населени с българи, под скиптъра на търновския самодържец. В Солун бил поставен да управлява деспот Мануил, зет на Иван Асен II. Единствено Константинопол останал под властта на латинците, но както отбелязва Иван Асен, „и те се подчиняваха под скиптъра на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мен и благодарение на мен преживяваха дните си“. Думите му са естествен израз на нарасналото му самочувствие, но същевременно отразяват много точно обстановката на полуострова след 1230 г. - тогава съдбините на Балканите се решавали в търновския дворец.

Със самочувствието на истински „самодържец“ цар Иван Асен II посетил Света гора Атонска и дарил щедро тамошните манастири. Реорганизирал управлението на новоприсъединените земи „по български образец“ и поставил свои стратегии и управители. От това време започнал да се подписва „цар на българи и гърци“ - титла, която най-пълно отговаряла на могъществото му и станала задължителна за неговите приемници.

През 1230 г. Иван Асен II бил на върха на своята мощ, а българската държава преживявала годините на най-големия си възход. Не случайно един съвременен български извор отбелязва, че даже гордите латинци „твърде много се бояха и почитаха, и се повинунаха на словото, което излизаше от устата на цар Асен“.

Опасността за латинците била толкова голяма, че те решили да не крият повече споразумението от Перуджа - през август 1231 г. Йоан дьо Бриен пристигнал в Константинопол и бил официално обявен за император. Това било открито предизвикателство срещу планове на Иван Асен II - той не без основание разчитал, че влизането му в Константинопол е само въпрос на време. С коронясването на Йоан дьо Бриен (на който латинците възлагали големи надежди) положението коренно се променило. Затова след 1231 г. Иван Асен II преориентирал дипломатията си по посока на Никеиската империя. Инициативата поел никейският император и както обикновено ставало, се стигнало до споразумението, че съюзът трябва да се скрепи с брачен договор между Елена, дъщерята на цар Иван Асен II, и сина на никейския император Йоан Дука Ватаци. „Съюзът между двамата самодържци уязви гордостта на латинците и положението им стана много тежко“ - коментира събитието византийският историк Георги Акрополит.

Към това време се отнася и решението на цар Иван Асен II да скъса унията с Рим и да се върне в лоното на православието. През пролетта на 1235 г. цар Иван Асен II, придружен от съпругата си и дъщеря си Елена, пристигнал в Галиполи, където се срещнал с никейския император - там били уговорени окончателно условията на мира и бъдещите планове. След

това всички, освен Иван Асен II, преминали на отсрещния малоазийски бряг^[12], където се състояла тържествената церемония около миропомазването на първия търновски патриарх. Съборното решение било подписано от всички източни патриарси, с което на търновския патриарх се признало правото на независим църковен глава

След приключването на церемонията около интронизирането на българския патриарх (междувременно било извършено и бракосъчетанието на царските деца) Иван Асен II и император Йоан Дука Ватаци започнали военните действия срещу Латинската империя. Войските на съюзниците стигнали чак до стените на Константинопол - съвсем безпомощен, император Йоан дьо Бриен се задоволил с това „да стои на крепостните стени и да наблюдава отгоре“ тържествуващите си противници. Военните действия продължили до есента на 1235 г. и „латинците били поставени в много критично положение“ - само настъпването на зимата попречило на победоносния завършек на кампанията. Иван Асен II се разделил с Йоан Дука Ватаци - двамата владетели се договорили да подновят войната през следващата година.

Зимата на 1235-1236 г. минала под знака на усилен дипломатически преговори. Латинците прибегнали до помощта на папата, който напразно увещавал маджарския крал (писмото е от 12 декември 1235 г.) да помогне на цариградските барони във войната им срещу „схизматика Асен“. Папа Григорий IX изпратил писмо и до цар Иван Асен II, като го призовавал да се откаже от съюза с никейците и го заплашвал с отлъчване от църквата, в случай че не се подчини на височайшата му воля. Заплахите до известна степен подействували - липсват сведения, че през 1236 г. Иван Асен II воювал срещу латинците.

През следващата година едно друго събитие довело до поредната промяна в българската външна политика - на 22 март 1237 г. починал латинският император Йоан дьо Бриен. Изглеждало, че щастието отново се усмихва на българския владетел - възкръсвала надеждата, че на Иван Асен II е съдено да стане настойник и регент на Балдуин II. Българският владетел не се поколебал да скъса договора с никейците и направил всичко възможно, щото дъщеря му Елена да се завърне в бащиния дом. Георги Акрополит описва с подробности сцената, която предшествувала отпътуването на българската принцеса за Търново - разказът му цели да уличи Иван Асен II в притворство и злонамереност, в нарушаване на клетвите и в разтрогване на законен брак, получил „божията благословия“. По-важно обаче за нас е признанието му, че българският цар се обявил за противник на никейците, „тъй като владеел народ, който някога бил подчинен на ромеите, и се боял от благоприятния обрат на работите им“, т.е. цар Иван Асен II прозрял горчивата истина, че съюзът му с Йоан Дука Ватаци подпомага възкресяването на Византийската империя, най-заклетия враг на неговия народ.

През 1237 г. обединените сили на българи и латинци започнали съвместни военни действия срещу Никея - обсаден бил градът Чорли, който признавал властта на Йоан Дука Ватаци. Под стените на обсадената крепост Иван Асен II бил застигнат от печалното известие, че в Търново внезапно починала съпругата му Анна-Мария заедно с едно от неговите деца. „Той сметнал - коментира събитието Георги Акрополит, - че това е божие наказание, унищожил с огън обсадните си машини и бързо се отправил за Търново.“

Няма съмнение, че тревожните известия от българската столица са повлияли до голяма степен на решението на цар Иван Асен II - впечатлителната му натура (предвид дълбоко религиозния дух на епохата) преценила нещастieto като един вид възмездие за

„нарушаването на клетвените споразумения“ с никейците. Но едва ли само това е истинската причина за поредния обрат на неговата политика - сигурно е, че той до голяма степен се дължал и на несполучливите преговори с папския посланик - латинците отказали да го признаят за настойник на малолетния император. Пропаднал и проектът за годеж между Балдуин II и Елена, а с тази цел Иван Асен II разтрогнал брака ѝ с никейския престолонаследник.

Йоан Дука Ватаци „благодарил на бога“ за чудния поврат в поведението на българския владетел. Доколкото той се домогвал до приятелството му, личи от факта, че „без да влиза в дълги преговори, възобновил договорните клетви“. Въпреки това цар Иван Асен II „не спазвал точно клетвените споразумения, защото понякога срещу малка изгода нарушаваше договорите“ - отбелязва с неудовлетворение Георги Акроиолит. Следователно българският цар си запазил свобода на действие. Така например през 1239 г. той се съгласил да пропусне през земите си кръстоносна армия от 60 000 души, която бързала на помощ на Латинската империя.

Цар Иван Асен II прекарал последните години от своя живот в мир. Едва през 1241 г. той станал свидетел на първото татарско нашествие в българските земи - при завръщането си от похода срещу маджарите една част от армията на татарския хан Батий преминала през България. Един западен хронист коментира с възторг известието, че страшните татари „били съвършено разбити от българския цар Асен“.

Позлатен печат на Иван Асен II

Друг западен хронист (Алберик) е записал епиграма, която пророкува близката смърт на българския владетел: „Царят враговете си неверни ще погуби, не чрез приятели.“ Според собственото му тълкуване тона означавало, че небесният цар (т.е. Христос) щял да погуби враговете на католическата църква - „схизматиците“ Иван Асен II и Йоан Дука Ватаци. Същият Алберик съобщава и точната дата на смъртта на българския владетел - Иван Асен II починал на Еньовден (24 юни) 1241 г. на около 46-47-годишна възраст.

Съдбата на цар Иван Асен II изобилствувала е превратности. Горчилката на човек, прокуден от собствената си родина, му останала за цял живот. Впоследствие той станал

галеник на съдбата, но личният му живот бил свързан и е някои разочарования. обстоятелствата наложили да изостави първата си съпруга (според някои източници тя му била наложница) и да сключи втори брак - цели 16 години търновският дворец се украсявал от маджарската принцеса Анна-Мария. Наскоро след нейната смърт цар Иван Асен II бил запленил от „хубавата и стройна“ Ирина, дъщеря на пленения солунски император Теодор Комнин. Увлечението поставило на изпитание не само чисто човешките му чувства (той обичал Ирина „не по-малко, отколкото Антоний Клеопатра“), но и църковните канони. Търновският патриарх Висарион, който стриктно се придържал към принципа на православието, осъждащо третия брак, отказал да благослови съпругеската двойка^[13]. Иван Асен II не се поколебал да осъди на смърт несговорчивия патриарх - подобно на първите Асеневци и той не бил чужд на силните човешки страсти и всякога предпочитал крайните решения. Църквата си отмъстила по единствено възможния начин - отказала да признае царската титла на Ирина и причислила патриарха към числото на светците.

Съвременниците са единодушни, че по благородството на характера си и в зачитането на чужденците цар Иван Асен нямал ранен на себе си владетел. Според Георги Акрополит той бил „най-добър човек не само за своите, но и за чужденците и най-вече за ромеите. Всички му се възхищавали и го облажавали, защото не употребявал оръжие срещу своите и не се опетнявал с убийства на ромеите, както българите преди него. Затова той бил обичан не само от българите, но и от ромеите, и от другите народи.“

За цар Иван Асен II говорят с възхищение и старобългарските книжовници: той бил щедър към нисшите, безкрайно справедлив и често „по царева воля богато дарявали“ бедния народ. Погрешно е обаче да твърдим, че при управлението му се стигнало до онази социална хармония, която била мечтата на онеправданите и отрудени хора. Защото българското средновековно общество било разделено на класи с непримирими интереси и тъкмо царят представлявал институцията, която трябвало да осигури господството на феодалите над зависимото население. В този смисъл идиличните представи за времето на цар Иван Асен II са в противоречие с изказа на някои домашни документи, които говорят за „многото осъдени на смърт“, и че често се налагало да „избавят от царевия гняв“ мнозина нещастници. Все пак в сравнение с предишните владетели царуването на Иван Асен II представлявало време на относително благоденствие и търпимост - учудваща била толерантността на Иван Асен II спрямо богомилите - обвинявали го, и не без основание, че обширната му държава била „пълна с еретици“.

При неговото управление процъфтявали търговията и занаятите. Свидетелство за нарастването на икономическите възможности на държавата са златните му монети. По тегловия си стандарт (4,33 g) те надвишавали значително златните емисии на съседните владетели.

Цар Иван Асен II сторил много за процъфтяването на изкуствата и книжнината, но си спечелил най-голяма слава със старанието, което проявил по отношение на църковните дела: създал „църкви и манастири и ги украси богато със злато, бисери и скъпоценни камъни, и надари с много дарове светите и божествени църкви, като обяви всякаква чиста свобода за тях, а всички свещенически чинове - архиереи, свещеници и дякони - почете с голяма почит“. Най-големи били, разбира се, заслугите му за възстановяването на българската патриаршия - акт, с който търновският първосвещеник не само получил правото на независим църковен

глава, но и чин, равен на патриарсите на Константинопол, Александрия, Антиохия и Йерусалим. Тази голяма придобивка означавала пълното реализиране на идеята за приемствеността.

Външнополитическата дейност на цар Иван Асен II е предмет на противоречиви оценки - от прекомерното възхищение за „прозорливата и далновидна политика“ до съдържаните констатации, че той просто обрал плодовете от усилията на своите предшественици. Както в много случаи, истината е някъде по средата. Цар Иван Асен II навлязъл истински в „голямата политика“ след 1230 г., когато се видял начело на една обширна държава, чийто идеал дълго преди това зреел в умовете на българите. Изглеждало, че той стои на крачка от осъществяването на следващата заветна цел - превземането на Константинопол и създаването на тъй дълго мечтаната българо-гръцка империя. Липсвала му обаче настойчивост за реализирането на голямата цел. Вместо енергични и решителни действия Иван Асен II подчинил политиката си на полумерките и компромисите. На пръв поглед изглеждало, че те също водят до желаната посока, но постепенно станало ясно, че разпилява силите си в празни усилия, че решава чисто тактически, а не стратегически цели. Той не се оказал и дипломат от най-висока класа - не сполучил при избора на съюзниците си и докрай не намерил вярното решение на проблема „с Никея против Латинската империя“ или „с Латинската империя срещу Никея“. Но решаването на тези сложни въпроси е било много трудно, ако не и невъзможно - дори и ние, които имаме преимущество да оценяваме събитията от дистанцията

на времето, не сме в състояние да посочим вярната алтернатива. Цар Иван Асен II не успял да реализира докрай амбициозната си политическа програма, но стореното от него заслужава най-висока оценка. Впрочем дали са я още неговите съвременници, които без колебание го нареждат на първо място сред забележителните имена от средновековната ни история: „Великият цар Иван Асен, синът на стария цар Асен, прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него.“

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 323-418;

Дуйчев, И. Цар Иван Асен II. С., 1941;

Цанкова-Петкова, Г. България при Ассенци. С., 1978, 109-137;

История на България. Т. 3, С., 1982, 162-1979;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 77-92.

ЦАР КОЛОМАН I АСЕН (1241-1246)

Син на цар Иван Асен II от брака му с маджарската принцеса Анна-Мария. Роден е през 1234 г. - при стъпването си на престола бил само на седем години. Името му по всяка вероятност има маджарски произход - предполага се, че бил кръстен на брата на своята майка - Коломан, втори син на маджарския крал Андрей II. В западните документи срещаме формата Коломан, а в българските и византийските извори името е отбелязано като Калиман.

„Детето цар“, както го наричат византийските историци, поел короната на българите в смутни времена. Наистина цар Иван Асен II му оставил в наследство богата и обширна държава, но равновесието било нарушено с приближаването на татарската опасност. Има сведения, че още в началото на управлението на Коломан Асен регентството, което управлявало от негово име, побързало да поднови мирните отношения със съседните страни. На първо място това касаело отношенията с Никейската империя. Византийският историк Георги Акрополит отбелязва не без основание, че император Йоан Дука Ватаци бил в състояние да насочи всичките си усилия към Солун, защото разчитал на две неща: на подновения мирен договор с българите и на обстоятелството, че в Търново управлявало „момчето цар“ Коломан Асен. Не по-малко заинтересовани от мира с България били и латинците в Константинопол. В началото на 40-те години на XIII век държавата им дължала съществуването си не толкова на собствената си мощ, колкото на съперничеството между българската и гръцките държави. Затова те сключили двегодишно примирие с Коломан Асен, като разчитали, че съюзът им с българите представлява необходимо условие за съществуването на тяхната държава. Едно домашно известие съобщава за „нападението на безбожните татари“ (края на 1242 или началото на 1243 г.). Става дума за първото голямо татарско нахлуване в България. Походът на нашествениците стои в пряка връзка с опустошаването на Маджарско от пълчищата на хан Батий. Към това време трябва да отнесем васалната зависимост, която Коломан Асен поел към татарския хан - францисканският монах Вилхелм Рубрук известява, че в началото на 40-те години българите плащали годишен данък на татарите.

За отношенията с Латинската империя можем да съдим от едно писмо на папа Инокентий IV (1245), в което римският първосвещеник настоява пред Коломан Асен да върне българите в лоното на католицизма. Папата бил толкова сигурен в плановете си, че бил готов да свика вселенски събор, който да утвърди отмятането на българите от православието. Амбициозните планове на Инокентий IV не срещнали възторжен прием в Търново - там даже не намерили за необходимо да отговорят на посланието. За това впрочем ще е имало и други причини - те трябва да се свържат със събитията около смъртта на Коломан Асен.

В началото на септември 1246 г. младият български цар починал - тогава той бил на 12 години. Както казвали някои, той умрял „вследствие на естествена смърт, а според други - от отровно биле, което тайно му приготвили неговите противници“. Византийският историк Георги Акрополит е записал двете версии за скоропостижната смърт на Коломан Асен,

разпространявани в българската земя. Няма съмнение, че мнозина били онези, които вярвали в отравянето на Коломан Асен. Насилствената му смърт едва ли е в състояние да предизвика удивление - още при първите Асеновци заговорите и убийствата станат постоянно явление в дворцовата ни хроника. В дългия списък на жертвите от дворцовите комплоти трябва да прибавим и името на Коломан Асен, който бил премахнат от мащехата си Ирина - така тя разчистила пред собствения си син (Михаил Асен) пътя към царския престол.

Липсват данни за положението на народните маси при краткото управление на Коломан Асен. Че то било изпълнено със злоупотреби и насилия, личи от гласовете, които се чували в Мелник: „доста пострадахме от управлението на детето Коломан“. Злините на управлението трябва да се припишат, разбира се, на регентите, които управлявали от името на невръстния владетел. Цитираните по-горе обвинения принадлежат на гръцката аристокрация в Мелник - щом по този начин преценявали управлението на Коломан Асен богатите слоеве на населението, можем да си представим положението на зависимото селячество, то ще е било притеснявано многократно повече.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 419-428;

Цанкова-Петкова, Г. България при Асеновци. С., 1978, 138-139;

История на България. Т. 3, С., 1982, 264-266;

Божилков, И. Фамилията на Асеновци. С., 1985, 104-105.

ЦАР МИХАИЛ АСЕН (1246-1256)

Син на Иван Асен II от брака му с Ирина Комнина, дъщеря на епирския владетел Теодор Комнин. Повечето изследователи го броят за първо дете на този брак и отнасят раждането му към 1238-1239 г. Идването му на престола било подготвено от амбициозната му майка, която сигурно имала пръст в насилствената смърт на по-големия му брат Коломан. В официалните документи този владетел се величае като „цар Михаил Асен, син на великия цар Асен и внук на стария цар Асен“. Изглежда, че възцаряването на Михаил Асен (края на август 1246 г.) не срещнало никаква съпротива - след смъртта на Коломан той останал единственият наследник на Асеновци по мъжка линия. Тъй като бил малолетен, управлението на държавата било поверено на регентство начело с царицата майка Ирина. Но на Михаил Асен не било съдено да царува щастливо и безоблачно над българите. Известието за новата промяна в България възбудило духовете на съседите - всеобщо било убеждението, че щом държавата се управлява „от второ дете, което няма понятие от война“, значи е настъпил часът за разграбване на българското наследство. Първ се възползвал от критичното положение на българите никейският император Йоан Дука Ватаци - според уверенията на византийските историци случило се така, че вестта за убийството на Коломан и възцаряването на Михаил Асен заварили императора „случайно“ (!) на българската граница. Веднага бил изготвен план за действие и войските на императора навлезли в българските предели. Големи и прочути градове, като Сяр, Мелник, Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Просек, Цепина, Станимака и др., се подчинили под властта на императора. Правителството в Търново не разполагало с възможности да промени положението и се съгласило на мир, според който България загубила почти цяла Македония и по-голяма част от Тракия - границата с Никейската империя минавала по горното течение на река Марица. Мирният договор бил сключен с посредничеството на царица Ирина, която се безпокояла повече за съдбата на брат си Димитър (деспот в Солун), отколкото за унижението, нанесено на българите. От притесненото положение на Михаил Асен не закъснели да се възползват и северните му съседи - маджарите завладели Белград и Браничево, а владетелят им си присвоил титлата „крал на българите“, сякаш да подчертае неспособността на приемниците на Иван Асен II да се разпореждат с обширното му наследство. Към маджарите се присъединили и сърбите, а като връх на всичко над България продължавал да тежи татарският васалитет - Михаил Асен трябвало да плаща годишен трибут на татарския повелител.

Неблагополучията във външната политика се отразили и вътре в страната - поговорката, че „Яремът на подчинение пред стари царе е по-приятен и по-лек от тези на царе, които са още деца“, имал конкретното си оправдание при управлението на Михаил Асен. Регентството на майка му царица Ирина малко се интересувало за добруването на поданиците - последните негодували, като заявявали, че „биха се показали по-глупави и от най-глупавите, ако се съгласят да останат цял живот без владетел“, тъй като това означавало умножаване на нещастията им. Изглежда, че още в първите години на управлението на

Михаил Асен майка му била отстранена от регентството - в него започнал да се разпорежда „високият севастократор Петър“, зет на Михаил Асен, женен за сестра му Теодора. Царица Ирина била принудена да постъпи в манастир - домашните ни извори я споменават като „Ксения монахиня“, но без задължителната титла царица. Сякаш с това са произнесли присъда над гордата ромейка, която никога не станала съпричастна на народа, който я приел за своя владетелка.

Цели седем години името на Михаил Асен не се споменава в историческите извори - „българите мирували“ отбелязват по този повод със задоволство византийските историци. Иначе не можело и да бъде - унижена и разпокъсана, България оставала с надеждата, че след възмъжаването си Михаил Асен ще бъде в състояние да надделее над многобройните си противници.

Годината 1253 бележи активизирането на българската политика. Михаил Асен, след като отчел правилно съотношението на силите в Европейския югоизток, решил да удари по най-слабата от тях - Сърбия. През юни 1253 г. бил сключен договор с Дубровник, който предвиждал военни действия срещу сърбите. От текста на договора съдим доколко амбициозни били плановете на съюзниците - те се надявали с „божията помощ“ Михаил Асен да стане господар на цялата „Рашка земя“, т.е. Сърбия. Всичко обаче свършило без особен резултат - войските на Михаил Асен се задоволили с едно дълбоко вклиняване в сръбска територия, където опустошили района около река Лим. По същото време (или малко след това) Михаил Асен активизирал политиката си и по посока на северозапад. През 1254 г. маджарският крал Бела IV се оплакал на папата, че държавата му отвсякъде била заобиколена с врагове - между тях са посочени и българите, които напирали от юг.

По понятни причини Михаил Асен следял с най-голямо внимание събитията в Никейската империя. Там на 3 ноември 1254 г. починал император Йоан Дука Ватаци. Последвало стремително навлизане на българските войски в никейска територия. Събитията от есента на 1254 г. напомнят много действията на Йоан Дука Ватаци през лятото на 1246 г. с тази разлика, че войната, започната от Михаил Асен, се радвали на голяма популярност сред българите. Крепостите Станимака, Перушица, Кричим, Цепина, областта Ахрида и др. (всички те се намирили в Родопите) преминали веднага на страната на Михаил Асен. Обяснението за победите на българското оръжие намираме в признанието на византийския историк Георги Акрополит: „Тамошните жители били българи и на драго сърце преминавали на страната на своите съплеменници, и се отърсваха от ярема на чуждоезичните.“ Ударът на българите заплашвал да помете властта на императора във всичките му балкански владения. Той знаел много добре, че „тези области се обитавали от българи, които се били отделили отдавна от ромеите, покоряването им не било заздравено и те винаги таяли омраза към ромеите“.

Новият император Теодор II Ласкарис побързал да прехвърли войските си на Балканите. Той се разположил на лагер при Одрин и търсел среща с войските на Михаил Асен, които разорявали близката околност. Българските съгледвачи навреме известили Михаил Асен за приближаването на императорската войска, но тъй като известието не било потвърдено, българският цар решил да остане в лагера си при река Марица. След като взел необходимите мерки за осигуряването на лагера и изпратил напред силни постове, Михаил Асен посрещнал нощта с мисълта, че утрешният ден трябва да реши на кого ще принадлежи

правото да владее Тракия. Съгледвачите на Теодор II Ласкарис лесно открили местоположението на българите и било решено без всякакво забавяне да се нападне. Преди да стигнат българския лагер, византийците се натъкнали на предния отряд. В настъпилото разбъркване част от българските войници успели да се измъкнат и побързали да предупредят Михаил Асен, че ромейските войски настъпват към стана. Страшната вест довела до паника сред българските редици - границата била далеч, а освен това местността била непозната. Пръв побягнал Михаил Асен с най-близкото си обкръжение - нямало време даже да оседлаят конете си. При отстъплението Михаил Асен попаднал в гъста гора (било нощ) и мнозина пострадали, наранени от клоните на дърветата -сам българският владетел също бил ранен. Позорното бягство на Михаил Асен трябва да се отдаде на юношеската му неопитност - тя заедно с прекаденото му самочувствие помогнала на Теодор II Ласкарис да спечели (почти без усилие) голяма и шумна победа. Наближаване го на зимата не попречило на императора да потегли на поход с намерението да си върне отнетите крепости - само яката крепост Цепина удържала на ударите и над нея продължавал да се вее пряпорецът на българския цар. От разказа на византийския историк Георги Акрополит, който участвувал в кампанията срещу българите, можем да останем с погрешното впечатление, че пътят на Теодор Ласкарис представлявал непрекъснат триумф: крепостите една след друга отваряли вратите си пред победителя, а населението го посрещало с ръкопляскания и акламации. Всъщност картината изглеждала другояче - например част от ромейската войска, която бързала на помощ на императора при Цепина, се разбягала само при слуха за приближаването на българите, като захвърлила целия си обоз.

Събитията от началото на 1255 г. свидетелствуват, че Михаил Асен не успял да намери достатъчно средства, за да се противопостави успешно на Теодор II Ласкарис. Прибързаните му действия, вдъхновявани, изглежда, от импулсивния му характер, били лишени от ясна стратегическа идея и често го поставяли в положението на човек, който върви след събитията и не е в състояние да ги контролира. Той даже не направил опит да подпомогне българите от Сяр и Мелник, които се надигнали срещу никейците. Вместо това Михаил Асен се увлякъл по кроежи, свързани с привличането на руския княз Ростислав Михайлович, който се разпореждал като независим владетел в северозападните български земи. Всичко завършило с брак между цар Михаил Асен и дъщерята на Ростислав Михайлович и с планове за съвместни действия срещу маджари и никейци.

Междувременно Михаил Асен привлякъл на помощ един кумански отряд (около 4000 конници) и го изпратил да разорява Тракия. Куманите постигнали известни успехи (разбили при Димотика войската, командувана от Мануил Ласкарис и Константин Маргарит), но това не променило съществено положението. С голяма армия император Теодор Ласкарис се прехвърлил през Проливите с намерението да търси решително сражение. Вестта за предстоящото нахлуване изплашила Михаил Асен и той се решил на стъпка, която се оказала съдбоносна за неговия престол. В императорския лагер при река Регина (Еркене) дошли пратеници на Михаил Асен, които от името на своя господар съобщили, че е изпратена делегация, която трябва да сключи мирен договор. Скоро в ромейския стан пристигнала делегация начело с царския тъст Ростислав Михайлович и „най-знатните у българите“. В началото на преговорите Ростислав Михайлович отказал да плати контрибуцията, която Теодор II Ласкарис предявил към Михаил Асен. Впоследствие обаче несговорчивостта му се

заменила с учудваща благосклонност и пратеникът на Михаил Асен сложил с лека ръка подписа си под мирния договор, предвиждащ двете страни да се задоволят с границите до избухването на конфликта през 1254 г. - даже крепостта Цепина, която била в български ръце, трябвало да се предаде на императора. От свое име и от името на Михаил Асен руският княз дал клетвено обещание за гарантирането на мира - юли 1256 г. Учудващата отстъпчивост при воденето на преговорите не бива да се отдава на лекомислието на Ростислав Михайлович - няма съмнение, че той бил подкупен от Теодор II Ласкарис. За това съобщава направо Георги Акрополит - подаръците, поднесени на руския княз, били неизброими, в това число коне, тъкани и други ценни предмети. Можем при това положение да си представим как е звучала прощалната реч на Ростислав Михайлович след подписването на мирния договор - с вдъхновение, почерпано от мисълта за огромното богатство, спечелено за сметка на българите.

Престъпната „дипломация“ на Ростислав Михайлович и лекомислието на Михаил Асен довели до там, че с цената на един подпис били унищожени придобивките за България, спечелени във войните между 1254 и 1256 г. Тържествувал, разбира се, император Теодор II Ласкарис, за когото Регинският мир представлявал „велик дар, спечелен над кучето, което се съедини с лъвчето и мечката“. По-нататък в посланието си императорът твърди, че „кучето било обезглавено, лъвчето се спасяваше с бягство, а мечката най-неочаквано стана посредник между двамата“. Alegорията в тези слова е съвсем прозрачна: под „кучето“ трябва да се разбират куманите, дошли на помощ на българския цар, „лъвчето“ е Михаил Асен (намеква се за паническото му бягство при река Марица), а „мечката“ е без съмнение Ростислав Михайлович, на чиято бездарна и користна дипломация българите дължали унижението, нанесено им с подписването на Регинския мир.

Скоро след отпътуването на Ростислав Михайлович до императора достигнали слухове, че българският цар отхвърлял условията на мира, подписан от неговия тъст. Това известие е доста неясно, въпреки че Георги Акрополит го коментира нашироко. Няма съмнение, че Михаил Асен трябвало да се съгласи с условията на договора - поне изворите не свидетелствуват противното. Но слуховете за възмущението, с което била посрещната вестта за Регинския мир, ще са били истински - негодувала онази част от българската аристокрация, която преценявала действията на царя като истинско поражение. Начело на опозицията застанал царевият братовчед Коломан, който успял да нарани смъртоносно Михаил Асен. Скоро след това царят починал от раните си - есента на 1256 г.

Съдбата не се оказала благосклонна към Михаил Асен и още в младежка възраст (17-18-годишен) той станал жертва на поредния заговор. Чудно е защо в документите на българската църква той се величае като „великия цар Михаил Асен“ - този епитет най-малко подхожда на безличното му царуване. Византийският император го нарича „лъвче“, но с един оттенък на ирония, който трябва да признаем за справедлив. Младежките пориви на Михаил Асен го тласкали неудържимо към действия, но той явно нямал качествата на великия си баща, за да ги доведе до естествения им завършек.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 427-465;

Цанкова - Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978, 141-146;

История на България. Т. 3, С., 1982, 266-271;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 106-108.

ЦАР КОЛОМАН II АСЕН (1256)

По повод личността му са изказани противоречили становища. В миналото се настояваше, че той е идентичен със севастократор Калоян, чийто образ е запечатан върху ктиторския портрет от Боянската църква. Днес това погрешно мнение може да се счита за преодоляно: севастократор Калоян няма нищо общо с Коломан II, той бил братовчед на цар Константин Асен. От своя страна Коломан II е пряк потомък на Асеновия род - византийският историк Георги Акрополит твърди, че бил първи братовчед на цар Михаил Асен, а арменска летописна бележка съобщава, че Коломан бил син на чичото на българския цар. Разшифроването на тези „загадки“ не представлява някаква трудност - Коломан II бил син на севастократор Александър (братът на цар Иван Асен II) и като такъв се падал първи братовчед на Михаил Асен.

Липсва единомислие във връзка с точното произнасяне на името на този владетел. Повечето изследователи приемат, че то има маджарски произход и било произнасяно като Коломан. Според други правилният изговор на името е Калиман, тъй като в средновековната ни книжнина то се среща в тази форма.

Всичко, което знаем за съдбата на Коломан II Асен, дължим на перото на византийския историк Георги Акрополит. От сведенията му става ясно, че след 1254 г. болярството било настроено враждебно към цар Михаил Асен - най-вече заради злополучния мирен договор, сключен при Регина. Начело на недоволните застанал Коломан, нещо напълно естествено, след като знаем, че след царя той оставал единственият наследник на Асеновци по мъжка линия. Подпомогнат от търновското болярство, Коломан организира заговор и сполучил да нарани смъртоносно Михаил Асен, който починал от раните си. Византийският историк не уточнява мястото на покушението, а се задоволява само да отбележи, че то станало „някъде извън крепостта Търново“.

Мнозина от българските историци оспорват твърдението, че Коломан е успял да се провъзгласи за български цар. Мъглявият език на Акрополит (Коломан „изглежда (мислел да) си присвоил властта над българите“) подсилва съмненията им. Всъщност липсват основания да не приемем, че макар и за кратко, Коломан II се разпореждал със съдбините на българския престол. Основание за подобно твърдение е следният факт: веднага след убийството на Михаил Асен той се оженил за неговата съпруга - тя била дъщеря на Ростислав Михайлович. Бракът с овдовялата царица представлява неоспоримо доказателство, че над Коломан II бил извършен формалният обред на царското венчание. Примерът на цар Борил влязъл в действие и чрез него новият цар направил опит да легитимира своята власт. Друг е въпросът, че Коломан II не разполагал с достатъчно възможности да укрепи положението си. При вестта за извършения преврат срещу Коломан II се надигнали многобройни и опасни противници. Сред тях пръв бил Ростислав Михайлович - той се отправил с войските си към Търново под предлог, че е длъжен да защити честта на дъщеря си. Още преди да стигне до Търново, болярите изоставили Коломан II и той трябвало да бяга от столицата. Преминавайки от едно място на друго и навсякъде изоставян от привържениците си, в

крайна сметка Коломан II бил убит. Пред стените на Гърново били прекършени амбициите и на Ростислав Михайлович, който също бил обладан от намерението да завладее престола. Трябвало да се задоволи с полууспех: отвел дъщеря си и се утешил с титлата „император (т.е. цар) на българите“.

Краткотрайното царуване на Коломан II Асен (той стоял на престола не повече от месец-два) не оставило забележима следа в българската история. Името му само запълва дългия списък от политически заговори и убийства на дворецовата ни хроника при наследниците на цар Иван Асен II.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 465-474;

Margos, A. Deux sources armeniennes du XIII siecle concernant certains evenements historiques du Second Empire bulgare. - Etudes balkaniques. 1965, № 2-3, p. 295, sq.;

История на България. Т. 3, С., 1982, с. 271;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 113-114.

ЦАР МИЦО АСЕН (1256-1257)

Името Мицо не се среща по друг повод в средновековната ни история. Навремето това бе повод за дискусия относно истинското звучене на името на този владетел, като се предполагаше, че то било умалително от Димитър или Михаил. Тези предположения нямат реално основание, тъй като формата Мицо (а не Мичо) е засвидетелствувана и в монетите на този цар. Мицо бил зет на цар Иван Асен II, женен за дъщеря му Мария, родена от Ирина Комнина. Сродяването му с царското семейство е доказателство за високото му обществено положение - като център на родовите му владения се сочат приморските градове Месемврия и Анхиало. Личността на Мицо изпъкна в драматичните събития, свързани с междуособицата в България през 1256 г., в която един след друг намерили смъртта си последните представители на Асеновци по мъжка линия. Трябвало по необходимост - уверява византийският историк Георги Пахимер - властта над българите да се прехвърли „по втория начин на плуване“ върху Мицо, зетя на Иван Асен II. Той получил подкрепата на търновската аристокрация и се провъзгласил за цар - края на 1256 г. Категорично доказателство за коронясването му са сечените по този повод монети. Те имали чисто пропагандно предназначение - в същия смисъл трябва да се преценява фактът, че в тях царят носи фамилното име Асен.

Отначало изглеждало, че прехвърлянето на властта към съребрената линия на Асеновия род няма да срещне съпротива. Но още след възцаряването си Мицо трябвало да се справя с враждебността на провинциалната аристокрация, която отказвала на Асеновите потомци правото сами да определят новия владетел, т.е. появили се опасни антидинастични тенденции, които подчертавали стремежите на феодалната класа към повече самостоятелност и свобода на действие.

Цар Мицо Асен - бронзова матрица

Наскоро след коронасването си Мицо изпаднал в „пълно безсилие и неприятностите му ставали все по-големи“. Византийските историци обясняват проблемите му по най-елементарния начин - със завистта на болярството към новия цар. Всъщност причините трябва да се потърсят в неспособността на Мицо да се справи с опозицията и да успокои страната. Като връх на всичко той се увлякъл във война с Никеиската империя, в която нямал никакви шансове за успех. Според Никифор Григора Мицо „постепенно губел уважение“, т.е. и онзи авторитет, който дължал не толкова на личните си качества, колкото на принадлежността си към Асеновата фамилия. Започнали вълнения сред обикновения народ, защото „управлението на българите било лошо“ и селяните „отхвърляли нарежданията“ на новия цар. Лошото управление на Мицо едва ли се изчерпвало само с проблемите, които му създавала политическата конюнктура. Рязко се е увеличило данъчното бреме над зависимото население - само по този начин можем да обясним съпротивата на народа срещу нарежданията на царя. Поучен от това, претендентът за престола Константин Тих на първо място се постарал да привлече на своя страна „простия народ“ - вероятно с обещанието, че ще подобри материалното му положение.

Заобиколен от врагове, ненавиждан от аристокрацията и презиран от народа, Мицо Асен трябвало да бяга от Търново — началото на 1257 г. Той успял да се укрепи в провинцията и дълго оспорвал властта на новия цар Константин Тих. Център на съпротивата му ще е бил Преслав, тъй като оттам произхождат повечето от монетите с монограма на Мицо Асен. Войната с Константин Асен преминала през много перипетии - в началото Мицо имал надмошье и така притиснал Константин Асен, че той бил принуден да търси помощ от ромейския гарнизон на Станимака. Постепенно обаче военното щастие минало на страната на търновския цар. А договорът между Константин Асен и никейския император през 1260 г. окончателно решил съдбата на Мицо - той бил изтласкан в крайбрежните области, където под властта му се подчинявала единствено крепостта Месемврия. Лишен от всякакви шансове, Мицо предложил на Михаил Палеолог да му предаде Месемврия в замяна на обещанието, че ще получи политическо убежище и равностойни владения в Мала Азия. Михаил Палеолог приел предложението и скоро след това (към края на пролетта на 1261 г.) Мицо заедно със семейството си избягал от България - през Странджа той се добрал до Мала Азия и оттам в Никея. Императорът му дал земи в околностите на река Скамандър (около античната Троя), които трябвало да му служат за ежегодна издръжка.

Данните на изворите характеризират Мицо Асен като „ленива и изнежена“ личност - пълна противоположност на суровите и решителни мъже, които го заобикаляли.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 472-473;

История на България. Т. 3, С., 1982, 271-274;

Йорданов, И. Монети и монетообръщение в средновековна България (1081-1261). С., 1984, с. 91;

Божилон, И. Фамилланта на Асеневи. С, 1985, с. 111.

ЦАР

КОНСТАНТИН АСЕН

(1257-1277)

В старобългарските документи името му се изписва в простонародната форма Констандин. Някои византийски извори го споменават с бащиното име Тих, а според други това било прякор. Много е писано по повод на неговия произход - няма съмнение, че Константин Тих е от смесена фамилия, в жилите на която имало освен българска и сръбска кръв. Не случайно той се родее със сръбския владетелски дом. Преди да стане български цар, Константин Асен бил измежду най-могъщите феодални владетели в Югозападна България.

Личността на Константин Тих изпъква след 1256 г., когато сполучил да привлече аристокрацията и народа и болярският съвет го провъзгласил за цар. След това той обсадил Търново и жителите на столицата му отворили крепостните врати. Последвал бракът му с дъщерята на никейския император - Ирина, които била внучка на цар Иван Асен II, и Константин получил правото на фамилното име Асен. Па този брак българите придавали голямо значение, тъй като чрез него била възстановена връзката с прочутата Асенева династия.

Съюзът с никейците облекчил положението на новия цар, тъй като предстояла борбата с Мицо, който си присвоил някои области в източната част на страната и оспорвал властта на Константин Асен. Не по-малко безпокойство му създавала и северозападната граница, откъдето маджарите продължавали своите нахлувания - през 1259 г. маджарският престолонаследник Стефан (синът на Бела IV) навлязъл дълбоко в българска територия. През следващата година Константин Асен предприел контраудар и войските му завладели Северински Банат. Напразно маджарският крал призовавал бароните си за борба срещу българите. Положението било възстановено от магистър Лаврентий; победителят заповядал да избегнат пленените българи по бреговете на Дунав. Успехът вдъхновил маджарския престолонаследник за нов поход срещу Константин Асен - през 1261 г. той превзел Видин и Лом, а негов отряд се промъкнал чак в околностите на Търново. При отблъскването на нашествениците Константин Асен Пил подпомогнат от деспот Яков Светослав, който управлявал северозападните български земи.

Златен печат на цар Константин
Асен

Златен печат на цар Константин Асен

На юг войната срещу Мицо продължавала с променлив успех - в един момент Константин Асен бил толкова притиснат, че се наложило да се спасява в Станимака, която се владеела от ромеите. Впоследствие надмощието минало на страната на търновския цар. Договорът с никейците бил продължен и след смъртта на император Теодор Ласкарис - през пролетта на 1260 г. в Търново дошло никейско пратеничество начело с византийския историк Георги Акрополит. Той премълчава целта на мисията си, но няма съмнение, че тя предвиждала окончателното отстраняване на Мицо Асен от политическия живот. Скоро след това Мицо трябвало да бяга във Византия, която му предоставила политическо убежище. Действията на империята представлявали нарушение на мирния договор и сложили началото на продължителни войни между двете държави. Отношенията били усложнени и от драматичните събития в императорския дом. Малолетният византийски император Йоан IV Ласкарис трябвало да търпи опекунството на великия доместик Михаил Палеолог. След като войските на Михаил Палеолог овладели Константинопол, той заповядал да ослепят Йоан IV и се обявил за едноличен владетел - декември 1261 г.

Отстраняването на Йоан IV довело до поредната криза в българо-византийските отношения. Българската царица Ирина (тя била сестра на Йоан IV) непрекъснато подтиквавала Константин Асен да отмъсти за низвергнатия ѝ брат. Още преди тези събития българският цар предприел поход към югозапад и присъединил към търновската корона „Долната земя“ - така но онова време се наричала Македония. По-късно военното щастие изменило на Константин Асен и византийският пълководец Михаил Глава успял да превземе почти цяла Тракия с приморските градове Месемврия и Анхиало.

Тези неуспехи принудили Константин Асен да потърси помощта на татарския хан Берке. Плановите му предвиждали освобождаването на селджукския султан Изедин (навремето той прибягнал до покровителството на ромеите, но императорът се отнасял с него като истински заложник), който по тона време се намирал в градчето Енос. През есента на 1264 г. повече от 20 000 татари преминали замръзналия Дунав, прехвърлили Балкана и залели Тракия. Последвало такова разорение на областта, че дълго след това не се виждал орач но полето. Отрядите на Константин Асен се придвижвали отделно от татарските пълчища - царят се

возел на колесница, тъй като преди това си счупил крака. Това нахлуване представлявало за Михаил Палеолог пълна изненада. По това време императорът се намирал в района на военните действия и преживял много страхове, преди да се добере до Константинопол - той се спасил благодарение на безредието сред татарските редици. Съвместната българо-татарска акция завършила с полууспех - султан Изедин бил предаден на Константин Асен, но с това българският владетел не се сдобил с някаква съществена изгода.

През 1268 г. починала българската царица Ирина - това било удобен повод за Михаил Палеолог да потърси сближение с Константин Асен. Той му предложил да се ожени за неговата племенница Мария, като му обещавал в зестра градовете Месемврия и Анхиало. Предложението изглеждало съблазнително и наскоро (през 1269 г.), придружена от бляскава свита, Мария пристигнала в Търново. Под разни предлози императорът забавял връщането на Месемврия и Анхиало - не било редно, заявявал Михаил Палеолог, тези „ромейски“ градове да преминат под българска власт, преди царското семейство да се сдобие със син, който като „ромей“ имал право да ги управлява. Последвалите събития дават да се разбере, че това били празни обещания. През 1270 г. царица Мария родила син. Кръстили го на императора (Михаил), като се разчитало, че това ще го накара да бъде благосклонен спрямо българските претенции, но Михаил VIII Палеолог забравил за обещанията си и категорично отказал да разисква въпроса за връщането на причерноморските градове. А това означавало, че териториалният спор трябва да се решава със силата на оръжието. Най-много настоявала за войната царица Мария, която отдавна хранела ненавист спрямо своя вуйчо.

Политическата обстановка също била в полза на българите. Неаполитанският крал Карло Анжио бил обявен за наследник на изгонения латински император и кроял амбициозни планове за възстановяването на латинската власт в Константинопол. В коалицията срещу византийския император се предвиждало участието на повечето балкански владетели и Константин Асен побързал да се нареди сред противниците на Михаил Палеолог. Между Търново и Неапол били разменени пратеничества - през 1272 г. посланиците на Константин Асен пристигнали в столицата на Карло Анжио, а през месец юни същата година поели по обратния път. Всичко вещаело бърз успех за коалицията и изглеждало, че дните на узурпатора Михаил Палеолог са преброени, но противниците му тържествували напразно, тъй като походът срещу Константинопол бил провален.

Същевременно византийската дипломатия търсела настойчиво пътища за неутрализирането на татарската опасност. С цената на големи дарове и още по-големи обещания Михаил VIII Палеолог успял да спечели татарите за свои съюзници. Ногай се оженил за незаконната дъщеря на императора и се превърнал в страшна заплаха за българската държава. През 1274 г. неговите дружини предприели голямо и разорително нашествие в българската държава. Ударът бил последван от нови нахлувания и според византийските историци татарите правели от земята на мизите (т.е. българите) „мизийска плячка“.

В последните години от управлението на цар Константин Асен със съдбините на държавата се разпореждала царица Мария. Тя се обявила за противник на своя вуйчо „схизматика“ Михаил VIII Палеолог и превърнала Търново в център на интриги срещу императора. Между Търново и Константинопол сновели непрекъснато пратеници с писма от Мария до нейната майка, в които се кроели страшни планове за отмъщение.

Царица Мария замислила създаването на общ православен фронт срещу унията, към който трябвало да се присъединят патриарсите на Александрия и Йерусалим. Нейни посланици заминали при египетския султан, като напразно го уговарили за война срещу Византия.

Същевременно с гръцко коварство царица Мария подавала всеки опит за съпротива вътре в страната. Най-голямо безпокойство ѝ създавал деспот Яков Светослав. Под предлог че ще го осинови, царицата го извикала в Търново. Яков Светослав повярвал на клетвите и пристигнал в столицата с намерението да стане пръв помощник в държавните дела. След това в Търново се разиграл спектакъл, който дава най-добра представа за това, колко далеч били стигнали вътрешнополитическите интриги. Под блясъка на църковните свещи Мария разтворила царствената си мантия и с едната си ръка прегърнала своя син, престолонаследника „багренородния“ Михаил, а с другата ръка - „новия си син“, деспот Яков Светослав. С благослова на патриарха и мълчаливото съучастничество на цар Константин Асен актът на „осиновяването“ приключил и зарадваният деспот побързал да се завърне във владенията си. Радостта му била преждевременна - наскоро Яков Светослав починал, отровен от мнимата си осиновителка, която не се побояла да престъпи клетвените си думи и „майчините“ си чувства.

Далеч преди това в страната назрявали условията, които довели до най-големия класов сблъсък в средновековната българска държава - селската война под предводителството на Ивайло. Чашата на недоволството преляла, когато Константин Асен провел монетна реформа - милионната му монетна продукция заляла българските земи. фактът, че за 20 години курсът на тези монети намалял наполовина, сочи механизма, чрез който била осъществявана засилената феодална експлоатация. Народът на тълпи започнал да се стича под знамената на селския цар, а областите една след друга признавали неговата власт. Напуснат от привържениците си, Константин Асен направил последен, отчаян опит да запази короната си. С малка войска той излязъл срещу въстаниците, но още в първото сражение загинал от меча на Ивайло. Фреските на Боянската църква са съхранили образа на цар Константин Асен. Художникът сполучливо е портретирал чертите му, когато царят е бил на върха на своята мощ - 1259 г. Изражението на лицето му внушава мисълта за суров и решителен мъж. Не случайно съвременниците му признават, че „със силата на тялото си и със здравината на своя разум той надвишавал всички“. Сигурно е прав византийският историк Георги Пахимер, като твърди, че в началото на управлението си Константин Асен „носел величествено царските знаци“, а българите били обладани от надеждата, че държавата им е на път да изживее кризата, в която изпаднала при неспособните наследници на цар Иван Асен II.

Цар Константин Асен и царица Ирина - стенопис от Боянската църква

В началото на 60-те години Константин Асен бил сполетян от нещастие: по време на лов палнал и си счупил крака, след това залянял и се превърнал в бледо копие на онзи силен мъж, с който българите така много се гордеели. Болезненото му състояние непрекъснато се влошавало и постепенно той изпаднал под зловредното влияние на обкръжението си и на своята амбициозна съпруга. Възпитана във византийския двор, царица Ирина била повече „ромейка“, отколкото българска царица, и се вдъхновявала от идеята, че ѝ е съдено да защитава преди всичко интересите на своето семейство, а след това да управлява една „варварска“ страна. Наистина в жилите ѝ течала кръвта на Асеновци, но тя била удавена от притока на византинизма. Влиянието ѝ върху Константин Асен било не само силно, но и опасно. Византийските историци уверяват, че в началото пратениците на султан Изедин се обърнали за помощ направо към царица Ирина и след като получили съгласието ѝ, започнали преговори с царя. Прекалено загрижена за съдбата на ромейските си роднини, царица Ирина увлякла Константин Асен в продължителни войни, от които България излязла с накърнен политически престиж. Още по-несполучлив се оказал третият брак на Константин Асен.

Мария била достойна възпитаница на византийския императорски дом - равнодушна към съдбата на обкръжението си, непримирима, когато ставало дума за собствените ѝ интереси, и неумолима спрямо многобройните си противници. На нея търновският дворец дължал не само своята изтънченост, но и коварството, интригите и отровата. Не могат да ѝ се отрекат майчините чувства, но тя ги разбирала превратно - заради интересите на сина си Михаил Мария била способна на всякакви престъпления. Побързала да го обяви за цар, когато той бил само на две години (първи случай в държавната ни практика) и в тържествените церемонии той винаги заемал място сред владетелското семейство. По всичко личи, че Мария се безпокояла, че правата на престолонаследника могат да бъдат оспорени от синовете на Константин Асен от първия му брак. От този брак царят имал деца, но изпратил първата си съпруга на заточение в Никея. Затова царица Мария обявила сина си Михаил за „багренороден“ наследник на короната. Съгласно византийската теория законни и неоспорими права върху короната имал не първородният син, а онзи син на владетеля, който е роден пръв след възцаряването на своите родители, т.е. роденият в багреница. По този начин византийската наследствена доктрина била въведена в търновския двор и с нейната помощ се гарантирали правата на Михаил Асен върху престола.

В края на живота си Константин Асен предоставил държавните дела изцяло в ръцете на царица Мария. Тя се обградила със свои хора (повечето ромеи) и един след друг премахвала верните служители на Константин Асен. Тираничното ѝ управление не можело да завърши иначе освен с катастрофа - цар Константин Асен останал ням свидетел на безпрепятственото тържество на Ивайло. Не може да се отрече, че все пак той запазил частица от онзи дух, който някога го извел на българския престол. Макар и болен, Константин Асен намерил сили да излезе на война срещу Ивайло, но още в първото сражение бил погубен от народния цар - Ивайло оправдавал постъпката си с твърдението, че в сражението Константин Асен не направил нищо достойно, за да защити царската си чест. Думите на народния цар имат стойността на истинска присъда - не толкова по повод последната битка на Константин Асен, колкото за годините на безличното му управление.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове; Т. 3, С., 1972, 475-547;

Ников, П. Българо-унгарски отношения от 1257-1277 г. - СББАН, 1920, № 11;

Петров, П. Въстанието на Ивайло. С., 1965;

История на България. Т. 3, С., 1982, 271-277;

Божилов, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 115-118.

ЦАР ИВАЙЛО (1277-1280)

Византийските историци го наричат Лахана - името е от гръцки произход (означава зеленчук, зеле, в някои случаи и кисело зеле) и е по-скоро прозвище. Съвременният му византийски историк Георги Пахимер го нарича още „Кордокувас“. Този загадъчен термин (с който напоследък наивно и преднамерено се спекулира) бе разшифрован благодарение на едно щастливо хрумване на руския учен И. Срезневски, който предложи за словосъчетанието „Кордокувас“ да се прочете българската дума „бърдоква“, осакатена от гръцкото перо. Думата „бърдоква“ също като гръцката „лахана“ означава салата, маруля. Няма съмнение, че това не може да бъде истинското име на народния цар, а представлява прякор, който му бил приписан от аристокрацията заради това, че тъкмо марулята и зелето били обикновената му храна: той се хранел „само с хляб и диви зеленчуци“. С името Лахана той би останал в историята ни, ако проф. К. Иречек не бе имал щастието да попадне на т.нар. „Свърлижки листове“. В бележка към страниците на ръкописа се съобщава, че евангелието било завършено през 1278-1279 г. в дните на „цар Ивайла“, когато гърците обсаждали Търново. И тъй като от други източници е известно, че през 1278-1279 г. Търново било под скиптъра на народния цар, излиза, че той носел хубавото и звучно име Ивайло.

За произхода на Ивайло знаем твърде малко: той бил „от пастирски род“, „живеел скромно и бедно“ и „пасял свине срещу заплащане“. Тези случайни бележки, промъкнали се в писанията на византийските историци (придружени задължително от язвителни и обидни бележки), свидетелствуват, че Ивайло принадлежал към най-унижените слоеве на народа ни, обречени да преживяват с цената на непрекъснат труд и унижения. За родното му място съществуват редица предположения - всички имат този недостатък, че не са подкрепени от конкретни указания на изворите, а се основават изключително на доводи, почерпани от т.нар. местен патриотизъм. Единственото, което знаем със сигурност, е това, че „родните му поля“ се намирали в Североизточна България - по-точно в предпланините на Провадийския балкан. Не случайно по тези места Ивайло имал най-верните си привърженици и там спечелил най-големите си победи.

Дълго време преди името му да стане известно по цялата българска земя, Ивайло бил познат на селяните си с това, „че си въобразявал големи работи“. Както уточнява Георги Пахимер, „големите работи“ били свързани с призови „за бунт и управление на народа“. Проповедите на свинепаса, макар и да разпалвали въображението на заобикалящите го, били посрещнати с присмех и подигравки.

Скоро след това в поведението на Ивайло се забелязала странна промяна - той се отдал на постоянни молитви, прекарвал много време замислен, разказвал за явявания на светии и чакал бог да му даде знак за действие. Някои изследователи са склонни да приемат, че Ивайло изпаднал в състояние на религиозна екзалтация, която до голяма степен предопредила вярата му в някаква мистична предопределеност. Всъщност мистицизмът в поведението на Ивайло бил повече или по-малко престорен - той стигнал до него, след като разбрал, че в проповедите му липсва онзи елемент, без който в онази епоха не било възможно

никакво голямо начинание. Ивайло се убедил, че „революционизирането“ на инертната селска маса е възможно само с цената на изключителни средства. В този смисъл разказите му за пророчествата и светиите представлявали своего рода част от идеологическата подготовка на въстанието. Ако беше обратното, т.е. ако Ивайло действително бил в плен на дълбоко религиозния дух на епохата, той би започнал своята проповед с „божествените слова“, а не с призивите за бунт и управление на народа, както било в действителност. Излиза следователно, че мистицизмът в поведението на народния вожд е издалеко пресметнато действие, което трябвало да придаде на аргументацията му въздействието на „божествено откровение“ и да я направи действена и неотразима.

По всичко изглежда, че въстанието имало продължителна подготовка и още в началото Ивайло сполучил да привлече хора, предани на идеите му. Когато един ден обявил, че е получил знак за действие, сподвижниците му се разпръснали по цялата българска земя, „като разпространявали името на свинепаса, че му е даден знак от бога за бъдещ управител.

Едновременно с говоренето те убеждавали и всекидневно се присъединявали все повече хора“. Това били агитаторите на движението, с чиято помощ Ивайло успял да увлече целия народ, т.е. той имал на разположение хора, които не само можели да въртят меч, но и били способни да предадат на призивите му достатъчно убедителна сила. Движението, възглавявано от Ивайло, приело характера на истинска селска война, която имала открит класов характер. Днес е много трудно да очертаем политическите и социалните идеали на българите от XIII век, но по всичко личи, че селяните се вдигнали на бунт, заплени от убеждението, че Ивайло е „добрият цар“, т.е. онзи идеален владетел, който „ще възвиси бедните и ще принизи богатите“ и ще осъществи мечтаната социална хармония.

Селската война в България започнала през пролетта или най-късно през лятото на 1277 г. Ивайло се „облякъл по-добре - пише Георги Пахимер, - наметнал връхна дреха, препасал меч, яхнал кон и смело се впуснал в дела, далеч по-големи от неговите възможности“. Последната забележка на византийския историк едва ли е оправдана - с действията си Ивайло неведнъж показал, че притежава изключителни качества и е способен не само да увлича хората с магнетичната сила на словото си, но и да печели победа след победа.

През лятото на 1277 г. Ивайло трябвало да мери сили не само с болярите, но и с татарските нашественици, които непрекъснато разоравали българските земи и „всеки ден правели имуществото на мизийците (т.е. на българите) мизийска плячка“. Първият сблъсък с тях му донесъл голяма слава - той разгромил една скитаща се из страната татарска фаланга. При следващата среща с татарите победата отново била на негова страна и така „за малко време се прославил, тъй като не минавало ден, в който да не притежава повече от предишните, а при нападенията действувал смело“. Онова, което дотогава изглеждало невъзможно даже за войската на цар Константин Асен, Ивайло сторил в съвсем кратък срок и очистил напълно страната от татарските разбойници - есента на 1277 г. Народът навсякъде го акламирал като цар, а областите една след друга минавали под неговата власт.

Широкият размах на движението и шумните победи на Ивайло възбудили духовете не само в България. Император Михаил VIII Палеолог следял внимателно събитията на север - едно, заради класовия характер на движението, и второ, заради опасенията, че ако Ивайло застане начело в България, съдбата на Византия би могла да стане друга. Сам Михаил VIII Палеолог говорел на приближените си, че Ивайло „постепенно щял да стигне до такава

голяма сила, че и на ромеите след време ще бъде мъчно да го надвият“. Императорът напуснал столицата и се отправил към Одрин, откъдето внимателно следял развитието на събитията в България. Тук го застигнала още по-обезпокояваща новина - цар Константин Асен, който дълго време не смеел да предприеме никакви действия срещу въстаниците, накрая събрал остатък от предишното си мъжество и тръгнал на поход срещу Ивайло. Малката му армия се движела бавно, тъй като царят страдал от болки в крака и се придвижвал на колесница като „ненужен товар“. Ивайло нападнал изненадващо царската армия и спечелил пълна победа - приближените на Константин Асен били избити, а останалите се присъединили към войската на селския цар. В това сражение Ивайло лично погубил Константин Асен като „жертвено животно“ - той оправдал постъпката си с твърдението, че в битката царят не направил нищо достойно, за да защити своята чест - краят на 1277 г.

След този триумф Ивайло държал здраво в ръцете си цялата страна и започнал завладяването на укрепените градове, които без съпротива се предавали и го обявявали за цар. „С всеки изминат ден той ставал все по-силен и успешно напредвал... и си присвоил всички места около столицата още при първия удар“ - само Търново останал под властта на царица Мария.

Смъртта на Константин Асен хвърлила в паника византийския император, който се надявал да се възползува от междуособицата и да наложи влиянието си в България. Ако се вярва на твърдението на византийските историци, Михаил VIII Палеолог мислел да направи Ивайло свой зет (да го ожени за дъщеря си), при условие че се „окажел достоен за царството на българите“ (!). Скоро обаче шпионите осведомили императора за истинския характер на селската война в България - станало ясно, че там се води жестока класова битка, която можела да има крайно неприятни последици даже за самата Византия. Страшната вест мигновено променила плановете на император Михаил VIII и той се заел час по-скоро да ликвидира въстанието. Скоро бил намерен и подходящ кандидат за българския престол - оказало се, че „най-достоен“ за короната на българите бил Иван, синът на Мицо, който живеел отдавна във Византия и преживявал с дарената му от императора прония. Към този незначителен човек било засвидетелствувано изключително внимание - оженили го за императорската дъщеря, обявили го за цар на българите и му дали името на великия Иван Асен II. Към България потеглили императорски пратеници, които трябвало да убедят царица Мария да отстъпи доброволно престола на „императорските деца“. А сам Михаил VIII Палеолог с „демагогски обещания“ призовавал българите да приемат византийския поставеник. Същевременно на север настъпвали ромейски войски, които трябвало да наложат Иван Асен III за цар на българите.

Скоро станало ясно, че плановете на Михаил VIII Палеолог били на път да се провалят, тъй като царица Мария предприела действия, които не били предвидени в Константинопол. Неочаквано за всички тя изпратила пратеници при Ивайло, като му предложила заедно с ръката си и короната на българите. Византийските историци коментират нашироко постъпката на царица Мария, която „пренебрегнала законните си задължения към починалия“ си съпруг. Властолюбивият ѝ характер, ненавистга към вуйчо ѝ Михаил VIII и желанието да запази на всяка цена престола за сина си Михаил подтикнали Мария към действия, които били в разрез с етичните норми на епохата. В началото тя кроела планове да

склучи мир с Ивайло, ако той се съгласи да я остави да управлява сама българите. Когато се убедила, че е „невъзможно този, който се стреми към същата власт, да склучи мир с тази, която има тази власт“, Мария не без съжаление се съгласила „да се предостави напълно на свинепаса, да му отвори вратите на престолния град, да се омъжи за него и да заживее като царица с цар“ - при условие че Ивайло ще гарантира наследствените права на сина ѝ Михаил.

Византийските историци са крайно пристрастни, когато описват поведението на Ивайло пред пратениците на царица Мария: „възгордял се, започнал да важничи, като заявявал, че тя бърза да му предаде властта, преди той да я спечели с меч и твърде силната си войска“. За верни ще трябва да признаем последните му думи, тъй като селската войска стояла в подстъпите на Търново и падането на столицата изглеждало предстоящо. Но Ивайло не играел на „високомерие и гордост“, тъй като на негова страна била не само силата, но и съзнанието, че за първи път в историята на средновековна България народ и владетел вървели заедно в името на една толкова голяма и справедлива идея. В крайна сметка Ивайло приел предложението на царица Мария („заради мира и от желание да не се пролива кръв в междуособна война“). Решението му било повлияно и от враждебните действия, които започнал император Михаил VIII Палеолог. Едва ли са го измъчвали скрупулите, че сподвижниците му биха го обвинили за „женолюбец и почитател на женските спални“. Съмненията относно предприетата от него стъпка произтичали от това, че бракът му с царицата поставял на изпитание целите на въстанието, че влизането му в Търново станало чрез компромис, който можел да се изтълкува превратно, в смисъл че е измамил надеждите на разбунтувания се народ. Същевременно той си давал сметка, че трябва да се „предпазва от покварените нрави на тези, които ще го приемат“ - Ивайло не хранил никакви илюзии относно моралния облик на царица Мария и нейното обкръжение.

Влизането на Ивайло в Търново станало от позиция на силата. Достойни за възхищение са думите му, че „той дава милост, а не получава такава“ - същевременно те звучали като предупреждение към търновската аристокрация. През пролетта на 1278 г., акламиран от целия народ, Ивайло „взел знаците на царското достойнство“.

България била обединена под властта на народния цар, но с това проблемите на страната далеч не били ликвидирани. Византийският император Михаил VIII Палеолог не се примирил с положението и изпращал непрекъснато войски, които трябвало да наложат на българския престол неговото протеже Иван Асен III. Същевременно дипломацията му се постарала татарите да възобновят нашествията си в България. Като връх на всичко на изпитание били поставени и отношенията на Ивайло с царица Мария. „Заобиколен от война и ласкателства“, народният цар се озовал в изключително тежко положение. Няма съмнение, че най-много проблеми му създавала вътрешната опозиция - болярството нито за момент не се примирило с властта на народния цар. Опитът на Ивайло да привлече „българските първенци“ срещнал мълчаливата им съпротива. Скоро Ивайло „намразил нежностите на жена си, често се карал с Мария и я биел“ - византийските историци обясняват действията му с неговата „варварска“ природа. Всъщност това представлявало по-скоро демонстрация, т.е. Ивайло се стараел да убеди народа, че не се е продал на аристокрацията и не е забравил, че благодарение на народа и неговата воля е

Тъй като станало ясно, че „не е възможно да склучи примирие с татарите, нито пък по

някакъв начин да се подчини на императора“, Ивайло бил заставен да воюва. В началото той сполучил да отхвърли татарите зад Дунав, но далеч повече били проблемите, които му създавали византийските войски - те нападали на широк фронт (от Черно море до Шипченския проход). В една поема на гръцки език подробно са описани походите на византийския военачалник Михаил Глава Тарханиот, който оглавявал кампанията срещу Ивайло. Прехвалените пълководчески способности на Михаил Глава не довели до победа на ромейското оръжие: упорита съпротива му била оказана по крепостите на Стара планина, където се отличили Ивайловите войводи Момчил, Куман, Дамян, Кънчо и Стан. А когато начело на българските войски застанал сам Ивайло, победата била винаги на негова страна. Византийските историци признават, че никой не бил в състояние да се противопостави на „смелите му нападения, които винаги излизали успешни“. Борбата се водела със страшно ожесточение - „нищо хубаво не очаквал онзи, който бил заловен жив, защото да се падне в ръцете на Лахана (Ивайло) било равносилно на смърт поради крайната му жестокост“. Затова византийските войски влизали в сражения с Ивайло „малодушни поради представата за очакващите ги ужаси, ако бъдат пленени“. Лятото и есента на 1278 г. преминали под знака на Ивайловите победи - въпреки огромните усилия византийските войски не постигнали надмощие.

След като Ивайло стабилизирал положението на юг, той трябвало да се заеме с татарите, които нападали непрекъснато от север. Този път войната се оказала трудна и продължителна. За разлика от миналите години, когато Ивайло имал работа със скитащи за грабеж татарски дружини, сега насреща му стоели елитни войски от Ногай. Татарите взели надмощие и Ивайло се затворил в крепостта на Дръстър, където бил обсаждан цели три месеца. Този неуспех довел до измяната на търновската аристокрация - при вестта за поражението (пуснат бил слух, че Ивайло е убит) болярите отворили вратите на столицата пред византийските войски начело с Иван Асен III, който бил обявен за български цар - началото на 1279 г. Царица Мария, бременна от Ивайло, била изпратена в Константинопол заедно със сина си Михаил.

Минали само няколко месеца и Ивайло успял да разкъса татарската обсада - неочаквано за всички войските му се появили под стените на Търново. Това вещаело смъртна опасност за Иван Асен III и византийският император предприел спешни мерки в защита на своето протезе. През лятото на 1279 г. към България потеглила 10 000-на армия начело с протовестиария Мурин. Ивайло нападнал ромеите, когато се установили на лагер в равнината при село Девня - сражението станало на 17 юли. Византийската армия била сразена, въпреки че Ивайло разполагал с много по-малко сили - това признават самите византийски историци. Част от ромеите намерили смъртта си по време на сражението, а пленниците били посечени по заповед на Ивайло.

Само месец по-късно император Михаил VIII Палеолог изпратил нова армия срещу Ивайло - тя наброявала 5000 човека под командуването на протовестиария Априн. Византийските историци не уточняват мястото на сражението - те се задоволяват да отбележат, че Ивайло нападнал „някъде около Хемус“, т.е. в проходите на Източна Стара планина. Сражението било продължително, но и този път редиците на ромеите не издържали. Нашествениците били разбити, а предводителят им бил посечен - 15 август 1279 г. В двете сражения Ивайло лично командувал малката си армия, „извършил големи подвизи

и се сражавал с безумна смелост“.

Положението на Иван Асен III станало неудържимо - той трябвало да бяга от Търново, а тържествуващото болярство провъзгласило за цар Георги Тертер, един от най-могъщите феодални владетели в страната. Тези събития се отразили неблагоприятно върху понататъшния ход на въстанието. Народният цар бил изправен пред обединените сили на феодалната класа, която в името на собственото си благополучие проявила учудващо единство. От друга страна, бойният дух на въстаническата армия бил вече прекършен - разочаровани от продължителните войни, селяните започнали да напускат Ивайло.

Останал с малцина верни привърженици, Ивайло постепенно губел влияние. В края на 1280 г. съвсем изненадващо той се озовал в стана на Ногай с молба да му съдейства да се върне на престола. Постъпката на народния цар, която не е лишена от драматизъм, е била предмет на противоречиви и пристрастни оценки - от твърдението, че представлявала „предателство“ спрямо въстанието, до становището, че всичко трябва да се отдаде на неблагоприятното стечение на обстоятелствата. Тази неочаквана постъпка е резултат както от крайния неуспех на въстанието, така и от предварителното уреждане на взаимоотношенията между Ивайло и Златната орда - още през 1279 г. Ивайло поел васални задължения към Ногай. Поставени в контекста на тези взаимоотношения, действията на Ивайло не могат да предизвикат изненада, а са напълно естествени - в съответствие със съществуващата практика васалът (в случая Ивайло) потърсил помощта на своя сюзерен. Следователно бягството при татарите произтича от една предварителна договореност и не бива да се преценява като „акт на отчаянието“.

Отначало Ногай се отнесъл благосклонно към Ивайло и приел поднесените подаръци. Скоро със същата цел в татарския стан пристигнал и Иван Асен III. От името на император Михаил VIII Палеолог (който бил тъст на Ногай) той настоявал за „справедливост“ и защищавал претенциите си с доказателството, че произхожда от царския род на българите. При мисълта, че държи в ръцете си съдбите на двама ексцаре на българите, Ногай тънел в блаженство - той водел Ивайло и Иван Асен III навсякъде си себе си, обещавал им помощта си и ги принуждавал да „робуват на хрумванията му“. Възелът скоро бил разплетен с помощта на „тайните козни“ на Михаил VIII Палеолог. По време на един пир, при който Ивайло и съперникът му заемали почетните места от двете страни на Ногай, татарският повелител заповядал на приближените си да хванат Ивайло и произнесъл думите: „Този човек е враг на моя баща императора и изобщо не заслужава да живее, а трябва да бъде посечен.“ Присъдата била незабавно изпълнена - със забит в гърлото меч Ивайло издъхнал пред очите на присъстващите.

Накрая естествено трябва да стигнем до оценката на Ивайловата личност - на съвременниците му и на по-късните поколения. За великото му дело притежаваме свидетелства, които произхождат от средите на неговите противници - те се надпреварват да изтъкват „варварската му природа“ и „крайната му жестокост“, като се стараят да внушат мисълта, че става дума „за недостоен за нищо човек“. Несъстоятелността на твърденията им е очевидна - човекът, който с помощта на народните маси сътворил най-великото дело в средновековната ни история, се радвал на изключителна популярност сред българите. Простото споменаване на името му било в състояние да възбуди духовете до краен предел: „Изглеждаше сякаш самата вселена и земята са в движение. Тези, които не разбираха нищо

друго освен от земеделие, копан или знаеха само да карат волове — хора овчари и селяни, — напускаха селата и имотите си и въоръжени само с криваци, се стичаха самоволно. Войници без оръжие, те образуваха безпорядъчни дружини, за които само името на Лахана (Ивайло) беше достатъчно, за да спечелят победата, където и да се появят. Така в късо време се събраха несметно число войници.“ Пасажът принадлежи на перото на византийския историк Георги Пахимер и се отнася до събития, станали през 1294 г., когато в Тракия се появил един Лъже-Ивайло. Няма съмнение обаче, че по същия начин се стичали българите и под знамената на Ивайло (подобно на „буен поток“) по време на селската война в България.

Историята е записала само 4 или 5 години от живота и делата на този забележителен българин и необикновен човек, който повече от всички бил съпричастен на стремленията на народния ни дух; довел всенародното дело до завършек, до който не стигнали и най-смелите мечти. Друг е въпросът, че Ивайло не разполагал с време и възможности да осъществи онези преобразувания, които предвиждала предварителната му програма.

В миналото Ивайло се разглеждаше като олицетворение на авантюристичното начало в историята ни, като човек, издигнат на престола от капризите на сляпото щастие. Днес с право го броим за пръв измежду най-забележителните българи, като народен герой и борец за социална справедливост. Невъзможно е да се измерят мащабите на великото му дело просто защото „феноменът Ивайло“ няма аналог нито в българската, нито в европейската история. Смисълът на подвизите му може да бъде разбран единствено ако зад тях видим делото на цял един народ с вечните му стремежи за свобода и щастие.

Краят на селската война в България бележи финала на най-жестоката класова битка през средновековието и е без съмнение най-драматичен. Тази оценка се отнася и до личната, човешка драма на Ивайло. Но трагизмът не бива да се отдава на обстоятелствата, каквито и да са били те. Трагизмът на Ивайло и на ръководеното от него въстание е предварително предопределен от невъзможността да се реализират на практика политическите и социалните идеали на българите през XIII столетие.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. Ивайло и Момчил - сравнителна характеристика. - Български преглед, 5, 1899, № 7, 104-120;

Златарски, В. История на българския народ през средните векове. Т. 3, 1972, 544-575;

Петров, П. Въстанието на Ивайло (1277-1280). - Годишник на Софийския университет, фиф.49, 1956, № 1, 173-260;

Андреев, Й. Въстанието на Ивайло - изследвания и проблеми. - Трудове на ВТУ „Кирил и Методий”, 17, 1980, № 3, 9-27;

История на България. Т. 3, С., 1982, 277-290.

ЦАР

ИВАН АСЕН III

(1279-1280)

Първороден син на цар Мицо Асен. Майка му Мария била дъщеря на цар Иван Асен II. Роден е някъде между 1259 и 1260 г. Заедно с цялото си семейство емигрирал във Византия през 1261 г. - там Мицо получил владения край река Скамандър, в околностите на античната Троя. Живял в неизвестност до 1277 г., когато събитията му предоставили шанса да се превърне и главно действащо лице в българските междуособици.

В края на 1277 г. византийският император Михаил VIII Палеолог узнал за смъртта на българския цар Константин Асен - императорът се намирал в Одрин, откъдето внимателно следял събитията в България. Той даже имал намерение да напрани Ивайло свой зет и да наложи влиянието си в българските земи. Когато научил истината за целта на селската война в България, Михаил VIII започнал да търси нов кандидат за българския престол. Тогава се сетил, че във Византия живее „законен“ наследник на короната на българите, при това издънка на Асеновия род - Иван, синът на Мицо, ексцаря на българите. След като се консултирал с приближените си, Михаил VIII Палеолог изпратил хора да доведат сина на Мицо в Одрин. Там над Иван бил извършен обредът на „царското венчание“ и му присвоили името Асен - в чест на великия му дядо Иван Асен II. Императорът си давал сметка, че залага на карта, която е съмнителна - за него не представлявало тайна, че Иван Асен III бил човек, лишен от способности, достоен повече за присмех, отколкото за уважение. Наложило се да обяви тържествено на обкръжението си, че ще последват сурови наказания, ако на поставеника му не се отдават почестите, които изисквало царското му достойнство. Същевременно Михаил VIII правел всичко възможно да привлече на страната на Иван Асен III българската аристокрация - щедро дарил онези, които му се подчинили, а на останалите обещава големи милости, ако съдействуват за установяването му на българския престол.

Последвала сватбата на Иван Асен III с Ирина, дъщеря на византийския император. Церемонията била тържествена и на нея Иван Асен III носел знаците на български самодържец, които по нищо не се отличавали от императорските. Византийският поставеник поел задължението, ако се сдобие с царския венец, да робува вечно на императора и да му бъде най-верен съюзник. Същевременно от него било поискано да се закълне, че в случай на неуспех ще се задоволи с деспотската си титла - пролетта на 1278 г.

В приготовленията около сватбата и коронаването на Иван Асен III било загубено доста време, от което се възползвала царица Мария. Когато узнала за плановете на Михаил VIII и за намеренията му да постави на търновския престол „своите деца“ (т.е. Иван Асен III и Ирина), тя не се поколебала да се омъжи за Ивайло, като смятала, че по този начин е подготвила „достоеен противник на императора“. В Константинопол се провеждали непрекъснати съвещания, на които се разисквало как най-добре да уредят „българските работи“. Решено било да се използват татарските съюзници - ударите им от север трябвало да се съчетаят с натиска на византийските войски, с чиято помощ Иван Асен III трябвало да бъде наложен за български цар.

Работите на Иван Асен III не потръгнали - цяла година на ромейските войски не се

удало да постигнат съществени резултати. Византийските историци признават, че императорските войски влизали в сражение с Ивайло с „голям страх“, тъй като не могли да се надяват на пощада, в случай че попаднат в български плен.

През пролетта на 1279 г. Ивайло потеглил на поход срещу татарите и скоро в Търново долетяла мълвата, че е разбит. От това се възползувала столичната аристокрация, която се обявила против царица Мария и отворила крепостите врати пред византийските войски начело с Иван Асен III. Скоро пристигнала и жена му Ирина, приветствувана като българска царица.

Възцаряването на Иван Асен III не минало гладко - част от българската аристокрация се обявила против византийския поставеник. Начело на тези сили стоял стратегът Георги Тертер, който се радвал на голям авторитет сред народа. За неутрализирането му се загрижил лично Михаил VIII Палеолог - той го оженил за сестрата на Иван Асен III и му дал титлата деспот. С това императорът сметнал, че задълго е осигурил властта на своя поставеник.

През лятото на 1279 г. Ивайло изненадващо се появил със силна войска пред Търново и подложил града на обсада. Положението на Иван Асен III станало критично. На отчаяните му молби за помощ византийският император изпратил една след друга две армии. През юли и август византийските войски били изтребени от Ивайло. Тези неуспехи довели до брожения в столицата, начело на които застанал Георги Тертер. Византийските историци обясняват заговора с твърдението, че „българският народ е склонен към измяна и по-скоро можело да се вярва на полъха на вятъра, отколкото на неговата преданост“. Най-малко разчитал на „народа си“ Иван Асен III -уплашен за собствената си безопасност, той организирал едно безпримерно „бягство под благопристоен предлог и с изгода за себе си“. Измъкнал от царската хазна „съкровищата на българите, най-хубавите, които имаха, взети от победените ромей... и които лежаха в съкровищницата по-скоро за показ, отколкото за употреба“. Става дума за богатствата, които попаднали в ръцете на цар Асен след победоносното сражение с византийския император Исак II Ангел през 1190 г. Бягството на царската двойка приличало по-скоро на великолепно шествие на отдали се на удоволствие аристократи. През нощта Иван Асен III и царица Ирина излезли от Търново (съкровищата били скрити в дрехите им) и е възможно най-голяма бързина се отправили към Месемврия. Имали щастието да стигнат дотам, преди да ги изпревари мълвата, и влезли в крайморския град с „царска пищност и разкош“. Бягството повече не можело да се скрие и те побързали да наемат кораб, който благополучно ги стоварил в Константинопол - 1280 г. Дни наред император Михаил VIII Палеолог отказвал да ги приеме - от „страх и малодушие“ те провалили в един миг онова, което плановете на императора чертаели в продължение на години.

По-нататъшната съдба на ексцаря на българите Иван Асен III не представлява интерес. Ще добавим само, че когато византийският император разбрал за пристигането на Ивайло в стана на Ногай, той изпратил при татарите и Иван Асен III. Там го очаквали нови изпитания — успял да избегне смъртта благодарение на застъпничеството на императорската дъщеря Ефросина, която била съпруга на Ногай. Впоследствие Иван Асен III се завърнал в родовете си владения в Мала Азия - починал в началото на 1303 г.

Иван Асен III останал в спомените на българите като човек, известен с „твърде голямата си простота и недалновидност“, т.е. византийското протеже не се радвало нито на личен, нито на родов престиж. С недостатъците си той далеч надвишавал своя баща, а с

презрението спрямо собствения си народ изобщо нямал съперници. За византийците останала горчивината, че с неумелите си действия пропилял и възможността да завладеят България. Чудно е само защо в началото на XIV век един византийски историк незаслужено го величае като „забележителния (!) цар на българите“. Всъщност забележително при него е само предателството спрямо собствения му народ и славата му на вулгарен крадец на царското съкровище. Странно е и това, че този незначителен човек и некадърен цар, лишен от всякакви качества и добродетели, сложил началото на известна фамилия (Асеневци във Византия), на която било съдено да направи епоха и историята на Византийската империя.

ЛИТЕРАТУРА:

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, С., 1972, 555-571;

История на България. Т. 3, С., 1982, 282-288;

Божилков, И. фамилията на Асеневци. С., 1985, 249-255.

ЦАР

ГЕОРГИ ТЕРТЕР I

(1280-1292)

Византийският историк Георги Пахимер сочи изрично куманския му произход; за това подсказва и името Тертер, което някои тълкуват като „орел“. В старобългарските документи името му се изписва като „Георгия Тертерия стария“, а в някои надписи то звучи простонародно като „цар Герги“. Сигурно той ще е „Гюргя царя“, който се споменава в народните ни песни: „...снощи татари минаха, цар Гюргя ранен водеха“. Преди да стигне до престола Георги Тертер бил един от могъщите феодални владетели на Североизточна България - център на родовите му имения бил град Червен. Той е издънка на онези кумански фамилии, които още през XI век се заселили в Мизия и свързали трайно съдбата си с българския народ.

Името Тертер се споменава за първи път във връзка със събитията около въстанието на Ивайло. Когато Иван Асен III стъпил на българския престол, най-много грижи му създавал „стратегът Тертер, най-забележителният мъж сред българите“. Той изпъквал подчертано сред обкръжението на Иван Асен III и било повече от ясно, че не бил далеч от мисълта да овладее българския престол. Най-добре съзирал заплахата император Михаил VIII Палеолог - за да запази властта на протежето си, той намислил да ожени Тертер за сестрата на Иван Асен III и по този начин да го превърне в опора на властта, наложена от Константинопол. Предложението на императора изглеждало съблазнително - не толкова заради знатната съпруга, колкото заради обещаната деспотска титла, която го нареждала на второ място в държавната йерархия. Пречка за осъществяването на императорските планове била съпругата на Тертер (тя била българка), от която той имал син - Теодор Светослав, но изкушението било голямо и Георги Тертер приел предложението. Първата му съпруга и Теодор Светослав били отведени като заложници в Никея.

Сватбата със сестрата на Иван Асен III била отпразнувана и новият деспот се заел с държавните дела. Селската война в страната обаче продължавала и Ивайло се радвал на изключителна популярност сред народните маси. Той обсадил Търново и разбил една след друга две византийски армии, изпратени на помощ от Михаил Палеолог. От неблагоприятията на Иван Асен III не закъснял да се възползува Георги Тертер. И по-рано го подозирали в стремеж към царската власт, но когато се убедил в не далновидността на царя, той открито се обявил за кандидат за престола. Според византийските историци Тертер сполучил в късо време да привлече към себе си „цялата войска и мнозина от знатните“. Те не споменават нищо за отношението на обикновения народ, което е естествено, след като знаем, че той стоял изцяло зад Ивайло. Средствата, чрез които Тертер успял да привлече на своя страна аристокрацията и войската, са известни - отново (за кой ли път) влезли в действие интригите, обещанията и златото. Подготовката за преврата дотолкова напреднала, че Тертер вече кроял планове да убие Иван Асен III, но последният сполучил да избяга от Търново.

Неспособността на Иван Асен III да овладее положението в страната (въпреки помощта на император Михаил Палеолог), убедили аристокрацията, че от кризата може да се излезе

само ако се обединят около една личност, способна да се противопостави на Ивайло. За пръв път феодалната класа в България проявила учудващо единодушие, тъй като се вдъхновявала от намерението час по-скоро да ликвидира въстанието. Изборът на Тертер за български цар (1280) променил рязко съотношението на класовите сили - започнал отливът на селяните от въстанието.

В резултат от бездарното управление на последните Асеновци (Михаил Асен, Константин Асен и Иван Асен III) новият български владетел наследил един дискредитиран престол. Страната била изтощена от продължителната гражданска война, хазната била празна - цар Иван Асен III се погрижил да открадне съкровищата на българските царе. Опасността от Византия, подпомагана от татарските си съюзници, съвсем не била ликвидирана, но обстоятелствата налагали на Георги Тертер подчертано антивизантийска политика. Не толкова заради враждебността, демонстрирана от Михаил Палеолог, колкото заради засилващото се влияние на неаполитанския крал Карло Анжио на Балканите.

През пролетта на 1281 г. войските на Карло Анжио дебаркирали на албанското крайбрежие, а дипломатията му работела усилено за организирането на нова антивизантийска коалиция - в нея вече били включени Венеция, Унгария, Сърбия и латинските държавици на Балканите. Увлечен от засилващата се мощ на неаполитанския крал, Георги Тертер побързал да се нареди на страната на коалицията. Преговорите започнали още в края на 1280 или началото на 1281 г. (вероятно с посредничеството на Сърбия), тъй като през месец юли 1281 г. в Неапол пристигнали пратениците на „императора на Загора“, т.е. на българския цар. Преговорите вървели успешно и през 1282 г. Карло Анжио планирал похода си към Константинопол. Това дало нов импулс на Георги Тертер - в края на 1281 г. той сключил договор с тесалийския севастократор Йоан Ангел, който също взел страната на Карло Анжио.

Последвало споразумение за годеж между малолетната дъщеря на севастократора и Теодор Светослав, фактът, че по това време последният бил все още заложник в Никея, не попречил на Георги Тертер да приеме в Търново годеницата на своя син - тази постъпка свидетелствува доколко решителни били намеренията му спрямо Михаил Палеолог.

Оказало се обаче, че напусто била изразходвана огромна енергия - при строежа на плановете си Георги Тертер не отчел реално обстановката на Балканите. Той подценил татарската опасност, от което не закъснял да се възползува Михаил Палеолог. През 1282 г. 40000-дна татарска конница преминала Дунав и подложила на страшно опустошение Северна България. Няма съмнение, че този поход бил направляван от ръката на Михаил Палеолог, който по този начин успял да изключи българите от кръга на евентуалните си противници.

Засилващата се татарска опасност принудила българския владетел да търси други средства за решаването на външнополитическите си проблеми. На първо място той се погрижил да уреди положението със западните си съседи. През 1284 г. бил сключен мирен договор със сръбския крал, който предвиждал брак между Елена, дъщерята на цар Георги Тертер, и крал Стефан Урош Милутин.

Далеч по-големи били грижите, които му създавала Византия. Едно щастливо обстоятелство подпомогнало сближаването на двете държави — Георги Тертер се възползувал от смъртта на император Михаил VIII Палеолог (1282) и започнал сондажи за

прекратяване на враждебните действия. Поводът бил чисто сантиментален. Георги Тертер намислил да се разведе с втората си съпруга - може би измъчван от скрупули, а може би заради обвиненията на търновския патриарх, който отказал да признае за законен втория му брак, обвинявал царя в пренебрежение към църковните канони и му забранил достъпа до светите тайнства. Българско пратеничество пристигнало в Константинопол и известило император Андроник II Палеолог за намеренията на цар Георги Тертер да върне обратно първата си съпруга. Всичко завършило със споразумение за мир между двете държави. Императорът бил принуден да се съгласи, тъй като не разполагал с достатъчно войска - с това византийските историци обясняват постъпката на Андроник II. В резултат на споразумението съпругите на Георги Тертер си разменили местата - заложницата от Никея стъпила на престола, а сестрата на Иван Асен III се завърнала във Византия. Малко по-късно търновският патриарх Йоаким III уредил завръщането и на Теодор Светослав.

Георги Тертер I бързал да уреди отношенията си с Византия, имайки предвид засилващата се татарска заплаха. В началото на 1285 г. татарите проникнали дълбоко в България, прехвърлили Балкана и стигнали чак до византийска територия. Ногай вече не се задоволявал да играе ролята на послушен византийски съюзник и на своя глава предприемал набези през Дунав, от които страдали и византийските земи. В невъзможност да се справи със страшния си противник, Георги Тертер I трябвало да поеме васални отношения към повелителя на Златната орда. За да бъде унижението му още по-пълно, Теодор Светослав бил изпратен като заложник в татарския стан. Последвала го и сестра му (втората дъщеря на царя), която била омъжена за Чака, сина на Ногай.

Въпреки това татарските набези не престанали - най-добра представа за положението на българския цар дават думите на византийския историк Георги Пахимер: „Тертер не бе в състояние да помогне на себе си, камо ли на другите.“ През 80-те години на XIII век Ногай се превърнал в единствен разпоредител със съдбата на българския престол, умело подклаждал интриги, като противопоставял една болярска групировка на друга. Това положение се запазило до 1292 г., когато положението на Георги Тертер станало непоносимо - уплашен от заплахите на Ногай, той се решил на отчаяна постъпка - избягал от страната и поискал убежище от Андроник II Палеолог. Императорът отказал да го приеме; сам той изпитвал не по-малко страхове от могъщия татарски повелител. Известно време Тертер се укривал в околностите на Одрин, като водел живот, крайно неподходящ за един владетел. В крайна сметка императорът го изпратил на заточение.

Годините, прекарани във византийски плен, представляват най-тъмната част от живота на Георги Тертер - впрочем какво би могло да предизвика интерес в живота на един изпаднал в немилост ексцар на българите, принуден да спасява живота си с най-позорно бягство.

Личността на Георги Тертер се появява отново в историческите извори чак в началото на XIV век, когато българският престол бил овладян от сина му Теодор Светослав. През 1301 г. той разбил войските на византийското протеже севастократор Радослав (брат на цар Смилец) - в сражението били пленени 13 византийски архонти. Теодор Светослав предложил на император Андроник II да размени византийските пленници за своя баща - така след близо 10-годишно изгнаничество Георги Тертер стъпил отново на родна земя.

За последните години от неговия живот съдим от случайни известия. Византийският

историк Георги Пахимер коментира стигналите в Константинопол слухове, че след като Теодор Светослав уредил завръщането на свои баща, той не му върнал престола; затворил го в един град, като му предоставил всички условия да живее „безгрижно, в разкош и уединение“, но на стария цар Георги Тертер не било съдено да прекара спокойно старините си. Един надпис от скалните църкви при село Иваново, Русенско, съобщава следното: „Аз, Иво Граматик, писах тези слова..., когато погина цар Герги.“ Надписът трябва да се датира към 1308-1309 г., тъй като авторът му съобщава, че избягал от Тракия, когато там свирепствували страшните каталани. Смъртта на цар Георги Тертер I (няма съмнение, че тя била насилствена) трябва да се отнесе наскоро след тези събития, някъде към 1308-1309 г. А градът, предоставен му от цар Теодор Светослав, ще е бил Червен.

Цар Георги Тертер I е една от трагичните фигури в средновековната ни история. Животът му протекъл бурно, с главоломни промени, като върховете и паденията често сменяли местата си. Тези превратности трябва да се отдадат не толкова на обстоятелствата, колкото на неспособността му да търси и намира верните решения в бързо променящата се политическа конюнктура. Чудно е как при това положение за съвременниците той бил „твърде умен и забележителен мъж“. Колко бедна откъм способни и забележителни мъже ще е била аристокрацията ни през 70-те години на XIV век, щом личност като Георги Тертер е трябвало да спасява нейния престиж.

„Активите“ на Тертеровото управление се изчерпват едва ли не само с подавянето на въстанието на Ивайло. Останалото било свързано с горчиви разочарования. Увлечен от честолюбивите планове на неаполитанския крал, Георги Тертер се впуснал в политика, която била поначало погрешна. Дипломатията му подценила татарската опасност, фактор номер едно в съотношението на силите в Европейския югоизток. А когато били направени опити за неутрализирането на опасността от север, било късно - Ногай набрал толкова мощ, че се превърнал в разпоредител със съдбините на българската държава.

За обикновения народ споменът за цар Георги Тертер I ще е навявал неприятни мисли - реакцията след подавянето на въстанието рязко влошила положението на зависимите селяни. Днес с още по-голяма суровост звучи присъдата на Клио - цар Георги Тертер I не се оказал способен дори да защити трона си; позорното му бягство е доказателство, че бил личност, лишена от здрави нравствени устои, склонна на необмислени постъпки и отчаяни решения, фактът, че с царуването му в България се поставя началото на нова династия (на Тертеровци), не може да промени тази оценка - наследниците му дължали трона не толкова на обаянието на Георги Тертер Стария, колкото на личните си качества.

ЛИТЕРАТУРА:

Иречек, К. История на българите. С., поправки и добавки от самия автор. С., 1978, 215-216:

Андреев, Й. Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. - Векове. 1975, No 3, 77-84;

История на България. Т. 3, С., 1982, 294-301.

ЦАР СМИЛЕЦ (1292-1298)

Произхождал от „най-знатния род сред българите“ - огромните му феодални владения се простирали „от Сливен до Копсис“. Напоследък Копсис се идентифицира с т.нар. Анево кале край Сопот. За положението на Смилец сред българската аристокрация можем да съдим от факта, че още преди възцаряването му той се оженил за дъщерята на византийския севастократор Константин, брат на император Михаил VIII Палеолог. От този брак Смилец имал син (пълното му име е Йоан Комнин Дука Ангел Врана Палеолог, т.е. той предпочитал да изтъква родството си с византийската аристокрация), който починал като изгнаник в Константинопол през 1330 г., където приел монашеството под името Йоасаф.

Византийските историци отбелязват изрично, че след освобождаването на българския престол през 1292 г. „Смилец стана цар на българите по желанието на Ногай“, т.е. той бил протеже на могъщия татарски повелител, който през 90-те години на XIII век се разпореждал със съдбините на българския престол. Годишите на управлението на цар Смилец съвпадат с времето на пълната татарска хегемония в България.

В началото на управлението си Смилец се увлякъл във война с Византия, но претърпял поражение от византийския военачалник Михаил Глава Тарханиот. Използувани били връзките с императорския двор и бил сключен мир, скрепен с клетви от двете страни. Смилец проявил по-голяма активност в отношенията си със Сърбия към 1296-1297 г. омъжил дъщеря си Теодора за сръбския престолонаследник. По-късно тя родила син, бъдещия велик сръбски цар Стефан Душан.

Цар Смилец подчинил политиката си изцяло на плановете на Ногай. През 1297-1298 г. са отбелязани две големи татарски нахлувания, от които пострадали както българските, така и византийските земи.

Смъртта на цар Смилец се отнася към ноември 1298 г. „Изчезването“ му от българския престол представлява истинска загадка, предвид спорния и неясен израз на византийския историк Георги Пахимер: „След Чака Смилец изчезва.“ Няма обаче съмнение, че смъртта му била насилствена подобно на неговите предшественици.

След Смилец управлението на държаната било поето от съпругата му като регентка на малолетния им син Йоан. В състава на регентството влизал и зет й Елтимир, деспот на Крънската област. Управлението на Смилецовата съпруга е забележително с проектите й за брак със сръбския крал Стефан Милутин. В края на 1298 или началото на 1299 г. в Сърбия пристигнало българско пратеничество начело с деспот Елтимир. Чрез пратениците си българската царица предлагала на сръбския крал сърцето си и короната на българите. Стефан Милугин предпочел да се ожени за дъщерята на византийския император Андроник II. Отказът му от българската корона едва ли трябва да се тълкува като проява на политическо късогледство - сигурно българите са поставили условието да бъдат запазени наследствените права на Смилецовия син. Неуспехът на тази инициатива и опасното татарско раздвижване от север принудили съпругата на цар Смилец и нейния син да бягат от Търново - в началото при Елтимир, впоследствие в Константинопол.

Няма съмнение, че цар Смилец е най-безличният сред владетелите на търновския престол - върху му тегнело проклятието на чужд поставеник, което предопределило както невзрачното му царуване, така и трагичния му край. Днес от гроба му (в пещерата „Кръщялната“, при село Иваново, Русенско) вее духът на разрушението, напълно подходящ на безличното му и вяло царуване.

ЛИТЕРАТУРА:

Ников, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. - Годишник на Софийския университет, ифф, 15-16, 1921, 1-95;

Божилков, И. Бележки върху българската история през XIII в. - В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 78-81;

История на България. Т. 3, С., 1982, 289-299.

ЦАР ЧАКА (1299)

Син на Ногай, роден му от някоя си Алака, вероятно наложница. След 1285 г. се оженил за най-малката дъщеря на българския цар Георги Тертер I. Баща му Ногай бил „темник“, т.е. пръв военачалник сред татарите, и могъществото му стигнало дотам, че фактически се разпореждал с хановете на Златната орда. Властта му укрепнала още повече след сродяването му с византийския император Михаил VIII Палеолог.

През 1297 г. последният представител на ханския род Токтай получил подкрепата на сънародниците си и се опълчил срещу престарелия Ногай. Междуособицата продължила две години и била съпроводена с невиджано разорение на земите северно от Черно море: „цялата земя опустя и хората биваха избивани, а оцелелите се преселваха“. Войната завършила с пълна победа на Токтай, който в решителното сражение при река Терек успял да убие Ногай. Чака се опитал да завладее бащиното си наследство, но опитът му излязъл неуспешен - разгромен от привържениците на Токтай, той побягнал в началото при аланите (в днешна Бесарабия), а впоследствие към България. Съдбата му споделял и Теодор Светослав, който дотогава бил заложник в Златната орда. Като използвал междуцарствието в България и се уповавал на родството си с Тертеровци, Чака нападнал Търново с малката си войска и не след дълго „подчинил българите“. Помогнал му Теодор Светослав, който „с дарове спечелил симпатиите на българите“, т.е. просто подкупил търновската аристокрация. Така през 1299 г. слияните жители на Търново станали свидетели как татарин се възцарил върху най-древния славянски престол. Като връх на всичко той бил мюсюлманин.

Но приемането му от продажната търновска аристокрация все още не означавало признаването на Чака за цар от всички българи. От друга страна, положението на Чака станало критично, защото след като узнал за станалото в България, Токтай изпратил голяма войска, която обсадила Търново. От това се възползувал Теодор Светослав - успял да организира свалянето на Чака, хвърлил го в затвора и не след дълго палачите го удушили - 1300 г. Главата му била изпратена в стана на хан Токтай и с това споменът за „татарина цар“ окончателни заглъхнал.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ников, П. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. - Годишник на Софийския университет, ифф, 15-16, 1921, с. 41 и сл.;
- Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 330-331;
- История на България. Т. 3, С., 1982, с. 299.

ЦАР

ТЕОДОР СВЕТОСЛАВ

(1300-1321)

Син на Георги Тертер от първия му брак - за майка му знаем, че „била от рода на българите“. Бракът на родителите на Теодор Светослав бил сключен преди името на куманския аристократ да се вплете в дворцовата хроника на Търново. Първородният им син ще е роден в началото на 70-те години на XIII век. В чест на българските си прадеди той носел славянското име Светослав.

Издигането на Георги Тертер променило в значителна степен съдбата на неговия син. Теодор Светослав трябвало да сподели с майка си заточението ѝ в Никея - 1279 г. Последвалото възцаряване на Георги Тертер I (през 1280 г.) с нищо не облекчило участието на заложниците - пленничеството им продължавало при утежнен режим. Въпреки това Теодор Светослав бил считан за бъдещ приемник на българския престол - през 1281 г. Георги Тертер го сгодил за дъщерята на тесалийския севастократор Йоан Ангел. Младата годеница (тя била още дете) пристигнала в Търново, но така и не видяла своя годеник — той все още „оставал затворен в Никея“.

През 1284 г. отношенията между Георги Тертер I и Византия били уредени и съгласно с договорите майката на Теодор Светослав се завърнала в България и се омъжила повторно за Георги Тертер. Пленничеството на Теодор Светослав обаче продължило - присъствието му във Византия трябвало да гарантира спазването на мира. Договорът от 1284 г. предвиждал разтрогването на годежа на Теодор Светослав с дъщерята на тесалийския севастократор и низвергнатата годеница била изпратена в Константинопол.

Заложничеството на Теодор Светослав продължило до 1285 г. Тогава в Константинопол пристигнал търновският патриарх Йоаким III, който трябвало да уговори условията около завръщането му. Мисията на патриарха се увенчала с успех - византийците се съгласили да освободят българския престолонаследник при условие, че ще се сгоди за дъщерята на великия стратопедарх на империята Теодор Синадин. Предложението било прието и след 6-годишно изгнаничество Теодор Светослав имал щастието да се завърне в родната земя. Бракът му с цариградската аристократка не се осъществил - поне византийските историци не споменават за подобно нещо.

След завръщането си в Търново Теодор Светослав бил провъзгласен официално за български престолонаследник - в монетите на цар Георги Тертер I той е изобразен заедно с царя баща, като съцар и негов съуправител. Минали само няколко години и съдбата подготвила за Теодор Светослав нови изпитания. Татарската хегемония над България станала толкова заплашителна, че Георги Тертер I се принудил да изпрати сина си като заложник в стана на Ногай - последвала го и по-малката му сестра, която се омъжила за Чака, сина на Ногай. Заложничеството при татарите продължило повече от 10 години - малкото известни подробности свидетелствуват, че в причерноморските степи Теодор Светослав изпаднал в крайна бедност, която най-малко подхождала на забележителния му произход. Заставен от обстоятелствата, той се оженил за осиновената дъщеря на богат левантийски търговец - името Пантолеон издава италианския му произход. Съпругата на Светослав била дъщеря на

някой си Манкус - нейна кръстница била Ефросина, жена на Ногай и дъщеря на византийския император Михаил VIII Палеолог. При проектирането на брака си българският принц ще е бил запленил не толкова от прелестите на съпругата си, колкото от огромното ѝ богатство, с което впоследствие се разпореждал доста умело.

Едно дългоочаквано събитие довело до поредната промяна в живота на Теодор Светослав; Ногай загубил влиянието си в Златната орда и бил убит от татарския хан Токтай някъде в околностите на днешния град Одеса. Синът му Чака с малцина верни привърженици избягал в България - той се погрижил да вземе със себе си и Теодор Светослав, като разчитал на помощта му за овладяването на търновския престол. Със стъпването си на родна земя Светослав изпъква като главна фигура в развоя на събитията - с негова помощ българските първенци били привлечени на страната на Чака и съюзниците успели да завладеят Търново - 1299 г. Теодор Светослав не се задоволил с положението на пръв помощник на Чака. Той бил улеснен и от обстоятелството, че войските на хан Токтай обсадили Търново, и с „коварство“ (изразът е на византийските историци) успял да сваля Чака от престола и го хвърлил в тъмница. По-късно Чака бил удушен, а главата му била изпратена в стана на хан Токтай. Предпочетен от българите заради „роднинството си с тях“ и поради факта, че разполагал със законни права върху българския престол, Теодор Светослав се провъзгласил за цар - 1300 г.

В началото на управлението си новият владетел трябвало да се справя с многобройни и опасни противници. С желязна ръка и сурови мерки той подавил опозицията, която и в този случай търсела помощ отвън. Първи пострадал търновският патриарх Йоаким III, който по заповед на царя бил хвърлен от високите крепостни стени на Търново. Теодор Светослав оправдавал действията си с обвинението, че патриархът имал престъпни връзки с татарите: „подозирал го отдавна, че иска да го предаде на татарите“. Странно е само това, че българската църква свято тачи паметта на този патриарх - тя пее за него не „анатема“, както следваше да се очаква, ако приемем за верни обвиненията на царя, а „вечна памет“. Други ще са били следователно причините за конфликта между светската и църковната власт в държавата; за да оправдае жестокото наказание, Теодор Светослав хвърлил върху патриарха тежкото обвинение в държавна измяна, като се постарал да забрави, че тъкмо на Йоаким III дължал освобождаването си от византийски плен.

Част от търновската аристокрация не останала равнодушна към възцаряването на Теодор Светослав и се обърнала за помощ към византийския император Андроник II - болярските пратеници поискали да им се изпрати за цар Михаил, синът на Константин Асен и Мария. С гръцка войска Михаил се отправил към България, но с това само се опозорил - отблъснат от Теодор Светослав, той „скитал извън Търново и водел живот съвсем неподходящ за цар, а по-скоро на частно лице“.

Разочарован от неуспеха на Михаил, византийският император заложил на друг претендент за българския престол — на севастократор Радослав, брат на цар Смилец. С византийска войска той се насочил към България, но при Крън бил разбит и ослепен от чичото на цар Теодор Светослав - Елтимир, владетел на Крънската област. Заедно със севастократор Радослав били пленени 13 византийски архонти, които впоследствие Теодор Светослав разменил за свои баща Георги Тертер I, който по това време се намирал във византийски плен.

Постепенно Теодор Светослав закрепил позициите си вътре в страната - за това спомогнала и благосклонността на татарския хан Токтай, който заради главата на Чака отстъпил на българския владетел земите на днешна Бесарабия. По-важни обаче били политическите сетнини от уреждането на отношенията с хана на Златната орда - чувствително била ограничена татарската зависимост, която от половин век тегнела като проклятие над българската държава.

През 1303 г. Теодор Светослав се почувствувал достатъчно силен, за да отмъсти на Византия, която не преставала да прави опити за дестабилизиране на положението му. Към старите грехове се прибавяли и нови: интригите за откъсването на Елтимир, изгонването на сестрата на Теодор Светослав от сръбския престол (тя била омъжена за сръбския крал Стефан Милутин), подозренията, на които била подложена след пристигането ѝ в Константинопол, и т.н. Според византийските историци Теодор Светослав бил изпълнен с „презрение“ към императора - възгордян от победите си, той нападнал градовете в Източна Стара планина и ги подчинил под своята власт. С това „яростта на варварина“ не била укротена - Светослав предприел поход към черноморското крайбрежие, където властта му се разпростряла над Русокастро, Месемврия, Анхиало, Созопол и Агатопол - 1304 г.

Отчаян, император Андроник II изпратил сина си Михаил IX да ограничи напредването на българите - положението изглеждало така неудържимо, че в помощ на Михаил IX бил изпратен престарелият и болен византийски военачалник Михаил Глава Тарханиот. Византийските войски се насочили към околностите на Созопол, където станало решителното сражение. От пристрастното перо на византийския историк Георги Пахимер можем да останем с погрешното впечатление, че тази битка била победоносна за ромейското оръжие, но когато описва развоя на сражението, той не е в състояние да скрие пълното поражение на императорските войски. В началото византийски отряд под командуването на Войсил (най-малкият брат на цар Смилец) нападнал българите и те се оттеглили през реката. Увлечени в преследването, византийците се струпали върху моста над малката, но много дълбока река Скафида - той не издържал и част от ромейците били погълнати от водата. Българите използвали паниката сред неприятелските редици и започнали преследване, което завършило с пълно поражение на императорската армия: „реката и мечът“ на българите си „поделили нещастниците при необикновеното избиване“. За ожесточения характер на сражението свидетелствува фактът, че за първи път от много години бил пренебрегнат законът, който препоръчвал освобождаването на пленниците - българите не се поколебали да ги избият.

Младият император Михаил IX изпаднал в пълна безизходица, тъй като не разполагал със средства да заплати на войниците си полагащото им се възнаграждение. Той заповядал да наскат на монети собствените му златни и сребърни съдове, с които въоръжил войска от няколко хиляди души и се отправил срещу България - август 1304 г. По това време цар Теодор Светослав не бил при войските си, което спомогнало Михаил IX да разори земите около Сливен. Това нашествие имало по-скоро характер на диверсия и не оказало влияние върху съотношението на силите - скоро след това войската на Теодор Светослав заедно с отрядите на деспот Елтимир опустошили ромейските владения в Тракия. На помощ на младия император били изпратени каталански наемници, но пристигането им в Тракия донесло повече вреда, отколкото полза - необузданите испански наемници подложили византийските

владения на страшно опустошение.

През 1305 г. византийците сполучили да откъснат Елтимир от съюза му с Теодор Светослав - главна роля в този заговор играела съпругата на бившия български цар Смилец, чиято дъщеря била омъжена за Елтимир. Цар Теодор Светослав изпреварил заговорниците - войските му нахлули в земите на деспот Елтимир и те били присъединени към българското царство.

В същото време Теодор Светослав внимателно следял събитията във Византийската империя. Когато през 1306 г. аланите се отметнали от властта на императора, той ги привлякъл за свои съюзници. Аланите се славели като воинствен и непобедим народ и съставлявали ударната част от войските на татарските ханове. Част от тях (около 16 000 човека) преминали във Византия и станали поданици на императора. Тях именно, заедно с жените и децата, цар Теодор Светослав настанил в българските земи.

Междувременно българският владетел се домогвал до съюза и приятелството на предводителя на каталаните Беренгер дьо Рокафорт. В лагера му пристигнали пратеници на българския цар, които му предложили ръката на Светославовата сестра, вдовицата на Чака. Преговорите били осуетени от византийците, които увлекли каталаните в действия далеч от Тракия.

*Цар Теодор Светослав -
сребърна монета*

Цар Теодор Светослав - сребърна монета

През 1306-1307 г. в Константинопол стигали все по-често слухове, че цар Теодор Светослав желяел мир с империята -мирните манифестации идвали, след като българският цар утвърдил властта си над тракийските и причерноморските градове. Византийският император Андроник II трябвало да „отстъпи пред необходимостта“, въпреки че известно време отлагал сключването на мир и настоявал Византия да получи част от отнетите ѝ територии. Макар и да бил в „трепетно очакване“, Теодор Светослав отхвърлил византийските претенции. Настойчивостта му била възградена - през април 1307 г. бил подписан мирен договор, с който се гарантирали завоеванията на Теодор Светослав на юг от Стара планина.

Споразумението било затвърдено с брак между Теодор Светослав и Теодора, дъщерята на Михаил IX - междуременно починала Ефросина, първата съпруга на Теодор Светослав, след като го дарила със син, бъдещият цар Георги Тертер II. До края на живота си Теодор Светослав живял в мир със съседите си. Отношенията със Сърбия били изгладени и през 1318 г. сръбският крал Стефан Милутин посетил Търново, където му било устроено бляскаво посрещане.

През 1320 и 1321 г. византийските историци отбелязват две големи татарски нашествия във византийска Тракия - няма съмнение, че татарите идвали като съюзници на Теодор Светослав, който ги пропуснал през България. Активизирането на българската политика е свързано с новото напрежение във византийския двор, където властта се оспорвала между

Андроник II и внука му Андроник III, син на Михаил IX. Теодор Светослав дал вид, че е готов да подпомогне младия император и му изпратил в помощ елитен отряд от 300 тежко въоръжени конници - българите уверявали претендента за византийския престол, че техният цар е в състояние да го подкрепи с много по-големи сили. Всъщност намерението на Теодор Светослав било да плени Андроник III, но той своевременно се досетил за плановете му и българската конница била изтеглена.

През късната есен на 1321 г. скоропостижно починали двама владетели: на 29 октомври умрял кралят на Сърбия, а скоро след това се разболяли починал българският цар Теодор Светослав - на около 50-55 години. Той е измежду малцината търновски царе, които починали от естествена смърт - това заслужава нарочно да се подчертае, като знаем бурните изпитания, които съпътствували младежките му години.

Днес историята ни брои цар Теодор Светослав за един от най-решителните и способни български владетели. Византийските историци го обвиняват в „големи престъпления“, „коварство“, „варварска ярост“ и че „често използвал услугите на палачите евреи“. По-голямата част от тези обвинения трябва да признаем за пристрастни и несправедливи. А неумолимата му жестокост трябва да се постави във връзка с дългите години на изгнаничество, когато се оформял характерът на този суров и решителен мъж. Теодор Светослав не бил галеник на съдбата. Детските му години преминали във византийски плен и сигурно там клетката на младия заложник не е била златна. Със съдбата му се разпореждали хора, враждебни на народа му и способни да плетат най-изтънчени интриги - с една дума, във Византия той не е могъл да намери учители по морал. И все пак заложничеството в Никея ще е било „щастливо време“ в сравнение с годините, прекарани в татарски плен. Тези 10 години били без съмнение най-тежкото изпитание за Теодор Светослав, особено след 1292 г., когато баща му бил свален от българския престол. Изоставен от всички, човек без родина и приятели, лишен от средства и бъдеще, Теодор Светослав успял да оцелее благодарение на щастливия случай. Сигурно тогава е възпитал у себе си духа на непримиримост, който проявявал през целия си живот. На него българите дължат не толкова премахването на натрапника на престола Чака, колкото отстраняването на татарската заплаха. С изключителна настойчивост Теодор Светослав се домогвал до утвърждаването на авторитета на централната власт. Годините на управлението му представляват истинско тържество на „реда против безредието“, край на вътрешните неблагоприятия и установяване на онзи ред и сигурност, от които българите толкова се нуждаели след дългите години на болярска анархия.

ЛИТЕРАТУРА:

Иречек, К. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. С., 1978, 422-423;

Цветкова, Б. Съдбата на Теодор Светослав преди възцаряването му. - Известия на Българското историческо дружество, 22-24, 1948, 40-46;

Цветкова, Б. Българо-византийските отношения при царуването на Теодор Светослав. - Известия на семинарите при историко филологическия факултет при Софийския университет, 3, 1948, 1-32;

История на България. Т. 3, С., 1982, 299-308

ЦАР

ГЕОРГИ ТЕРТЕР II

(1321-1322)

Роден е вероятно в началото на XIV век, след завръщането на стария Тертер от Византия. Георги Тертер II поел скиптъра на българското царство през ноември 1321 г., след смъртта на баща си Теодор Светослав.

В началото на 1322 г. младият Тертер се намесил в междуособиците на Византия, където властта на император Андроник II се оспорвала от неговия внук Андроник III. При вестта за отмятането на родопските крепости от властта на младия император войските на Георги Тертер II нахлули по тези места и подложили околните градове на пълно унищожение. Главният удар бил по посока на Пловдив. Междувременно шпионите на българския цар го известили, че по-голямата част от пловдивския гарнизон напуснала крепостта. Внезапната поява на българския цар пред стените на Пловдив предредила нещата - малобройните защитници на крепостта не оказали съпротива и градът бил включен в пределите на българската държава - юли 1322 г.

Цар Георги Тертер II се заел енергично със затвърдяването на властта над новоприсъединените земи. В Пловдив бил разквартируван български гарнизон, който наброявал 2000 тежко въоръжени пехотинци и 1000 конници под командуването на руснака Иван. Явно предназначението на този корпус не се изчерпвало само с носенето на гарнизонна служба - по-скоро той бил основното ядро на онези сили, които трябвало да осигурят българското проникване във византийска територия. Вероятно под впечатлението на тези победи един старобългарски книжовник величае младия български цар като „обладател на българския и гръцкия скиптър“ (първата половина на 1322 г.). През август 1322 г. войските на Георги Тертер II предприели нов поход в околностите на Одрин и завладели близките крепости. Пристрастните византийски историци твърдят, че император Андроник III успял да отблъсне българите и ги преследвал навътре в страната им - там станало решително сражение, което завършило с победа на ромейското оръжие, и само настъпването на нощта спасило българските войски от пълно унищожение.

Продължилото 30 дни затишие било използвано и от двете страни за трескави военни приготовления. Първи настъпил Андроник III - през септември 1322 г. Той разорил българските владения в Тракия и се завърнал с голяма плячка.

Наскоро след това дошло известието, че цар Георги Тертер II умрял. Повечето историци отнасят смъртта му към ноември, най-късно декември 1322 г. Няма съмнение, че цар Георги Тертер II починал от естествена смърт - ако беше обратното, византийските хронисти не биха се въздържали от коментар около причините за внезапната му гибел. Смъртта на младия цар бележи и края на Тертеровата династия, тъй като той не оставил мъжки наследници.

Няма съмнение, че последният представител на тази династия бил забележителна личност, но преждевременната му смърт лишила българите от даровит и способен владетел.

Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, 337-338;

Бурмов, А. История на България през времето на Шишмановци (1323-1396). - В: Избрани произведения. Т. 1, С., 1968, 222-223;

История на България. Т. 3, С., 1982, 308-309.

ЦАР

МИХАИЛ ШИШМАН

(1323-1330)

„Произхождал от български и кумански род.“ Баща му деспот Шишман управлявал Видинската област като самостоятелен владетел още в края на XIII век; мощта му била толкова голяма, че някои домашни документи го величаят направо като български цар. По майчина линия Михаил Шишман е издънка на Асеновия род - по всяка вероятност майка му е внучка на цар Иван Асен II. Михаил Шишман е роден след 1280 г. В самия край на столетието се оженил за Анна-Неда, дъщеря на сръбския крал Стефан Милутин. Бракът имал политически мотиви и трябвало да заздрави съюзните връзки между деспот Шишман и сръбския крал. Към 1308 г., след смъртта на баща си, „българският деспот Михаил, господарят на Видин“ се смятал за един от най-силните балкански владетели. Той получил деспотската си титла от българския цар Теодор Светослав, който бил негов братовчед - родството им е по мъжка линия.

Когато в края на 1322 г. младият Тертер починал, без да остане мъжки наследник, „българските велможи извикали и обявили за цар Михаил и му предадоха Търново, където бяха техните дворци и цялата останала власт“ - разказва византийският историк Йоан Кантакузин. Сигурно за овакантия български престол е имало и други кандидати - например от Смилецовия род, но те се дискредитирали с връзките си с Византия. В този критичен момент от съществуването на държаната българската аристокрация проявила неочаквана политическа прозорливост - единствено видинският деспот бил в състояние да усмири страстите и да обедини страната. Не по-малко значение имало обстоятелството, че с избора на Михаил властта в държавата отново преминала към Асеновата династия - новият цар приел името Асен, за да подчертае легитимността на своята власт.

Още при вестта за смъртта на младия Тертер градовете между Сливен и Месемврия признали властта на императора - става дума за крепостите Ямбол, Лардея, Ктения, Русокастро, Анхиало, Созопол и Агатопол. Бедата, надвиснала над българските граници, се усилила от действията на Войсил, най-малкият брат на цар Смилец - с византийска помощ той подчинил родовите си владения между Сливен и Копсис. Лично Андроник III възглавил армията, която трябвало да превземе Пловдив. Въпреки продължителната обсада българският гарнизон отблъснал многобройните атаки - не помогнала и необикновената обсадна машина (тя била на 16 колела, 5 етажа и побираща 100 войници), с която ромеите се надявали да всеят паника сред защитниците на крепостта.

Когато Михаил Шишман заел престола (пролетта на 1323 г.), България загубила всичките си владения на юг от Балкана. Затова българският владетел побързал да прехвърли войските си в Тракия и започнал кампания за отвоюване на българските градове. Предвид на това, че византийските войски били съсредоточени около Пловдив, Михаил Шишман избрал за цел на похода си земите на Югоизточна Тракия и не след дълго тамошните градове се предали под неговата власт.

Разтревожен, император Андроник III снел обсадата на Пловдив и побързал да се притече на помощ на заплашените градове - в похода трябвало да вземе участие и Войсил с

подчинената му 3000-дна войска. Но българският ренегат не успял да пристигне навреме и Андроник III проумял, че сам не ще успее да срази българските войски. Михаил Шишман разположил лагера си на удобно място, обградил го с ров. Той имал и отлични стрелци, способни да поразяват отдалеч неприятелските редици. Императорът трябвало да се завърне безславно назад и да се примири със загубата на градовете от Югоизточна Тракия. Малка била утехата, че благодарение на щастливия случай неговият стратег Георги Вриений успял изненадващо да превземе Пловдив. Неуспехът при Пловдив не отклонил цар Михаил Шишман от плановите му за ликвидирането на византийската власт в Тракия. На първо време той притиснал здраво Войсил и обсадил крепостите, които признавали властта му - заедно с Копсис те били пет. Войната продължила цяла година и въпреки византийската помощ Войсил бил напуснат от привържениците си, избягал във Византия, а подвластните му градове се предали на Михаил Шишман - лятото на 1324 г.

В началото на юли Михаил Шишман предприел поход дълбоко във византийска територия - той продължил 12 дни и войските на българския цар стигнали до долното течение на Марица. Император Андроник III не бил в състояние да се противопостави на нашествието и станал свидетел на оплячкосването на областта. Безсилен да повлияе на събитията, той изпратил пратеници до Михаил Шишман, припомнял на българския цар за рицарските времена и го заклевал да излезе на двубой, от чийто изход да се реши на кого да принадлежи Тракия. Присмехът, с който Михаил Шишман отговорил на нелепото предложение, се изразил в следния отговор: „Безумен би бил ковачът, който вместо да вземе с клещи нагорещеното желязо, го поеме с ръка. Сам той би допуснал присмеха на българите, ако рискува не с голямата си и силна войска, а със собственото си тяло.“ Византийският историк Йоан Кантакузин, който е участник в преговорите, бележи, че при този достоен отговор Андроник III бил обхванат от силен гняв, „тъй като Михаил го надхитрил в играта“. Византийският император получил заслужен урок за средствата, с които трябва да се решават проблемите за войната и мира, и напомнянето, че личната храброст не е стратегия, нито пък е достойна за възхищение, когато е придружена от евтини декларации и показна чувствителност. Накрая цар Михаил Шишман казал на византийските пратеници, че нямало да измине много време и те двамата с императора щели да се свържат със здраво приятелство и ще воюват съвместно срещу противниците. Загатванията на българския владетел дават да се разбере, че той бил готов да започне мирни преговори, които да утвърдят завоеванията на българското оръжие. След това Михаил Шишман се оттеглил, като оставил империята в тревожно очакване относно бъдещето на българо-византийските отношения. В Константинопол било свикано специално съвещание относно отношението спрямо българите. Въпреки произнесените речи, пълни с „благороден гняв“ спрямо варварите от север, и напомнянето, че е време българите „да се научат, че не е полезно да нахлуват в ромейска земя“, надделяло становището на стария император за мирни преговори с Михаил Шишман. Надеждата за скорошен мир се подхранвала от слухове, че българският цар бил готов да изгони първата си съпруга и да се ожени за вдовицата на Теодор Светослав - византийката Теодора, сестра на император Андроник III.

Наскоро след това в Константинопол пристигнали пратеници на Михаил Шишман, които съобщили, че българският цар действително „извършил определените за брака обреди“ и се оженил за сестрата на императора. Редно било при това положение двете страни да

премахнат всякакъв повод за война, да се сприятелят завинаги и да сключат траен мир.

Много е изписано по повод причините, които довели до разтрогването на брака между Михаил Шишман и сръбкинята Анна-Неда - междуременно първородният ѝ син бил обявен за цар и съуправител на своя баща. Просто не си струва да привеждаме обясненията на византийските историци, според които „след като станал господар на българите, Михаил веднага бил обзет от желанието за по-знатен брак“. Сигурно един потомък на славния Асенев род ще е имал достатъчно самочувствие, за да се ласкае от мисълта, че бракът му със сестрата на византийския император (и бивша българска царица) би спомогнал за повишаването на неговия авторитет. От друга страна, Теодора била вече около 35-годишна, следователно връзката ѝ с Михаил Шишман едва ли почивала на сантиментални причини. При това положение решението на Михаил Шишман трябва да се обясни с политически мотиви и да съпостави във връзка с влошаването на българо-сръбските отношения. Поводът трябва да се търси в проникването на сърбите в югозападните български земи, които Михаил Шишман смятал за свое изконно владение. Царица Анна-Неда трябвало да напусне Търново и заедно със синовете си била заточена в провинцията.

Нуждата от съюзник срещу сърбите накарала Михаил Шишман да бъде по-сговорчив при преговорите за мир с империята - решено било границата между двете държави да минава по линията Пловдив - Черномен - Созопол. Окончателното споразумение било подписано в началото на август 1324 г.

Междувременно българо-сръбските отношения се влошили още повече. Тогавашните сръбски историци вменяват като грях на българския владетел не само изгонването на Анна-Неда, но и зложелателното поведение на цар Михаил към сръбския крал Урош III и помощта, която българският владетел оказал на претендента за сръбския престол Владислав. През пролетта на 1324 г. крал Урош III проводил делегация в Търново, която трябвало да убеди Михаил Шишман да прекъсне помощта си за Владислав.

Следващите три години Михаил Шишман прекарал в мир със съседите си. В началото на 1327 г. България била въввлечена в конфликта между Андроник II и Андроник III. Старият император спечелил на своя страна сръбския крал, а Андроник III своевременно се погрижил да затвърди връзките си с българския цар. През 1327 г. двамата се срещнали при Черномен, близо до българо-византийската граница. Преговорите трябвало да бъдат запазени в тайна, затова бил използван благовидният предлог, че императрицата майка желала да види своята дъщеря (съпругата на Михаил Шишман), с която не се била виждала от 23 години; от същото желание бил обхванат уж и император Андроник III. Кантакузин, който присъствувал на срещата, прикрива съзнателно истинския ѝ характер - това било уж частна среща, в която били разисквани лични въпроси и след като владетелите се „повеселили“, всеки се завърнал в своята страна. Всъщност срещата при Черномен имала съвсем друг характер - тя продължила цели 8 дни и преминала при разискването и договарянето на „обща тайна неща“. Владетелите се срещали много пъти „частно“, т.е. насаме, и „официално“ - заедно с придружаващите ги делегации. Накрая било постигнато споразумението взаимно да се подпомогнат срещу враговете си - стария император и сръбския крал. В случай че Андроник III станел едноличен владетел, трябвало да отстъпи като зестра на Михаил Шишман нови земи и ромейски градове и да му заплати голяма сума. Същевременно съюзниците се договорили и за съвместни военни действия срещу Сърбия - няма съмнение, че за тона

настоявал българският владетел. Договорът бил подписан през лятото на 1327 г. и скрепен с клетви от двете страни.

Опрян на съюза си с Михаил Шишман, Андроник III успял за кратко време да подчини цяла Македония и да завладее Солун. Успехите му довели до преориентиране на политиката на Михаил Шишман - намеренията на българския владетел всъщност били по възможност да раздухва междуособицата във Византия и в подходящ момент да пристъпи към крайната цел на политическата си програма: да завладее византийската столица и да създаде българска държава „от Византион до Истър“, т.е. от Константинопол до Дунав. Първа стъпка в осъществяването на тази амбициозна задача били преговорите, които Михаил Шишман започнал със стария император. Той изпратил пратеници при Андроник II с предложение за съюзни действия. Преговорите се водели в голяма тайна - за тях знаели само двама или трима от най-доверените хора на императора. Андроник II се задължавал да отстъпи на българите всички погранични земи и да заплати много злато. В замяна на това Михаил Шишман трябвало да изпрати военна помощ в Константинопол и да обяви открито скъсването си с младия император. Явно и двете страни били неискрени в намеренията си. Цар Михаил Шишман разчитал да превземе и изненада Константинопол, да погуби императора и да си присвои властта над ромеите. За целта той съсредоточил в Тракия големи сили. Лагерът му бил в околностите на Ямбол, а съюзната татарска войска се разположила при Русокастро. От Ямбол Михаил Шишман изпратил отряд от 3000 конници (под командуването на русина Иван) към Константинопол, където съгласно с предварителната договореност той трябвало да заеме императорския дворец и да охранява Андроник II. Този план бил внушен на цар Михаил Шишман от ромейски изгнаник, който водел преговорите със стария император. Когато Андроник III узнал за придвижването на българските войски, побързал да предупреди дядо си за опасността, като го заклевал да не допуска в никакъв случай българите в двореца, и то въоръжени. Внушенията му подействували и отрядът на Иван бил настанен на около 60 км от столицата. Същевременно Андроник III изпратил пратеници до Михаил Шишман, като го заклевал да спазва договорите и заплашвал с война в случай, че не оттегли войските си от Константинопол. Нямало съмнение, че планът на Михаил Шишман за овладяването на византийската столица е провален. При Иван били изпратени вестоносци със заповед незабавно да оттегли войските си - същевременно Михаил Шишман наредил да му връчат перо, опърлено на огън, което (съгласно с българския обичай) означавало, че всичко трябва да се извърши в най-голяма бързина. Заповедта на царя била изпълнена и отрядът на Иван се оттеглил към границата.

Опитът на цар Михаил Шишман да завладее византийската столица не представлява никаква отчаяна авантюра, както са склонни да го преценяват някои модерни историци, фактът, че след оттеглянето на българите Андроник III завладял Константинопол, свалил дядо си от престола и се провъзгласил за едноличен владетел (24 май 1328 г.), свидетелствува, че при благоприятно стечение на обстоятелствата грандиозният план на Михаил Шишман можел да се осъществи. Друг е въпросът, че при създалата се благоприятна обстановка българският владетел не действувал е присъщата му целеустременост. Възцаряването на Андроник III променило първоначалните планове на Михаил Шишман - идеята за създаването на империя от Дунав до Константинопол била изоставена за сметка на решението да се извлекат ограничени териториални придобивки. През юни 1328 г. Михаил

Шишман нахлул с войските си в Тракия, прехвърлил Странджа и започнал да опустошава околностите на град Виза. С малка войска Андроник III се приготвил да посрещне опасността, но бил измамен: Михаил Шишман му съобщил, че е готов да даде решително сражение на следващия ден, но през нощта войските му се оттеглили към българската граница. Византийският историк Кантакузин обяснява оттеглянето със страха на Михаил от императора - всъщност действията на българския владетел трябва да се обяснят е опасенията му, че се намира във враждебна страна, и с богатите дарове, които получил от Андроник III.

Само след 60 дни Михаил Шишман отново се появил в околностите на Одрин - този път той се готвел за продължителна война, тъй като постоянно получавал свежи подкрепления от север. Андроник III установил лагера си в Одрин, без да предприеме никакви действия срещу българите. Уплахата сред императорското обкръжение била голяма, тъй като „ромейската държава се намирала в голяма опасност и била обзета от голям страх“. Императорът си давал вид, че е готов да приеме сражение, но намеренията му били далеч от „разума и здравия смисъл“. Противниците престояли един срещу друг 30 дни и когато изглеждало, че сблъсъкът е неминуем, императрицата майка станала посредник на мира, „понеже била майка и на двамата и смело могла да укорява двамата, както намери за добре“. Условието, поставени от цар Михаил Шишман, предвиждали той да получи онези територии, които му били обещани още през 1327 г. - формално те трябвало да се смятат като зестра на съпругата му. В крайна сметка се стигнало до споразумение - Михаил Шишман трябвало да се откаже от мечтите си за териториално разширение по посока на Константинопол и да се задоволи с голяма сума пари - октомври 1328 г.

Примирието, сключено през есента, нямало траен характер, тъй като в началото на следващата година Михаил Шишман поискал лична среща с императора, за да се уговорят окончателните условия на мира. Срещата се състояла на „мястото, наречено Кримни“ (между Созопол и Анхиало) - там бил подписан „здравият мир и вечният съюз“ между двамата владетели. Като основа за сближението им послужили плановете за съвместна война срещу Сърбия.

Кризата във взаимоотношенията между България и Сърбия имала дълга история - при обяснението ѝ трябва да се абстрахираме от наивните декларации на средновековните хронисти, според които всичко започнало от „враждебността“ на цар Михаил Шишман или с желанието на сръбския крал да накаже българина заради поругаването на Анна-Неда. Най-добре е вникнал в същността на нещата Григорий Цамблак: „Българският цар Михаил, възгордян от многото си успехи и царска слава, се надигна срещу сръбското царство и се стремеше да го подчини под своята власт. Ако не дойде (става дума за сръбския крал Стефан Дечански) до сутринта, когато слънцето се появи, и не падне пред мен, за да стъпя на врата му с краката на нашата непобедима държава, ще изпратя да го доведат позорно свързан.“ Думите на старобългарския книжовник свидетелствуват, че намеренията на Михаил Шишман не се ограничавали само с прогонването на сърбите от Македония — опрян на съюза си с императора, той се надявал да ликвидира сръбската държава. Според уверенията на сръбските летописи Михаил Шишман заявявал, че ще „пороби сърбите и завладее отечеството им“, дори се хвалел, че ще „постави престола си сред сръбската земя“.

В началото на 1330 г. Михаил Шишман и Андроник III уговорили окончателно плановете си за войната срещу Сърбия; подготовленията завършили в началото на пролетта. Михаил

Шишман привлякъл за съюзници влашкия войвода Иванко Басараб, владетелите на Молдавия и Черна Татария - сръбските извори твърдят, че българският владетел имал помощта на четирима царе. А по-късно Стефан Душан заявява горделиво, че през 1330 г. сръбското кралство успяло да разгроми коалицията на седем (!) царе.

Първ потеглил срещу сърбите император Андроник III - в началото на лятото той съсредоточил войските си в околностите на Битоля. Цар Михаил Шишман потеглил с войските на 19 юни 1330 г. Според уверенията на сръбските летописи войската му наброявала 80 000 души. Далеч по-приемлива е цифрата, която сочат византийските историци - цар Михаил Шишман имал под знамената си 12 000 българи и 3000 татари, власи и яси. Малко странен изглежда пътят на българския владетел: от Търново той се отправил към Видин, след това свърнал на югозапад и през София стигнал в околностите на средновековния Велбъжд (Кюстендил). Този странен маньовър още не е получил задоволителното си обяснение. Твърдението, че маршът към Видин целял съединяването с пристигащите през Дунав съюзници, е най-малкото несериозно - едва ли било необходимо да се изтощава армията с толкова изморителен път; при това помощта била незначителна. Изглежда, че първоначалните планове на Михаил Шишман предвиждали нахлуването в сръбските земи да започне от Видин. Впоследствие (неизвестно защо) Михаил Шишман се отказал от намеренията си и свърнал на юг, за да се съедини с войските на император Андроник III.

Междувременно крал Стефан Дечански разположил войските си в близост до българите - лагерът му бил при река Каменча на удобно и мъчнодостъпно място. Кралят започнал преговори не защото желаел мира, а тъй като изчаквал пристигането на нови сили под командунането на сина си Стефан Душан. Стигнало се до споразумение за едnodневно примирие - Михаил Шишман също очаквал нови войски, пък и продоволствието на войската му било на привършване.

Нощта срещу сражението Стефан Дечански прекарал в горещи молитви, с които призовавал божията благодат над сръбското войнство. В събота сутринта пристигнали закъснелите му части със Стефан Душан. Главният отряд наброявал 1000 каталански наемници, облечени целите в желязо - с тях сръбската армия достигала 15 000 човека. Към обед, когато сръбският крал се убедил, че по-голямата част от българската войска била разпръсната да търси провизии, заповядал настъпление. Под звуците на бойните тръби сгъстените сръбски редици, сред които се откроявал отрядът на испанските наемници, командуван от Стефан Душан, нападнали изненаданите българи. Въпреки суматохата цар Михаил Шишман направил опит да въоръжи войските си и да ги построи в боен ред. Първи поели вражеския удар татарите, но те не могли да задържат неговия устрем. Сърбите стигнали до главните български сили, преди те да са стегнали бойните си редици. Това решило изхода на сражението - на 28 юли 1330 г. водите на река Струма почервенели от кръв и сърбите спечелили голямата си победа при Велбъжд.

Според византийския историк Йоан Кантакузин българският цар бил смъртоносно ранен в сражението. Пленен от сърбите, той бил отнесен в лагера им, където не след дълго починал. Друг византийски извор уточнява, че раненият Михаил Шишман „живял още три дни, без да е в състояние да схване нещастieto си, и починал на четвъртия ден, понеже не могъл да понесе смъртоносните рани“.

В различен вариант предават края на Михаил Шишман сръбските източници: при сражението конят на Михаил Шишман „сплел крака“, царят паднал и „съкрушил тялото си“ (т.е. пострадал тежко), и притичалите сръбски воители го убили с мечовете си. След това го качили на друг кон и го закарали пред краля, който пролял сълзи пред тялото на Михаил Шишман, но не пропуснал да го укори, че предпочел войната пред мира. Под влияние на този разказ в сръбските летописи се появило и твърдението, че цар Михаил Шишман бил убит от ръката на Стефан Дечански, но това не бива да се тълкува в буквален смисъл.

Други извори свързват смъртта на цар Михаил Шишман с името на престолонаследника Стефан Душан. Българският книжовник Григорий Цамблак твърди: „Българският цар беше заловен от сръбски воители и заведен при царевия син Стефан (Душан), проявил тогава в битката голяма храброст, и там бе лишен безславно от живота си.“ В своя „Законник“ Стефан Душан заявява с апломб: „... и на Михаила, царя български, с меч отсякох главата“. Тези твърдения, които нямат нищо общо с истината, са послужили за първооснова на разказа на един османски извор от XV век, където се твърди, че след пленяването на цар Михаил Шишман Стефан Душан уредил пир в чест на победата и убил пленника по време на тържеството.

Критичното съпоставяне на тези противоречиви сведения позволява да се възстановят подробностите около трагичната гибел на цар Михаил Шишман - няма съмнение, че най-обективно предават събитията византийските извори. Когато сръбите разстроили българските редици, Михаил Шишман паднал от коня и се наранил смъртоносно. Полумъртъв, той бил занесен пред щастливия победител, където скоро починал от раните си. Тялото на българския цар било погребано в църквата „Св. Георги“ при село Старо Нагоричене, Кумановско - там все още личи издълбаният по този повод надгробен надпис.

Цар Михаил Шишман -
сребърна монета

Цар Михаил Шишман - сребърна монета

Няма съмнение, че цар Михаил Шишман е най-забележителният владетел през нещастния за българите XIV век. Този далечен потомък на Асеновци притежавал в най-голяма степен много от качествата на забележителните си предци - „враговете не могли да издържат погледа му, нападали необуздано и ги притискали с голям устрем“. От

недоброжелателите му четем признанията за мощта на „силния цар Михаил“ и „непобедимата му държава“. Той бил на път да осъществи вечно живата мечта на българите да завладеят Константинопол, да създаде империя, която да се простира от Дунав до „царицата на градовете“.

Самочувствието на цар Михаил Шишман било подкрепено от съзнанието за собствената му политическа мощ - не случайно заявявал на Андроник III, че съдбата на императорския престол е в български ръце. Впрочем това е засвидетелствувано и от поведението на императора, който винаги оказвал на Михаил Шишман „блестящи почести и уважение“.

На цар Михаил Шишман Асен не било съдено да реализира докрай амбициозните си планове и да постави „златния си престол“ сред една обширна империя, която да включва всички български земи в Мизия, Тракия и Македония. Той, който не вярвал на никакви клетви и обещания, се предоверил на задълженията, поети от сръбския крал, и допуснал да бъде измамен при Велбъжд. Нелепият случай лишил Михаил Шишман от живот, а българите - от бляновете за политическо и народностно обединение.

ЛИТЕРАТУРА:

Бурмов, А. История на България през времето на Шишмановци (1323-1396). - В: Избрани произведения. Т. 1, С., 1968, 229-263:

История на България. Т. 3, С., 1982, 323-332;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 119-134.

ЦАР

ИВАН СТЕФАН

(1330-1331)

Първородният син на цар Михаил Шишман от брака му с Анна-Неда, дъщерята на сръбския крал Стефан Милутин. В списъците на българската църква името му е изписано като Иван Степан. За време на раждането му се приема началото на XIV век, т.е. при възцаряването си вероятно е бил на около 30 години. След избора на Михаил Шишман за български цар Иван Стефан бил провъзгласен за престолонаследник и съуправител на своя баща. Когато през 1324 г. Михаил Шишман се оженил втори път - за византийската Теодора, Иван Стефан споделил заточението на своята майка. Това означавало лишаването му от правата на престолонаследник.

Нешастната битка при Велбъжд и смъртта на Михаил Шишман потопили в скръб цяла България, но за Иван Стефан тези събития станали предвестник на щастлива промяна. След голямата си победа сръбският крал Стефан Дечански се запътил към България с намерението да я подчини под своята власт. Оказало се, че начинанието не предвещавало сигурен успех — в околностите на Велбъжд имало все още свежи български войски, а от юг стояла армията на император Андроник III. Крал Стефан Дечански променил намеренията си и принудил българските велможи да изберат за цар Иван Стефан, „превъзлюбления син на неговата сестра“. Изпратено било писмо до Анна-Неда и синовете ѝ да тръгнат веднага към Търново. Начело на сръбски отряд Иван Стефан влязъл в българската столица и бил провъзгласен за български цар - втората половина на август 1330 г.

Царуването на Иван Стефан било белязано със знака на сериозни неблагоприятия. Заедно с него управлявала майка му Анна-Неда, което е малко странно предвид възрастта на новия цар - даже в някои събития личността на царицата майка стои в центъра на дворцовата ни хроника.

Пръв се възползувал от притесненото положение на българската държава византийският император Андроник III - малко стрували обещанията му за „вечен съюз и траен мир“. Поводът за война е българите бил готов - вдовицата на цар Михаил Шишман (тя била сестра на императора) едва успяла да спаси живота си с бягство. Обхванат от „големи надежди“, императорът се отправил на поход към Югоизточна Тракия. Масовото разорение на областта принудило населението на Анхиало, Месемврия, Айтос, Ктения, Русокастро и Ямбол да се подчини на императора - есента на 1330 г. Така за кратко време България загубила значителна територия - няма съмнение, че вината за тези неуспехи била хвърлена върху Иван Стефан. Вероятно още през есента узрял заговорът за свалянето му от престола. Начело на затворниците застанали онези сили, които били против засиленото сръбско влияние в страната.

В началото на март 1331 г. протовестиарият Раксин и логотетът Филип организирали дворцов преврат - Иван Стефан и майка му трябвало да бягат от Търново и потърсили закрилата на сръбския крал. Впоследствие (през 1332 г.) те намерили убежище в Дубровник. По-нататъшната съдба на ексцаря на българите не представлява интерес - дълго време той живял е надеждата за скорошно завръщане в България, но в края на 30-те години мечтите му

окончателно угаснали. Последните си години Иван Стефан прекарал в изгнание.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бурмов, А. История на България през времето на Шишмановци (1323-1396). - В: Избрани произведения. Т. 1, С., 1968, 264-276;
История на България. Т. 3, С., 1982, 332-334;
Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 139-142.

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР (1331-1371)

Син на деспот Срацимир и на деспотица Кераца Петрица - роден е в началото на XIV век. Според изричното настояване на българските документи произхождал „от двете страни на царско коляно“, т.е. по майчина линия бил далечен потомък на Асеновци (праправнук на Иван Асен II). а от бащина страна се явявал издънка на Тертеровия род. Иван Александър залягал да подчертае най-вече връзката си с Асеновата династия и затова след възцаряването си приел името Асен. До 1331 г. бил деспот на Ловеч - титлата получил от вуйчо си цар Михаил Шишман. За изключителното място на деспот Иван Александър можем да съдим от факта, че към 1321-1322 г. се оженил за Теодора, дъщеря на великия влашки владетел Иванко Басараб. Знаем също, че Иван Александър взел участие в нещастната битка при Велбъжд, която значително повлияла и върху неговата съдба.

Звездата на Иван Александър изгряла след преврата в Търново и детронирането на цар Иван Стефан - пролетта на 1331 г. Връзките му със заговорниците не са доказани, но първоначалните им планове претърпели промяна, защото царевите сродници един след друг започнали да си оспорват престола: „мнозина се борили и оспорвали властта“. Постепенно надмощието минало на страната на деспот Иван Александър, който „завзел върховната власт след много борби“. Протовестиарият Раксин и логотетът Филип „успели да убедят и другите знатни у българите“ да изберат за цар победителя в междуособицата. Възцаряването на Иван Александър се отнася към септември - октомври 1331 г.

Новият владетел се нуждаел от шумна победа, която да го укрепи на престола. Изправен срещу многобройни и опасни противници (Сърбия, Византия и вътрешната опозиция), Иван Александър повел войските си към Тракия, за да отмъсти на императора за двуличното му поведение след катастрофата при Велбъжд. През есента на 1331 г. той стигнал в околностите на Одрин. Кампанията била победоносна - градовете на Югоизточна Тракия отново минали под българска власт и Иван Александър „се завърнал весело в страната си с голяма плячка“.

Скоро се разсеяли опасенията за евентуални враждебни действия от страна на Сърбия - там новият крал Стефан Душан имал не по-малко проблеми около утвърждаването си на престола. Недоразуменията били изгладени с цената на дипломатически брак - навръх Великден 1332 г. Стефан Душан се оженил за Елена, сестрата на цар Иван Александър.

Пролетта на 1332 г. била запълнена с грижите около ликвидирането на бунта на Белаур (брат на цар Михаил Шишман) и новото раздвижване на византийците на юг. „Необявената война“ на Андроник III (юни 1332 г.) била съпроводена от невиджано разорение на българските земи - императорът „опустошавал българските полета заедно с посевите и опожарявал намиращото се на хармана жито“. Крепостите на юг от Балкана му се предали с условието, че намиращите се в тях български гарнизони ще се изтеглят необезпокоявано на север.

При вестта за нахлуването Иван Александър веднага потеглил на поход. Само за пет денонощия войската му (8000 души) изминала разстоянието от Търново до Русокастро. Тесен и каменист проход разделял двете армии. Между неприятелските лагери непрекъснато

сновели пратеници - владетелите си разменяли писма и високопарни речи, с които защитавали правата си над оспорваните земи. Опрян на по-голямата си сила, Иван Александър заявил горделиво на Андроник III, че „искащият власт не трябва да си служи с празни думи, а с оръжие и твърда ръка“ и на предложенията на императора отговорил категорично, „че не разменя злато срещу мед“. Накрая се стигнало до споразумение, което предвиждало част от оспорваните земи да останат под властта на Византия. Българският цар съзнателно забавял преговорите, тъй като очаквал всеки момент пристигането на помощни татарски войски. На 17 юли договорът бил подписан - произнасянето на клетвата (чрез която той добивал истинската си сила) било отложено за следващия ден, но през същата нощ най-после пристигнали дълго чаканите татарски съюзници - 3000 конници. Цар Иван Александър решил да се възползува от предоставената възможност и сутринта на 18 юли българските войски излезли извън лагера в пълно бойно въоръжение. Андроник III трябвало да приеме сражението, въпреки че разполагал само с 3000 бойци. Армията му била разделена на 16 отряда — 6 съставлявали центъра, а останалите били разположени на левия и десния фланг. Сражението започнало в първия час на деня и завършило в третия. През средновековието часовете на деня се брояли от изгрева на слънцето - следователно битката при Русокастро започнала в 6 часа сутринта и завършила в 9.

Още при маневрирането на войските византийският император забелязал, че българите не били построени съгласно с обичайния им ред: наистина центърът им бил запълнен с редиците на българските воители, но по двата фланга (отделно от основните сили) се съсредоточавала татарската конница. Още в началото на сражението татарите направили опит да заобиколят двете крила на ромеите. Андроник III видял навреме опасността и заповядал войската му да се прегрупира в широчина. Византийската армия се преустроила в две линии, а фланговете ѝ се изтеглили назад, така че фронтът на ромеите приел формата на „лунен сърп“. Маньовърът не сполучил - татарите ударили в тил двете крила на ромеите, които веднага побягнали. Повече мъжество проявили челните отряди, които се командували лично от императора. Накрая те изпаднали в „безизходно положение“, редиците им се разстроили и „като се пръснаха, кой както можа отстъпи“ - коментира изхода от сражението Йоан Кантакузин, който участвувал в битката. Преследвани от българите, остатъците от ромейската войска едва успели да се скрият зад стените на Русокастро - междуременно гражданите затворили крепостните врати, но ромеите ги разбили и избили голяма част от беззащитното население. Поражението на император Андроник III било пълно - това признавали самите ромеи. Българите пък преценявали победата при Русокастро като истински триумф - според уверенията на един старобългарски книжовник Иван Александър „мощно низложи гръцкия цар и когато онзи се скиташе, го хвана с ръцете си“. Всъщност императорът бил здраво обсаден и лишен от всякакъв шанс да напусне Русокастро - когато се разнесла вестта за българската победа, жителите на Месемврия и останалите градове избили ромейските гарнизони и развяли над кулите българските знамена. Андроник III, който доскоро надменно отхвърлял мирните предложения на Иван Александър, трябвало да моли за мир. Българският цар приел от „състрадание и съжаление към императора“. Споразумението гарантирало властта му над земите между река Тунджа и Черноморското крайбрежие.

Последвала лична среща между владетелите, на която Иван Александър упрекнал

императора за враждебната му политика спрямо България. „Годината има четири годишни времена и за малко време могат да станат големи промени“ - говорел Иван Александър, като се стараел да внуши на императора, че отношенията помежду им трябва да се изграждат не от моментните настроения, а от съзнанието за общата историческа съдба на двете държави. Осигурен от мира с Византия, Иван Александър съсредоточил всичките си сили срещу бунта на Белаур - войната, навярно трудна и продължителна, завършила в края на 1336 г. Иван Александър „хвана с ръка всички свои врагове, подложи ги под нозете си и установи крепка тишина във вселената“, бележи един съвременник, упоен от мисълта за дългите години мирен живот, които очаквали неговия народ.

Минали обаче само няколко години и отношенията с Византия били помрачени от гостоприемството, което византийците оказали на един от претендентите за българския престол - Шишман, синът на цар Михаил Шишман. Той престоял десетина години при татарите и през 1341 г. (след смъртта на Андроник III) намерил убежище в Константинопол. Присъствието му във византийската столица можело да бъде използвано в интерес на константинополската дипломация, тъй като новото правителство на ромеите не било длъжно да се съобразява с договорите от 1332 г. От случая Шишман Иван Александър направил въпрос на чест за българската дипломация - пратениците му занесли в Константинопол мирните договори и заявили, че ако Шишман не бъде предаден, ромеите трябва да се готвят за война. Българският цар съсредоточил войските си в околностите на Сливен с намерението да принуди Византия на отстъпки. Заплахите не подействували, тъй като византийците се възползували от помощта на емира на селджуките Умур бег. флотата му била изпратена далеч на север към Дунавското устие, където разорила околните градове и се завърнала с голяма плячка. Скоро след това мирните отношения с Византия били възстановени.

През зимата на 1341 г. цар Иван Александър едностранно нарушил договора и навлязъл в ромейските предели - бил „повикан от народа на Одрин“. Всъщност той направил опит да се възползува от новата междуособица във Византия, тъй като се ласкаел от мисълта, че му е съдено да играе ролята на арбитър в спора между малолетния император Йоан V Палеолог и узурпатора Йоан Кантакузин. Първоначално действията на българския цар се ограничили предимно по посока на Одрин и Димотика. По долното течение на Марица българските войски на два пъти премерили сили с турските съюзници на Кантакузин - пораженията в не малка степен повлияли за създаването на онази психоза, която в края на краищата направила турците господари на полуострова.

През 1344 г. Иван Александър постигнал най-големия си успех - регентите на император Йоан V му отстъпили девет крепости (Цепина, Пловдив, Станимака, Кричим, Перушица, Света Юстна, Аетос, Беден и Косник) при условие, че ще започне военни действия срещу Кантакузин. Това последно териториално разширение на българската държава не компенсирало в никакъв случай бездействието на Иван Александър спрямо сръбското проникване в Македония и липсата на всякакво желание да окаже помощ на Момчил, който единствен се противопоставил на турските нашествия.

Междувременно гражданската война във Византия вървяла с голямо ожесточение и съперническите си групировки непрекъснато търсели съюзници сред турските сатрапи в Мала Азия. Идвайки на Балканите, турските орди малко се интересували под чия власт се намирили полята на Тракия и ги подлагали на страшни опустошения. На няколко пъти (през

1346, 1347 и 1349 г.) те нахлували и в българските предели. С турска помощ Йоан Кантакузин успял да се наложи над противниците си и бил коронясан за едноличен император. Византия била наново обединена, но далеч по-голяма била опасността откъм Мала Азия - жалко само, че турската опасност била схващана единствено от просветените умове на епохата, които още през 40-те години настоявали за създаването на общ фронт срещу нашествениците. Монарсите (включително и Иван Александър) съзнателно се дистанцирали от този призив, подведени вероятно от внушението, че обединяването на балканските държави би могло да постави под съмнение прерогативите на собствената им власт. През 1351 г. пропаднал и първият сериозен опит за изграждане на противоосманска коалиция. Пратениците на Йоан Кантакузин били приети в Търново, където Иван Александър обещал помощта си за пресичане на турските набези в Тракия. Впоследствие той се разколебал и се обявил против коалицията, тъй като сам византийският император не бил искрен в намеренията си. Така загрижеността на балканските владетели пред турската заплаха не излязла извън празните обещания и декларации. Случаят с пропадането на преговорите през 1351 г. е станал нарицателен, когато се обяснява късогледата политика на балканските владетели, които, улисани в дребни грижи и големи амбиции, не успели да изградят общ фронт срещу нашествениците.

Колкото големи изглеждали (на пръв поглед) външнополитическите успехи на Иван Александър през 30-те и 40-те години, толкова неуспешни, трябва да признаем, били усилията му да въведе ред в собственото си семейство. След коронясването на престолонаследника Михаил Асен той обявил за царе последователно синовете си Иван Срацимир и Иван Асен - нещо необичайно за владетелската ни практика. Странните действия на цар Иван Александър трябва да обясним с намерението му да покрие територията на страната с административна власт, упражнявана директно от членовете на неговото семейство. Иван Срацимир и Иван Асен получили апанажни^[14] владения съответно във Видин и Преслав - началото на 1337 г.

Десетина години по-късно (1348) настъпил първият конфликт сред членовете на царското семейство. Тъй като престолонаследникът Михаил Асен все още нямал деца (той се оженил за византийската принцеса Мария още през 1339 г.), започнало постепенно издигане на Иван Срацимир - разчитало се, че нему е съдено да създаде потомство и да осигури бъдещето на династията. Нещата били усложнени от действията на самия Иван Александър. Към края на 40-те години той напуснал първата си съпруга и се оженил за търновска еврейка. Скоро след това тя му родила син (Иван Шишман), който бил провъзгласен за престолонаследник и съуправител на Иван Александър. Решението на царя довело до поредния конфликт сред царското семейство - Иван Срацимир се обявил за самостоятелен владетел във Видин.

Разпокъсването на българската държава (междувременно от властта на Иван Александър отпаднали и земите в Добруджа) сериозно намалило съпротивителните ѝ възможности. В същото време опасността от турците застрашително нараствала - след 1352 г. те се установили трайно на Балканите и започнали непрекъснато да нахлуват в българските земи. Особено разорителни били нашествията през 1352 и 1354 г., когато пострадали Ямбол и Пловдив и земите по течението на Тунджа и Марица.

Пред общата заплаха България и Византия направили поредния опит за сближение. През

1355 г. дъщерята на цар Иван Александър - Кераца се омъжила за византийския престолонаследник Андроник. Новото сродяване между управляващите домове на Търново и Константинопол трябвало да бъде „от полза на ромеи и българи и във вреда на безбожниците“, т.е. турците. Въпреки всички очаквания, споразумението не дало резултат - между 1354 и 1364 г. турците постепенно станали пълни господари на Тракия и в ръцете им паднали редица градове, в това число Пловдив и Стара Загора. Още в края на 50-те години отделни турски отряди стигнали до околностите на Търново и Иван Александър се захванал да укрепява усилено овехтелите крепости на българската столица. Отсъствието на съгласувани действия между цар Иван Александър и император Йоан V се забелязва и по повод войната им за черноморските пристанища Месемврия и Анхиало през 1364 г. - българският владетел не се поколебал да си послужи с наемни турски дружини. Постъпката му едва ли заслужава нарочно порицание, тъй като от помощта на турците често се ползувал и византийският император.

Към грижите около отблъскването на турския натиск се прибавила и опасността от маджарите - техният крал Людовик I Анжуйски използвал притесненото положение на България, завладял Видин и изпратил на заточение цар Иван Срацимир заедно с неговото семейство. По същото време император Йоан V Палеолог предприел обиколка из редица европейски дворове, за да търси помощ срещу турците. Па връщане Иван Александър отказал да го пропусне по река Дунав, което довело до поредното напрежение в отношенията с Византия. Междувременно в Константинопол пристигнал флотът на савойския граф Амедео, който трябвало да се включи в борбата срещу турците, но вместо това той се отправил на поход срещу българските черноморски пристанища. През есента на 1366 г. Амедео Савойски завладял последователно Анхиало, Месемврия и Емона, а на 25 октомври обсадил силната черноморска крепост Варна. Под стените ѝ флотът на Зеления граф престоял повече от месец, което довело до започването на преговори. Съгласно с постигнатото споразумение императорът получил възможност да се завърне в Константинопол.

Превзетите от Амедео Савойски български пристанища останали в ръцете на Византия, но Йоан V Палеолог се задължил да заплати 180 000 флорини, които трябвало да послужат за заплащането на наемна войска, която да освободи Видин от маджарска власт. През 1369 г. войските на Иван Александър, влашкия войвода Владислав Влайку и деспот Добротица превзели Видин и го върнали под българска власт.

Според уверенията на съвременниците цар Иван Александър бил „украсен с всякакви добродетели“, но най-вече впечатлявала щедростта му към църквата: той се „явявал нов сред царете Константин, по вяра и благочестие, по сърце и нрав“. Това е напълно естествено, като отчитаме дълбоко религиозния дух на епохата. Но няма съмнение, че в благосклонността си към църквата и служителите ѝ Иван Александър не се вдъхновявал само от християнския си дълг. Зад красивите думи, произнесени по адрес на „най-православния владетел“, трябва да видим и действителността - стремежът да се защитава с всички средства институцията, която осветявала правото на господстващата класа да владее и експлоатира зависимото население. Безгранична била щедростта на царя и към „изрядните монаси“ - той дарявал с правдини и привилегии манастирите в Света гора, Парория, Бачково, Килифарево, Иваново, около Търново, София и Несебър. Християнското му усърдие не знаело предел - затова църковните дейци се надпреварват да сипят благословии към „най-христолюбивия“ цар. Не

бива обаче да се забравя, че когато със силата на един дарствен документ Иван Александър дарявал на манастирите цели села заедно с жителите им, зависимото население попаднало под утежнен юридически и социален режим, при който възможностите за експлоатация нараствали многократно.

С особена страст Иван Александър воювал срещу еретиците. На два пъти той свикал антиеретически събори (през 1350 и 1359 г.) срещу представителите на богомилите, варлаамитите, адамитите и т.нар. ерес на жидовстващите. Царят лично председателствувал работата на съборите и произнасял присъдите над еретиците - но това е само парадната страна на въпроса. Защото водачите на еретическите учения трябвало да изпитат цялата строгост на царския закон, който предвиждал бичуване, дамгосване, прогонване от пределите на държавата, затвор и най-често смъртно наказание. Следователно, класово оцветен, образът на цар Иван Александър придобива измерения, които го представят като ревностен защитник на интересите на феодалната класа, като непримирим противник на всяка идея, която била в състояние да разруши представата за идеалния „божи ред“, установен в пределите на българското царство.

Далеч повече възхищение заслужава Иван Александър в попрището на духовния живот - с пълно право съвременниците му го величат като прочут „книголюбец“. Обикновено епохата му се определя като „втори златен век“ на българската книжовност и култура, което подсъзнателно ни насочва към времето на великия цар Симеон. Сравнения на този план не са възможни - несъизмерима е не само епохата, но и мащабите на културните прояви. Няма съмнение обаче, че времето на цар Иван Александър е върхът в културното и книжовно строителство на българите през XII-XIV век. Трудно е да се обхванат всички страни от интелектуалния живот през XIV век. Запазените съчинения (въпреки огромните загуби, понесени от книжовността ни през епохата на робството) позволяват да съдим за високото ниво на литературния и художествения вкус, за блестящите проявления на книжовността и изкуствата. фактът, че от времето на Иван Александър произхождат най-разкошните среднобългарски ръкописи (Ватиканският препис на Манасиевата хроника, Лондонското четвроевангелие, Томичовият псалтир), свидетелствува, че книжовността се с радвала на особено уважение, а художествените занаяти са процъфтявали.

Трудно е да се определи личното участие на цар Иван Александър в културния кипещ на епохата. Знаем, че една голяма част от ръкописите били създадени по негово лично нареждане - библиотеката му била сред най-големите в православния свят. Но сам царят не бил труженик на перото - следователно трябва да му признаем ролята на меценат, който с щедростта си поощрявал процъфтяването на книжовността и изкуствата.

На личното му усърдие трябва да отдадем и появата на подранилата идея за „третия Рим“, която била подхваната нашироко от старобългарските книжовници. Накратко основните ѝ положения се свеждат до следното: столицата на българите да се превърне в „нов Цариград“ и „трети Рим“, т.е. Търново да стане притегателен и обединителен център на онези православни народи, които имали за официален и богослужебен език славянския. Новото място на Търново в системата на тогавашните ценности („Цариград Търнов“) и ролята му на първостепенен интелектуален център се дължали в голяма степен на цар Иван Александър, който чрез авторитета на столицата си търсел утвърждаване на собствения си престиж.

Многобройни миниатюри (от Ватиканския препис на Манасиевата хроника и Лондонското четвроевангелие), както и някои фрески (от костницата при Бачковския манастир и скалната църква при село Иваново, Русенско), са съхранили физическия портрет на Иван Александър. Изображенията внушават мисълта за силна и властна натура, за която християнският идеал не изчерпва радостите от живота. Според автора на „Песнивеца“ Иван Александър бил „румен, доброзрачен и красив на вид, гледащ сладко в очи всички“. Неизвестният книжовник е прибавил и една любопитна подробност: царят бил „със свити колене“, т.е. в детството си Иван Александър ще е прекарал детски паралич. Но съобразно със стила на епохата този недостатък е превърнат в качество - книжовникът ни уверява, че царят бил „провоходец“ (!).

Търновските книжовници се надпреварвали да търсят все нови и нови епитети, с които да „облажават“ цар Иван Александър. Понякога това са истински каскади от ласкателства: царят е „превелик“, „христоролюбив“, „най-православен“, че даже и „цар на царете“. По войнските си добродетели е сравняван с Александър Македонски, а по християнската си ревност - с Константин Велики. Пълната му титла „цар на всички българи и гърци“ е предизвикала много коментари. Често се среща горчивата забележка, че колкото повече отслабвала мощта на държавата, толкова повече титулатурата на Иван Александър ставала все по-пищна, сякаш по този начин той се е стремил да компенсира политическата си немощ. Всъщност зад формулата „цар на всички българи“ можем да съзрем по-скоро политически лозунг, тя е израз на съзнанието, че владетелят олицетворява в материализиран вид идеята за народностното и държавното единство. Същевременно прибавката „цар на всички българи“ трябва да се разбира като предизвикателство срещу съществуващия сепаратизъм и несъгласие с фактическото разделяне на държавата.

В епитетите, които украсяват името на цар Иван Александър, е налице тенденцията образът му да се покрие с представата за „добрия цар“ - вечно живия идеал на средновековния българин. Затова цар Иван Александър винаги е представян като „праведен съдия на сираци и вдовици“, владетел, за който добруването на поданиците му е най-голямата и единствена грижа. „Кой прочее - възкликва авторът на „Песнивеца“, - като е видял царя, ще се завърне скръбен в своя дом.“ Налице е внушението, че управляващият в момента владетел е тъкмо онзи „добър цар“, който „ще възвиси бедните и ще принизи богатите“, т.е. ще осъществи мечтаната социална хармония.

Цар Иван Александър - стенопис от костницата при Бачковския манастир

Цар Иван Александър - стенопис от костницата при Бачковския манастир

Личният живот на цар Иван Александър бил съпроводен от внезапни и крайни решения. В началото той бил женен за Теодора, дъщерята на великия влашки войвода. От този брак имал трима синове (Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен) и една дъщеря - Кера Тамара. Бракът с влашката принцеса вървял щастливо, докато (вече на преклонна възраст) Иван Александър не се увлякъл по една хубава търновска еврейка. Мавро Орбини разказва любопитната история, че царят я видял за първи път по време на един процес, а византиецът Халкокондил допълва, че еврейката го „наранила в сърцето“. Отдаден напълно на чувствата си, царят не се поколебал да се разведе с влахинята и да я изпрати в манастир. Еврейката била покръстена, омъжила се за Иван Александър и била провъзгласена за българска царица „Новопросвещената“ Теодора се преобразила на убедена християнка, проявила изключителна религиозна ревност и щедро дарявала църкви и манастири. Родила на Иван Александър много деца, а първородният ѝ син Иван Шишман бил провъзгласен за престолонаследник и съуправител на своя баща.

Иван Александър управлявал българската държава цели 40 години - прекадено дълго за

бурния и превратен XIV век. Началните му години били запълнени с шума на победни битки и големи надежди. Последвала политика, пълна с компромиси и презастраховки. Половинчатите му победи в Тракия не могли да компенсират дезаангажираността му по посока на българския югозапад и сръбското проникване в Македония. В края на живота си цар Иван Александър имал нещастие да види голяма част от българските земи под властта на чужди господари, а друга - разпокъсана между неговите наследници. Починал на 17 февруари 1371 г., като оставил на синовете си съмнително политическо наследство и тревожна неизвестност пред бъдещото турско проникване в България.

ЛИТЕРАТУРА:

Трифонов, Ю. Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждската битка. - Списание на БАН, 43, 1930, № 21, 61-90;

Куев, К. Образът на Иван Александър в средновековната поезия. - В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С, 1980, 256-259;

Божилков, Родословието на цар Иван Александър. - Исторически преглед, 1981, 3-4, 153-177;

История на България. Т. 3, С., 1982, 334-351;

Божилков, И. Фамилията на Асеневци. С., 1985, 149—178.

ЦАР

ИВАН ШИШМАН

(1371-1395)

Най-големият син на Иван Александър от втория му брак с еврейката - „новопросвещената“ Теодора. Раждането му се отнася наскоро след сватбата на родителите му - към 1350-1351 г. Появата на още един наследник на цар Иван Александър поставила с особена острота въпросите около йерархията сред владетелските синове. Още в началото на управлението си Иван Александър обявил за престолонаследник и съуправител първородния си син Михаил Асен. Формално той бил считан за приемник на своя баща, въпреки че в началото на 40-те години по-малкият му брат Иван Срацимир заемал все по-предно място сред „младите царе“. Наскоро след раждането на Иван Шишман престолонаследникът Михаил Асен загинал в сражение с турците - 1355 г. Неговата смърт означавала, че предстояло преразглеждане на въпроса за престолонаследника. Съгласно с т.нар. система на майората (т.е. на старшинството) за престолонаследник следвало да се обяви Иван Срацимир - вторият син на Иван Александър от влахинята Теодора. Срацимир бил коронясан за цар още в началото на 1327 г. и управлявал като самостоятелен владетел във Видин. Царицата еврейка направила всичко възможно изборът на Иван Александър да падне върху нейния син. Лесно била намерена и теорията, съгласно с която правата на Иван Шишман изглеждали законни и неоспорими. Оказало се, че единствен сред братята си той бил „багренороден“ син, т.е. роден след възцаряването на своя баща. Това предрешило въпроса и „багренородният“ Иван Шишман бил обявен за престолонаследник и съуправител на своя баща - края на 1355 г.

Възцаряването на Иван Шишман трябва да се отнесе веднага след смъртта на Иван Александър - някъде в края на февруари или началото на март 1371 г. При стъпването си на престола новият владетел бил двадесетгодишен. Областите, които признавали властта на цар Иван Шишман, съставлявали само част от наследството на Иван Александър - както бележи западният летописец Шилтбергер, в края на XIV век имало „три страни, като и трите се казват България“. Освен за Търновското царство на Иван Шишман става дума за държавата на Иван Срацимир (с център Видин) и за Добруджанското княжество на деспот Добротица и неговите наследници. Под скиптъра на Иван Шишман се подчинявали земите между Силистра и Оряхово, Провадия и Враца; Софийско и част от Северна Тракия. Следователно в края на XIV век политическото понятие България не само се разсеяло в три посоки, но било и със значително накърнен престиж. В една своя грамота Иван Шишман се величае като „първопрестолен“ цар, като по този начин се старае да подчертае съществуването на своеобразна йерархия сред владетелите на „трите Българин“.

Няколко месеца след възцаряването на Иван Шишман станала прочутата битка при Черномен (26 септември 1371 г.), в която обединените християнски сили на Вълкашин и Угleshа претърпели истински погром от войските на Мурад. „Разбойт“ при Черномен имал непоправими сетнини за бъдещето на балканските народи и направил турците господари на полуострова. Според изричното посочване на византийския историк Халкокондил веднага след Черноменския бой Мурад насочил войските си срещу България и принудил Иван Шишман да отстъпи в Мизия, т.е. в Северна България. Мурад сметнал, че не е длъжен да

спазва договорите, подписани с Иван Александър, и завладял Северна Тракия, Родопите, Костенец, Ихтиман и Самоков. Останал почти сам срещу страшния си противник, Иван Шишман бил принуден да започне мирни преговори, които завършили с признаването му за турски васал. Унижението не приключило с произнасянето на васалната клетва - по настояване на Мурад Иван Шишман трябвало да изпрати сестра си Кера Тамара в харема на султана. Въпреки нежеланието си търновският цар бил принуден да приеме и това условие, и „прочутата с красотата си“ българска княгиня станала „обрученица ради рода българского“ - 1373 г. В Синодика на българската църква се пее вечна памет на Кера Тамара заради това, че „освободила своя народ“. Изричното твърдение на документа може да означава само, че връщането на някои градове отново под властта на Иван Шишман (като Ихтиман и Самоков например) трябва да се отдаде на застъпничеството на Кера Тамара. Пак на нея се дължало и близо десетгодишното примирие с турците.

Новото раздвижване на турците започнало в началото на 80-те години - през Костенец и Ихтиман войските на Лала Шахин стигнали до София. Обсадата се затегнала - сам Лала Шахин докладвал на султана, че имал намерение да оттегли войските си от непокорната крепост. Междувременно едно щастливо обстоятелство дало София в ръцете на турците — 1385 г. Участието на цар Иван Шишман в събитията около обсадата на София е засвидетелствувано единствено в данните на... фолклора — песните и преданията от Софийско упорито свързват Шишмановото име с отчаяни битки срещу турските завоеватели в тази част на страната.

Успоредно с тези събития между 1384 и 1386 г. цар Иван Шишман бил ангажиран във война с влашкия владетел Дан I. Подробности не са известни освен съобщението на една лаконична бележка: „Българският цар Шишман уби Дан войвода.“ Следователно войната била не само победоносна, но в решителното сражение намерил смъртта си влашкият войвода. Обикновено войната с Дан I се поставя във връзка с враждебните отношения между Иван Шишман и Иван Срацимир - не само защото майката и съпругата на видинския цар били от владетелския дом на Басарабите, но и заради дружеските отношения на Срацимир с влашката държава. Прословутата натегнатост в отношенията между двамата братя (включително и продължителните войни заради София) се оказала един миг - независимо от стаената ненавист отношенията между братята останали винаги лоялни. За тона свидетелствува изрично Рилската грамота на Иван Шишман, в която Срацимир се сочи като един от потенциалните му наследници.

През 1387 г. обединените сили на Сърбия и Босна нанесли голямо поражение на турците при Плочник. При вестта за тържеството на християнското оръжие Иван Шишман побързал да анулира васалните си отношения с Мурад и отказал да му изпрати помощни войски. Наказателната акция срещу търновския цар оглавил великият везир Али паша. Начело на 30 000-дна армия той се отправил на север и през Айтос, Провадия, Венчан, Мадара и Шумен проникнал дълбоко в българските земи. Иван Шишман изоставил Търново и потърсил спасение зад яките стени на Никополската крепост. Според разказа на турския историк Мехмед Нешри, когато обсаденият в Никопол Иван Шишман видял, че „земята му се изплъзва от ръцете, събрал първенците на държавата си, за да се съветва с тях. Всички те виждали едничък начин на спасение в подчинението пред Мурад... Тогава той (т.е. Иван Шишман) надянал на врата си савансно платно и дошъл в Ямбол. Паднал ничком пред

повелителя и се замолил... Повелителят опростил греховете му, облякъл го в почетна дреха и благоволил да възвърне земите му.“

Въпреки явния стремеж към преувеличения Нешри предава вярно безизходното положение, в което изпаднал Иван Шишман през 1388 г. Изоставен от съюзниците си, той поиска лична среща със султана, където отново трябвало да произнесе васална клетва. Изглежда, че Иван Шишман успял да убеди Мурад в своята лоялност, а, от друга страна, планове на султана не предвиждали окончателното ликвидиране на Търновското царство. Предвид на подготовения поход срещу сърбите Мурад се задоволил с обещанията на търновския цар, но същевременно поставил условието да му бъде предадена крепостта Силистра - най-укрепения и многолюден град на брега на Дунав. На Али паша, който междуременно изтеглил войските си от България, било заповядано отново да настъпи на север и да настани в Силистра турски гарнизон. За учудване на турците Иван Шишман отказал да предаде Силистра и даже взел спешни мерки за заздравяване на крепостните ѝ стени. Трудно е да се коментира тази постъпка, тъй като липсват данни за причините на решението. Но ще сбъркаме, ако я схванем като акт на някакъв „отчаян героизъм“ или пък „наивен опит да се измамят турците“. Решението на цар Иван Шишман трябва да се свърже с бързо променящата се политическа обстановка и с обещанията за помощ, получени от съседите му. Такива уверения ще са идвали не само от Сърбия (там трескаво се приготвяли за война с Мурад), но и от владетелите на Влашко и Добруджанското княжество - настаняването на турски гарнизон в Силистра вещаело опасност и за тези държави.

Али паша бил принуден за втори път да си пробива път в Северна България - той завладял последователно Шумен, Косово, Червен, Свищов и накрая обсадил Иван Шишман в Никопол. Бързите турски действия изненадали българския владетел, а обещаната помощ така и не пристигнала. Иван Шишман отново трябвало да моли мир - заедно със сина си той излязъл от Никопол и пристигнал в лагера на Али паша, където засвидетелствувал покорността си пред султана. Мурад и този път се съгласил да остави Иван Шишман на престола; Нешри обяснява постъпката му със застъпничеството на Али паша и неговата „доброта“. Истинската причина трябва да се търси в това, че Мурад нямал време да се ангажира във война с България. Затова окончателното завладяване на Търновското царство било отложено за по-благоприятни времена, а Иван Шишман бил заставен да предаде Силистра и да се съгласи с настаняването на турски гарнизони и в други български градове, на първо място в Шумен и Провадия.

На 15 юни 1389 г. султан Мурад загинал в битката при Косово поле, но победата останала за турците. Новият султан Баязид не скривал намерението си да ликвидира Иван Шишман, въпреки че в началото се „показвал ратник на мира“. Мирните манифестации на Баязид целели да откъснат Иван Шишман от съюза му с маджарския крал Сигизмунд. Сгодният момент настъпил през пролетта на 1393 г. - „Когато българският цар не очакваше - бележи Григорий Цамблак, - варварският цар повдигна небивал метеж и буря.“ С огромна войска, набрана от Мала Азия и Балканите, Баязид ударил в сърцето на България и подложил столицата Търново на продължителна обсада. Изненадан от внезапните действия на турците, Иван Шишман избягал от Търново и отново потърсил спасение зад яките стени на Никополската крепост. Съвременните историци оправдават действията му с уговорката, че овехтелите укрепления на Търново не били в състояние да издържат напора на турските

войски. Истината обаче е друга - фактът, че българската столица издържала тримесечна обсада, свидетелствува най-добре за отбранителните ѝ възможности. Следователно Иван Шишман предпочел Никопол заради сигурната и удобна връзка със съюзниците си - най-вече с маджарите. Отсъствието му от Търново до голяма степен предопределило съдбата на неговата столица - на 17 юли 1393 г. „царствуваният град“ бил завладян от турците.

Съвременниците преценявали падането на Търново за край на българската държава - това е най-малкото странно, като знаем с положителност, че смъртта на цар Иван Шишман се отнася цели две години след катастрофата през лятото на 1393 г. В последно време бяха открити нови документи, които позволяват да възстановим някои събития от последните години на живота на нар Иван Шишман. Става дума за турска летописна бележка, която разказва за събитията, последвали след прочутата битка при Ровине на 17 май 1395 г. На връщане от Влашко султан Баязид се установил срещу Никопол, областта на който „се владееше от един господар на име Шишман, който също като влашкия войвода плащаше харадж на нашия господар. За да премине на отсамния бряг на реката, той поиска ладии от онзи - така и онзи му подготви. След като се озова на отсамния бряг, той накара да доведат гореспоменатия Шишман и го обезглави. И като завладя също Никопол, превърна го в санджак.“

Иван Шишман - сребърна монета

Както свидетелствуна османският документ, даже и след завладяването на Търново Иван Шишман запазил положението си на турски васал и плащал данък (харадж) на Баязид. След 1393 г. територията на държавицата му била значително орязана, а условията на васалитета са били утежнени, формално Иван Шишман продължавал да се брои за български цар, въпреки че в очите на турците той имал значението на местен управител - бег. Последните две години от живота на Иван Шишман са запълнени с много неизвестни - знаем само, че резидирал в Никопол и под властта му се подчинявали някои градове по течението на Дунав. Неизвестни остават и причините, които предизвикали гнева на Баязид - вероятно и този път те трябва да се търсят във връзките на Шишман с маджарския владетел. Сигурно търновският цар не останал безучастен свидетел на подготовения кръстоносен поход срещу турците. Известен за връзките на Иван Шишман със Сигизмунд, Баязид не се

поколебал да свърши веднъж завинаги с непокорния си васал - както изрично свидетелствува турската летописна бележка, Иван Шишман бил обезглавен по заповед на Баязид. Точната дата на събитието е фиксирана в една българска хроника - Шишман бил посечен на 3 юни 1395 г.

Цар Иван Шишман бил женен два пъти. Първата му съпруга била българката Кира Мария, която починала в началото на 80-те години. След това Иван Шишман се оженил за дъщерята на сръбския княз Лазар - Мара, или Драгана. Най-големият син на цар Иван Шишман носел името на дядо си - Александър. Липсвала му смелостта да се покрие с мъченически венец и приел исляма - под името Искендер прекарал остатъка от живота си като управител на турска провинция в Мала Азия, където загинал в сражение с бунтовници - 1418 г. Другият син на цар Иван Шишман - Фружин Асен, поел доброволно тежкия кръст на изгнаничеството и останал до края на живота си непримирим противник на османците. Името му е вплетено в почти всички антитурски действия през първата половина на XV век. Загинал в прочутата битка при Варна през 1444 г.

Едва ли има владетел в средновековната ни история, чието име да е вплетено в толкова много легенди и предания, както е случаят с последния търновски цар. Думите на известната народна песен разказват за последния бой, който цар Иван Шишман дал на турците в „Софийско поле“. В този район и до днес се припомнят предания за лица и местности, свързани с Шишмановото име. Те се локализират предимно по поречието на Искър. Край Самоков стърчат руините на Шишмановото кале, а току под него се сочат т.нар. Царюви кладенци и мястото, където бил погубен последният търновски цар — от седемте му рани бликнали седем извора. Името на софийското село Кокаляне (настояват местните предания) било във връзка със сраженията на Шишман с турците и „кокалите“ на избитите му войници. По на север, в ждрелото на Искър, сред непристъпни скали и урви зеят т.нар. Шишманови дупки - по тези места Иван Шишман се бил седем години с турците, крил се в недостъпните пещери и накрая бил посечен. Черепите на убитите българи дълго напомняли за усилените и тежки времена. Затова близките села са наречени Черепиш и Люти брод. В Плевенско пък се разказва как Иван Шишман викал на помощ верните си боляри, но те не се отзовали на неговия призив - отчаян, българският владетел се самоубил; в местността Кайлъка било последното му убежище.

„Географията“ на преданията, свързани с Шишмановото име, е много обширна - цар Иван Шишман се бие с турците в Софийско, Ботевградско, при Самоков и Ихтиман, в Средна гора и Родопите, около Плевен и Врачанско. И днес на много места по българската земя стърчат руините на стари градища, които народът ни с благоговение нарича Шишманови и ги свързва с отчаяни битки срещу нашествениците.

Към тези предания и песни историческата ни наука проявява истинско пренебрежение - за българския историк сведенията им нямат историческа канава и представляват по-скоро интерес за народопсихологията ни. При това всичко е придружено от забележката, че се отнася до настроения, почерпани от по-късна епоха. Сигурно ще бъдем прави, ако заявим, че българската историческа наука отдавна стои на „кръстопът“ в намеренията си да повярва или да отхвърли изцяло истинността на цикъла на Иван Шишман. Може би затова се е задоволила единствено с хроникарирането им, т.е. станало е традиция сведенията да се сочат (или преразказват) без всякакъв коментар - те стоят само като допълнителна украса към

историческото повествование, без да се проявява интерес към стойността им като исторически документ.

Впрочем в съществуващите досега изследвания за цар Иван Шишман преобладават полутоновете. Синът на еврейката бил натрапник на българския престол и благодарение на интригите на майка си отстранил от трона законния наследник - Иван Срацимир. Това разделило владетелското семейство на два непримирими лагера, което в значителна степен предопределило пропадането на България. Шишман започнал царуването си в обстановка, която вещаела предстоящата гибел на българската държава. Като връх на всичко пратил сестра си в харема на Мурад - нещо несъвместимо с морала на един християнски владетел. Иван Шишман не разполагал нито със сили, нито с възможности да се опре на турците и затова предпочел надлъгването със султана. А когато събитията стигали критична точка, покрит с бял саван, той се запътвал към стана на Мурад, за да измоли отсрочка на предстоящата си гибел. Нито веднъж Иван Шишман не се опрял сериозно на турците, а краят му бил безславен.

Епохата, предшествуваша турското завладяване, е станала пословична и с една друга загадка. Странно е, заявяват някои историци, че „турският проблем“ изобщо не занимавал съвременниците. Даже ако четем писанията им, можем да останем с впечатлението, че такава опасност изобщо не е съществувала. Пълната незаинтересованост на управляващите кръгове бе обяснена по най-лекия начин - с покрусата, обхванала интелектуалните кръгове, или с „вцепенението на жертвата, очакваща предстоящата си гибел“. Това бе достатъчно, за да се направи пресиленият извод, че в края на XIV век българите не притежавали нито военнополитически, нито пък морални сили, за да се противопоставят на завоевателите.

От недостатъчното изясняване на тези въпроси не закъсня да се възползува историческата проза, която побърза да обяви Иван Шишман за трагичната фигура на нашата история, за човека, когото самото провидение осъдило да „погребе народност и държава“. И повярвала (макар и не до край) на песните и преданията, просто „разкъса“ Иван Шишман между „братски и синовен дълг“, между дилемата да има или да няма България.

Съществуват ли наистина доказателства, за да повярваме, че в песните и преданията за цар Иван Шишман е отразена историческата истина? Факт е наистина, че епохата на завоеванието на България е сложила отпечатък си върху народопсихологията ни - неизброими са преданията, с които народът ни свързва идването на турците в нашите земи. И като чутовни герои срещу им се изправят величавите фигури на народните защитници - сред тях на първо място е Крали Марко. Тъкмо този „подозрителен пример“ предизвиква съмненията, тъй като е доказано, че подвизите на Марко Кралевичи (така, както се пеят в народните песни) се разминават с историческата истина. В случая с Крали Марко сме изправени пред един такъв феномен - за него народът ни е изпял не толкова истината, колкото желанието да притежава защитник на родната земя.

Това бе достатъчно за мнозина да сложат „случая Шишман“ под същия знаменател - в песните и преданията бил представен не действителният му образ, а онзи „идеален цар“, от който българите имали нужда в годините на върховно изпитание. Следователно в песните и преданията народният разказвач с дал воля на фантазията си и колкото тази фантазия разкрасявала образа на цар Иван Шишман, толкова той се отдалечавал от истината - явно ставало дума за мистификация, която лесно може да се обясни, щом темата е подета от

крилатото въображение на народните поети.

Само че тези разсъждения са толкова логични (даже прекалено логични), че сами са в състояние да предизвикат подозрения. Действително, ако на народа ни била нужна фигурата на цар, при това последен, с името на който да свърже съдбата си в годините на робството, той можел да избира между Иван Срацимир и Иван Шишман. Даже личността на

Иван Срацимир представлявала по-голям интерес - съдбата му изобилствува с превратности, които го нареждат сред предпочитаните герои на историческите сказания. Та нали Срацимир е „пренебрегнатият“ син, нали на него „коварната мащеха“ преградила пътя към трона, нали той трябвало да мъсти за майка си, която насила била заставена да отстъпи мястото си на еврейката, и накрая нали тъкмо Иван Срацимир, а не Иван Шишман е последният български цар.

Следователно логиката (ако вдъхновението на народния разказвач изобщо се направлява от някаква логика) подсказва, че ако трябвало да се избира между Иван Шишман и Иван Срацимир, то „предпочетеният герой“ трябвало да бъде последният, защото неговата орис е много по-вълнуваща, а съдбата му е не по-малко трагична. Това от своя страна подсказва, че предпочитанията, засвидетелствувани по адрес на Иван Шишман, не трябва да се отдават само на психологическите фактори, а и на простия факт, че зад опоетизираните му подвизи стоят действителни исторически събития.

Лесно можем да се досетим за психологическата мотиви - раност на възникването на песните и преданията на цар Иван Шишман - това са двете години между падането на Търново и смъртта на последния търновски цар при Никопол, т.е. времето между 1393 и 1395 г. Поетиката на народното ни творчество прекроила тези две години на цели седем. И тези седем години (уверяват преданията) били запълнени не със страдания и мъченичество, а с тежки и усилни битки срещу поробителите. А цар Иван Шишман е главното действащо лице в сраженията срещу турците по цялата българска земя.

Възможно ли е част от тези подвизи да се свържат с името на последния търновски цар? Ако доскоро българските историци изобщо не си задаваха този въпрос (смятаха го за безпредметен), то днес нещата се нуждаят от преразглеждане. Случаен ли е например фактът, че Софийското поле е един вид задължителното място на подвизите на Иван Шишман - оттам тръгва на поход срещу турците, пак там вика на помощ верните си боляри и т.н. Загадката може да се реши, ако повярваме отчасти на народното предание и ако се доверим на сведенията на някои турски хронисти. Още навремето проф. Мутафчиев обърна внимание на едно свидетелство на Саадедин, което разказва, че турците успели да завладеят земите на Западна България, след като разбили край Самоков сръбския владетел и съюзника му „краля на България“. Въпреки наличието на някои анахронизми известието без колебание трябва да се свърже с Шишмановото име. А когато към 1384-1385 г. София била обсадена, защитниците на крепостта получавали своевременна помощ от цар Иван Шишман - това изрично е отбелязано в документите. Следователно преданията за сраженията на Иван Шишман срещу турците в тази част на страната имат реална основа. За подхранването на преданията в немалка степен е повлияло и обстоятелството, че след като Самоковският край бил завладян от турците, Иван Шишман сполучил отново да го присъедини към държавата си. Независимо че това не станало с цената на битки и сражения, възвръщането на тези области довело до още по-голяма популярност на Шишмановото име.

Далеч по-трудно е да се установи истината около преданията, според които Иван Шишман водил сражения с турците по други места в България. Ако им повярваме, трябва да приемем, че той непрекъснато отбивал турския натиск не само в крепостите по Стара планина, но и в Средна гора, че даже и в Родопите. В случая историческата истина е друга - народът съзнателно приписал на името на последния си цар защитата на онези твърдини, които били завладени след продължителна съпротива. Ето как „случаят Шишман“ се превръща във феномен и става нарицателен, когато сме изправени пред факти на масов героизъм, свързан със защита на родната земя.

В съвършено друг план трябва да се преценява достоверността на преданията около смъртта на цар Иван Шишман - явно те не отговарят на истината. При възникването им трябва да имаме предвид неотразимото въздействие на вестта за посичането на Иван Шишман - краят на един владетел винаги е обвит в тайнственост и е отличен повод за възникването на легенди, които в повечето случаи представят нещата не в истинската, а в желаната светлина. За лобно място на Иван Шишман преданията са предпочели не Никопол (каквато е истината), а онези български твърдини, където вече се носели преданията, свързани с юнашката му съпротива срещу турците. Отново влязъл в действие познатият механизъм на превъплъщението - подобна метаморфоза нито е първата, нито пък последната в народната ни традиция. Случаят със смъртта на последния търновски цар е прекрасно потвърждение на максимата, че някои исторически личности благодарение на превратната епоха се сдобиват с шанса името им да се превърне в символ на патриотизъм и мъжество. Цар Иван Шишман, който имал нещастieto да види падането на българската държава, имал щастието да остане в паметта на поколенията. Народът ни провъзгласил полууспехите му срещу турците за истинска епопея и свързал името му с всеки камък от крепостите, които се противопоставили на турските завоеватели. България погинала със слава - и част от нея заслужено се приписва на Иван Шишман.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. - Известия на Историческото дружество, 7-8, 1928, 62-85;
История на България. Т. 3, С., 1985, 351-367;
Божилов, И. фамилията на Асеневци. С., 1985, 224-233;
Андреев, Й. Легендите за цар Иван Шишман - мит или действителност. - В: Величието на Търновград. С., 1985, 165-175.

ЦАР

ИВАН СРАЦИМИР

(1356-1397)

Вторият син на Иван Александър от първия му брак с Теодора, дъщерята на великия влашки войвода Иванко Басараб. Роден е в Ловеч около 1324-1325 г. и бил кръстен на дядо си - деспот Срацимир. Сякаш самото провидение предопределило Иван Срацимир да бъде вечно вторият в семейството на цар Иван Александър - отначало той бил в сянката на по-големия си брат Михаил Асен, а впоследствие - на природения си брат Иван Шишман. Когато станал 12-13-годишен, Иван Срацимир бил провъзгласен за цар - пролетта на 1337 г. В отличие от царската титла на престолонаследника Михаил Асен царското достойнство на Иван Срацимир било само почетно - сред „младите царе“ той заемал второстепенно място. Това, меко казано, неразумно решение на Иван Александър (скоро след Срацимир за цар бил обявен и третият му син Иван Асен) сложило началото на съперничество между наследниците му, тъй като прерогативите на първия, респективно на втория и третия, владетелски син не били ясно определени.

С коронясването си за цар Иван Срацимир получил като апанажно владение Видинската област - това трябва да се обясни с намерението на цар Иван Александър да покрие територията на държавата с административна власт, упражнявана директно от членовете на царското семейство.

Към средата на 40-те години нещата се променили и Иван Срацимир започнал да взема известна преднина пред по-големия си брат Михаил Асен. Причината била в бездетието на престолонаследника, който десетина години след брака си с византийската принцеса Мария все още нямал деца. По това време Иван Срацимир е бил вече женен и имал потомство - издигането му на първо място сред „превъзлюблените чеда“ на Иван Александър означавало, че в скоро време предстояло преразглеждане на въпроса за престолонаследника.

В края на 40-те години Иван Александър се развел с първата си съпруга (майката на Иван Срацимир) и я изпратил в манастир. Новата царска фаворитка била една хубава търновска еврейка, която скоро след това станала господарка на търновския дворец. По време на тези събития Иван Срацимир се намирал във Видин, където управлявал областта от името на своя баща. Конфликтът в царското семейство се усложнил от раждането на Иван Шишман, който бил син на еврейката и към който Иван Александър демонстрирал открито предпочитанията си.

През 1355 г. престолонаследникът Михаил Асен загинал в сражение с турците. Към овакантения пост на престолонаследника били насочени амбициите на останалите владетелски синове. Съгласно с т.нар. система на майората (т.е. на старшинството) най-големи изглеждали правата на Иван Срацимир, но интригите на царицата елиминирали кандидатурата на Срацимир. За престолонаследник на Иван Александър бил обявен Иван Шишман, който в отличие от по-големите си братя имал преимуществото да бъде „багренороден“ син, т.е. роден пръв след възцаряването на своя баща.

Съдбоносното решение на Иван Александър довело до открит конфликт с Иван Срацимир - синът му се обявил за самостоятелен владетел във Видин - 1356 г. Официалната

му титла „цар на българи и гърци“ сочи недвусмислено, че връзките между Търново и Видин били скъсани окончателно. В конфронтацията си с Търново Иван Срацимир разчитал на помощ от влашкия владетелски дом. Към 1356-1357 г. Иван Срацимир се оженил за втори път - за влашката принцеса Анна, дъщеря на войводата Николае Александру Басараб.

С мълчаливото съгласие на своя баща Иван Срацимир царувал самостоятелно във Видин десетина години, но през 1365 г. съдбата му поднесла поредното изпитание. Маджарският крал Людовик I Анжуйски мечтаел отдавна да разшири държавата си за сметка на българските земи - подобно на мнозина от своите предшественици той си присвоил титлата „крал на България“. През пролетта на 1365 г. амбициите му придобили открито агресивен характер и той поискал от Иван Срацимир да се признае за васал на маджарската корона. Както следвало да се очаква, предизвикателството било отхвърлено и на 1 май маджарите потеглили на поход срещу Видин. На 30 май столицата на Иван Срацимир паднала под маджарска власт, а царското семейство било заробено и отведено на заточение в крепостта Хумник, Хърватско.

Иван Срацимир - сребърна монета

Иван Срацимир - сребърна монета

Иван Срацимир прекарал в маджарски плен четири години. Малкото известни подробности дават да се разбере, че макар и почетно, заточението било съпроводено от редица унижения: видинският цар бил заставен да се откаже от православната си вяра и заедно със семейството си да приеме католицизма — жени му Анна била по рождение католичка.

На първо време Иван Александър не успял да направи нищо за защита на Иван Срацимир - макар Видин да се броял за самостоятелно царство, номинално той бил считан за негово владение. Едва през 1364 г. с активното съдействие на Иван Александър била организирана православна коалиция срещу маджарите с участието на влашкия войвода Владислав Влайку и деспот Добротица. С тяхна помощ маджарите били прогонени и Иван Срацимир бил върнат на видинския престол -есента на 1369 г.

В началото на 1371 г. починал Иван Александър - смъртта му означавала скъсване и на онези слаби нишки, които дотогава съществували между Видин и Търново. Нищо не било в

състояние да попречи на „самодържавния цар“ Иван Срацимир да се разпорежда самостоятелно в своето царство.

До 1381 г. отношенията между Иван Срацимир и Иван Шишман останали напълно лоялни - не отговарят на истината твърденията, според които двамата подели продължителни войни за София. Нещо повече, сам Иван Шишман считал Иван Срацимир за евентуален наследник на държавата си - може би заради угризението, че е натрапник на търновския престол.

Годината 1381 бележи началото на обтегнатостта в отношенията между Иван Срацимир и Иван Шишман. Видинският цар скъсал връзките си с Търновската патриаршия и подчинил Видинската митрополия под духовната власт на Цариградската църква. На тези действия не бива да се гледа като на свидетелство за открит конфликт между двамата братя. По-скоро те били последният акт, чрез който Иван Срацимир манифестирал пълната си независимост от Търново. През средновековието църковната независимост се смятала за неделима от държавната. В този смисъл подчинението на Видин под властта на Търновската патриаршия било смятано като свидетелство за подчиненото положение на Иван Срацимир спрямо търновския цар. Следователно на действията на Иван Срацимир от 1381 г. трябва да се гледа по-скоро като на акт на царско самолюбие, отколкото като свидетелство за неприязнени отношения с цар Иван Шишман.

Сигурни данни за враждебност между Видин и Търново притежаваме по повод българо-турските отношения. Стара истина е, че за проникването на нашествениците на Балканите съдействували раздорите между християнските владетели. При всеки удобен повод те умело подклаждали интригите - за съжаление в подобни събития са преплетени и имената на „българските императори“, т.е. на Иван Срацимир и Иван Шишман - вероятно става дума за раздори след 1388 г.

В историческата ни наука е прието, че през 70-те и 80-те години на XIV век турската заплаха била все още далеч от Видин - това предопределило изчаквателната политика на Иван Срацимир. Опасността била почувствувана едва през 1388 г., когато войските на Али паша проникнали дълбоко в Северна България и подложили на обсада Никопол. Ударът бил поет от Иван Шишман, но нарушеното равновесие на силите променило и положението на Иван Срацимир, който се признал за васал на султана и се съгласил да приеме във Видин турски гарнизон. Политиката на Иван Срацимир спрямо турците не се отличавала съществено от тази на останалите му събратя, т.е. тя била пълна с компромиси. Той останал безучастен към събитията, свързани със завладяването на Търновска България. Едва след падането на Търново под турска власт Иван Срацимир се почувствувал отговорен за съдбата на българските земи. През 1395 г. делегация на видинския владетел, възглавявана от престолонаследника Константин и митрополита на Видин Йоасаф, посетила Търново и водила преговори с местния турски управител. Целта на мисията е неизвестна - бележката на Йоасаф Бдински, че тя изпълнявала „царски работи“, е неясна и позволява редица тълкувания, които имат този главен недостатък, че се опират на предположенията. Но фактът, че в делегацията бил включен престолонаследникът на Иван Срацимир, подсказва, че пратеничеството ще е трябвало да потвърди васалитета към турците и може би да измоли от султана част от онези територии, които дотогава се подчинявали на Иван Шишман. Сигурно е обаче, че изпращането на Константин не се изчерпвало само със заръката да

пренесе мощите на св. Филотея от Гърново във Видин. А обстоятелството, че в състава на делегацията бил включен и видинският митрополит, подсказва, че при преговорите били разисквани и църковни въпроси - може би Иван Срацимир се е надявал, че видинската църква ще получи правото на духовен надзор над покорените български земи. Според Йоасаф Бдински мисията през 1395 г. завършила благополучно, но резултатите ѝ едва ли оправдават подобна оптимистична забележка. Сам Иван Срацимир не си е правил илюзии относно бъдещето на своята държава - не случайно съвременниците му отправят горещи молитви към св. Филотея да защити „царския град (Видин) от варварското погубване“ и да запази Иван Срацимир от предстоящите беди.

Не било съдено Видин да остане задълго под властта на последния български цар. През лятото на 1396 г. кръстоносната армия на маджарския крал Сигизмунд (тя наброявала 60 000 маджари, поляци, френски, английски и немски рицари) се отправила на поход срещу Османската империя. Французинът Бусико разказва, че когато кръстоносната армия стигнала под стените на Видин, тогава „излезе от града господарят на този град, който беше православен християнин и беше подчинен насила от турците. Той предаде града и цялата си земя на маджарския крал, а също и всичките турци, които бяха вътре в града“. Перспективите, свързани с прогонването на турците от Балканите, се чертаели в най-благоприятна светлина, но всичко свършило на 25 септември 1396 г., когато при Никопол крал Сигизмунд претърпял поражение. Катастрофата, сполетяла кръстоносната армия, имала трагични сетнини за цар Иван Срацимир. Веднага след голямата си победа султан Баязид се отправил срещу Видин. Според думите на старобългарския книжовник Григорий Цамблак, Иван Срацимир посрещнал Баязид пред стените на Видин „без страх заради получените обещания“. В какво точно се състояли обещанията на султана не става ясно, но те били лъжливи и имали за цел да притъпят бдителността на Иван Срацимир. Пак според Григорий Цамблак Баязид заповядал да оковат Иван Срацимир и го изпратил в столицата си Бруса, където бил хвърлен в тъмница, а „неизброимите богатства“ на видинския цар станали собственост на победителя. Според една българска хроника цар Иван Срацимир бил „изведен“ от Видин през годината 1397. По-нататъшната съдба на Иван Срацимир е неизвестна, но като знаем как постъпвали в подобни случаи турските владетели, можем да предположим, че Иван Срацимир прекарал последните си дни в затвора в Бруса, където бил удушен по заповед на Баязид.

ЛИТЕРАТУРА:

Иречек, К. Българский цар Срацимир Видинский. - Периодическо списание, 2, 1882, No 1, 31-54;

История на България. Т. 3, С., 1982, 356-368;

Божилов, И. фамилията на Асеневци. С., 1985, 197-210.

„ДЕТЕТО НА ЕВРОПА“ В БЪЛГАРСКИ ИЗПИТАНИЯ

КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР БАТЕНБЕРГ

(1879-1886)

За него пишем най-много, защото е писано най-малко. Той е белязан е трагическия знак на мъчителни терзания, на внезапни обрати, на противоречиви решения, на триумф и провали. Той бе погубен не само от внезапната ненавист на една империя, погубила чрез ненавистта си към него освободителното си дело на Балканите. Той бе разкъсан от постоянни терзания относно държавната уредба на страната, която историята и случаят му повери да управлява. Тази постоянна противоречивост неизменно съпътства жизнения и историческия път и на тримата владетели на онази държава, която е емоционална гордост определяме като възкръснала през 1878 г. България. В тяхната дейност няма непоклатими истини и вкаменени оценки. За добро или зло те остават един от символите на единството на историческия процес като битие и съзнание в новата история на българите. Нито един от тях няма спокойствието да управлява стабилизирана държава. Напразно ще търсим общо 30 години при управлението и на тримата, когато в България да няма свирепо вътрешно противопоставяне или външнополитически драми. В съдбата и историческата роля на тримата наследници на ханове и средновековни князе и царе има много общи черти, обединени от лъкатушния път на нова България. Нито един от тях не изявява своите качества, намерения и пороци в нормална в граждански и политически смисъл обстановка. В тяхната дейност, разбира се, има и идейно програмирана преднамереност, основана на произход, възпитание, идеи и амбиции. Но тяхното приложение като метод и резултат би могло да бъде и друго, в добрия и в лошия смисъл на тази дума, при различни обстоятелства.

Александър Батенберг

Затова тук събираме всички „за“ и „против“ като историческа присъда спрямо тяхната роля в българската история. Често нашите категоризации могат да изглеждат противоречиви. Но изпълнени с внезапни противоречия са и срещите им с българската и световната история. Поради това техните реакции са били такива. Не е лека короната, не е било леко бремето на техните отговорности независимо от авторитарните улеснения и прерогативи, които им дават корона, дворец и престол. Техният „сладък“ живот е заплащан понякога с тревоги и огорчения, с жертви и опасности, слабо познати за обикновените хора. Те са различни в различни времена. Степените на това различие обаче са мотивирани от психозата на миналото, от тяхното „пленничество“ към предупрежденията и опасенията от историята. Самата идея за монарх - модерен или примитивен - е идея от миналото.

Затова в тези очерци често ще се налага да „вървим напред“ и да се „върщаме назад“ и в хронологически обхват, и в тематичен спектър, когато наблюдаваме и оценяваме тяхното присъствие в нашата историческа участ. Дълг не само на професионалните историци, но и на онези, които програмират бъдещето на идните поколения, е да експонират и величието, и вината на тези исторически личности, без да се влияят от традиционни, конюнктурни или неоконюнктурни стереотипи, които излъчват всевъзможни и нелепи обвинения или похвали. Истински „добри царе“ има само в приказките. Но за да има такива приказки, следва да е имало доволно исторически причини за това. Само „лоши царе“ ще видим единствено във вече забранения Наръчник на агитатора. Но все пак познаваме много храбри младежи, които самоотвержено стрелят в монархическите персони с идеята, че спасяват нацията и прогреса. Сравнително малко са и световните промени, които да не са започнали с атаки и срещу монархическия ред. Раждането на САЩ например. Намирането на баланс между тези глупави и злонамерени крайности е индикация за зрелост не само на една историографска школа, но и на историческа традиция на цяла една нация.

В архива на лейди Странгфорд се пази писмо от Александър I Батенберг след абдикацията, в което той обяснява нещастната си участ с обстоятелството, че станал „прекалено много българин“. Можем само да гадаем дали тази категоризация в неговите представи съдържа положително или отрицателно съдържание. Но именно с това „побългаряване“ князът преодоляла вкорененото недоверие на българите към чужденците и им донеся уверението, че монархът няма друга националност освен тази на държавата, която управлява. Наистина той не е най-способният, но несъмнено е най-симпатичният монарх в новата българска история в чисто човешки смисъл и последствия. Вярно е, че историческите личности не се оценяват по този показател. Но не е и голямо преувеличение, ако посочим, че често в представите и присъдите на поколенията тази черта доминира над останалите. Тя надделява над виденията за владетелски права и монархическа безнаказаност, които рязко го обсебват и които не определят неговата личностна и политическа стойност.

Неговата участ може да бъде едновременно видяна през призмата на суровата политико-историческа динамика, на необясними противоречия и като трагическа романтична мелодрама. Младост, хубост, доказана на бойното поле храброст, осанка на потомствен, макар и сравнително беден аристократ, но без аристократическо високомерие, решителност

и безхарактерност, горчиви разочарования от покровители от близо и далеч, колебания между либерализъм и консерватизъм, между премерена независимост и немотивирано послушание. Към тези амплитуди се прибавя и красива несбъдната любов, властно смачкана от суровите императиви на европейската политика. Тези контрасти се вплитаха в събитийната верига на конституционно-парламентарните прения, Съединението, съпротивата срещу велика северна империя, бойното поле във войната през 1885 г., подигравките и заплахите за физическа разправа. А след всичко това следват абдикация и детронации, плахи надежди за завръщане в България, брак без любов и накрая ранна и внезапна смърт, горко оплаквана от народ, всеопрощенски забравил грешките му и запомнил мъжество, доброта и благородство. Той плаши с абдикация, а става жертва тъкмо на нея, против волята му. Той е и несправедливо охулван и преувеличено славен. Един достолепен възрожденец в примитивен стих го назовава „копеле ти батенбергско“, В. Радославов изразява задоволство, че „си отива този вагабонтин“, а Атанас Бендерев се гордее с „делото на Девети август“, когато през 1886 г. в ранни зори князът е изпъден от Двореца. В противоположен панигеричен марш сериозни автори твърдят, че „героят от Сливница“ има главната военнoстратегическа заслуга за победата ни във войната със сърбите през 1885 г., изобщо за успеха на Съединението, че е самотен и мъжествен рицар на българската кауза. Неговата драма се превръща в драмата на първото междубългарско противопоставяне. Казват, че има покойници, които следва непрекъснато да бъдат убивани. Той непрекъснато следва да бъде съживяван. Княз Александър непрекъснато следва да бъде „извикван“ от миналото, за да ни напомня, че добрите намерения и добрите резултати са различни стойности в историческата и съвременната представа за постижения.

Не беше лек неговият път, пресечен от слава и покруса. Защото над този драгунски подпоручик, станал княз внезапно, застрашително бе надвиснала сянката на царя и султана, на кайзера и императора и дори завистта на крал Милан. „Идете в България. Поне ще ви остане един хубав спомен.“ С такова злорадо предсказание го изпраща при протоколна визита преди встъпване в длъжност безцеремонният канцлер Ото фон Бисмарк. Той никога не прости полския му произход по майчина линия. Слабост на славяните, която прусак трудно разбира в онези времена! По-късно същият този надменен създател на Първия Райх ще обобщи всичките драми и изпитания на княз Александър с презрителното прозвище „батенбергиада“! Каква необичайна съдба имаше княз Александър I Български! Неговият живот ни завръща към вечния въпрос: добряци ли са великите хора. И обратното. При най-обикновеното съпоставяне на историята на значимите личности в ново време ще видим, че добротата като чисто антропологическо понятие и поведение е повече пречка, отколкото позитив в политическото и държавното строителство. Тази сурова максима е еднакво валидна както в патриархалните, така и в индустриалните общества. По-късно, когато надвиснат тъмни облаци над българската национална идея, мнозина чуждестранни автори ще подмятат заядливо на българите, че те заслужават жалката си териториална съдба, след като са изгонили един толкова толерантен, сговорчив и обичащ новия си народ монарх. Изразът „така ви се пада“ бе отправен и от добронамерените към българите наблюдатели. Въпреки че не бе достатъчно аргументиран. Но че чрез неговото присъствие у нас се поставя началото на брутални посегателства на институции, личности, както и на техните обществени функции, ще възразят малцина. Царят освободител Александър II има

решителната дума при определянето на кандидата за българския престол. Изборът на Александър Батенберг (негов възлюбен племенник), който впрочем отговаря на предварителните договорни династически условия^[15], в крайна сметка свидетелства за неговия облик пред цяла монархическа Европа, отдъхнала от революциите през 1848 г. и от Парижката комуна. Именно така следна да бъде разбрана кратката визита на бъдещия български княз в столиците на Великите сили. Той свързваше европеизацията на България с признанието и одобрението на собствената му личност от всички европейски страни.

Този избор бе една от малкото гладки процедури в дипломатическата история на българското освобождение и при конструирането на държавните институции в младото княжество. Така новият княз бе и любимото „дете на Европа“, космополитен дворецов галеник, ползващ се с нежното състрадание на властната кралица Виктория. Именно заради него тя ще нарече своя братовчед Александър III „този варварин“. Но галеникът не бе разглезен салонен кавалер. Той бе воин и тази категоризация ще бъде доказана на полето на българската чест по-сетне. Той не само стоически понасяше удари, понякога несправедливи, но имаше смелостта негласно да признае, че е сгрешил независимо от добрината на мотивациите при такива „честни грешки“. Но нима българските политици и същото време и по-късно не правиха същите, а и по-големи такива?

Може би и поради това съдбата му спести и по-лоша участ. Все пак той не бе изхвърлен от историята на Европа по начин, познат и приеман за естествен за някои сръбски, гръцки и румънски крале. Княз Александър Български, назоваван безперспективно Първи, може би загуби политическата си репутация, но не и историческата си слава. За да обясним този странен исторически парадокс, нека започнем означало. Той е роден във Верона на 5 април 1857 г. Току-що е завършила Кримската война, в значителна степен предопределила сферите на влияние на Балканите въпреки унижителното поражение на признатия доскоро покровител на балканските християни - Русия. В този град още през 1822 г. се провежда последният общоевропейски конгрес за XIX век, подредил по волята на победилите монарси границите на Европа и приоритетите на отделните Велики сили спрямо съответни райони на особен интерес. Бъдещият княз може би горчиво ще си спомня по-късно за това географско и историко-политическо съвпадение. Защото той изтегля големия исторически жребий да застане на кормилото на една млада и вдъхновена за своето развитие държава. Но има лошия късмет да го направи в такава безизходна международна обстановка, в която само необикновена храброст, мъдрост и богохраним шанс биха го спасили от отредената му от съдбата роля на наивен губещ благородник. Той внезапно получи историческата възможност да прояви заслуги спрямо една доскоро непозната за него земя и спрямо възстановената след 482-годишно прекъсване Трета българска държава - той е неин пръв владетел и символ на нейната самостоятелност. Владетел? Българите не обичаха тази дума - ти им напомняше едно друго продължително и враждебно владееие. Те възприемаха това определение само като символ на онази обединителна държавност, която ще „събере“ всички български земи и всички българи.

Когато народът го посреща на 6 юли 1879 г. , Александър Батенберг възплъщава мечтата на младата нация за истински достоен държавен глава, за независимост и сплотеност около идеята за общо и по-добро бъдеще. В представите на преобладаващата част от още опияненото от освобождението българско общество княз Александър I Батенберг

олицетворява достойнствата на монархията, която тогава включваше в себе си всички императивни условия и гаранции за съзидание, мир и бъдеще. Симеон Радев пише: „В България князът бе очакван с нетърпение. Народът го бе обикнал, преди да го познава. Най-сетне той бе първият български княз, и то бе достатъчно, за да пламнат въображенията.“ Кому наистина е било малко това тогава? Като в разказа „Дядо Йоцо гледа“ българите ласкаво салютираха този хубав княз, та макар и неидващ от славната династия на Асеневци. За тях той бе „железницата“ на нова България, която ще ги измъкне от тунела на продължително забвение и ще ги понесе по просторите на национална независимост и държавна модернизация.

Амбицията на младия княз е да обедини обществените слоеве и зараждащите се политически сили в една национална единица. Но тя следва да бъде стабилизирана, преди да предприеме следващия ход на своето национално обединение. Тук поставяме началото на наблюдения, които винаги ще съпровождат опитите за характеристика на тримата български монарси от новото време. Авторитарен дух, способности и прояви могат да се появят и проявят само там, където интелектуалният климат, политическият слит и историческата инерция позволяват това. Затова, когато упрекваме в стремеж към самоуправление нашите модерни монарси, нека не забравяме, че отговорността за техните частични успехи в това направление следва да бъде споделена и от онези сили, които често и усърдно ги насърчаваха в такава посока. Александър Първи трудно разбира, че един патриархален, често пъти чист битов и психологически демократизъм е дълбоко вкоренен в българската възрожденска гражданска култура. В същото време динамично развиващото се българско общество бързо се поляризира и стремежите на монархията да отразява общонационалните интереси срещат все по-плътни бариери. Всеки иска обединение и просперитет, но съвсем различни са средствата, цената и методите, да не споменаваме принципите и идеите, на тази общобългарска реализация. Можеше ли да вникне един 22-годишен младеж в тези незрими, а в същото време и дебелашки проявени интимни страни и същности от началния политически живот в онази България, стеснена между Дунав и Стара планина, опиянена от свободата и горчиво наранена от териториални ампутации? Но именно тази ранна за политика възраст му носеше и самонадеяност, не винаги подкрепена с възможности.

В хронологически план неговата дейност може да бъде накратко представена по следният ред: Избран от Първото велико народно събрание, заседаващо от 17 април до 26 юни 1879 година. Същност единствената точка от първата сесия засяга само този избор. На 5 юли новият княз назначава първото правителство на България, съставено само от консерватори. А после внезапно, но не и необяснимо, на 5 ноември с негов указ е разтурено Първото обикновено народно събрание. Оттук започва българската парламентарна одисея. Либералите отказват да участват в коалиционно правителство с консерваторите, защото са спечелили изборите. Това несъответствие между електорални резултати и кабинетни назначения се превръща в текущата тема и вечната рана на българския парламентаризъм. На 24 ноември същата година князът назначава правителство с министър-председател Васил Друмев (Митрополит Климент). То отново е съставено от консерватори. При изтръгнатото съгласие на княза Второто обикновено народно събрание приема Избирателен закон, който фактически предоставя неограничени права за избиране и избираемост за лицата от мъжки пол.

В края на януари 1880 г. Александър Български заминава за Петербург за тържествата по случай 25-годишнината от възцаряването на Цар Освободител. Той има намерение да потърси благословията на българския покровител, за да промени веднъж завинаги Конституцията. Тъкмо там обаче той среща любезен, но твърд отказ от свои височайши чичо. И това става при триумфалните изборни победи на либералите, излъчили правителствата на Драган Цанков и Петко Каравелов, положили успешно начало на българското държавно строителство и законодателна дейност. Княжеското съучастие в това съзидание не сближава Александър с либералите. Александър Първи се завръща огорчен, но не и обезкуражен за бъдещето на своите правомощия като монарх и държавен глава. Случаят внезапно му помага. На 1 март 1881 г. след неколkokратни, неуспешни покушения е убит Александър II. В Русия настъпва реакционна вълна от консервативен реваншизъм срещу сравнително либералния курс на покойния цар. Неговият наследник е една от най-отблъскващите фигури в и без друго невеселата история на династията Романови. Той е обскурантен, авторитарен монарх, неполучил дори и образованието, необходимо за да се управлява евроазиатска империя.

Ранните години от управлението на руския император Александър III илюстрират красноречиво тази сложна, понякога болезнена и с непреодолими последици политическа връзка. Личната му антипатия към българския княз Александър Батенберг и общият стил на руската дипломатия от този период - намеса, преминаваща понякога в груб диктат, в началото вършат добра работа на българския княз. Той се надява да управлява по-силно с руска подкрепа. Каква ирония - тъкмо тези фактори по-късно ще доведат до отстраняването на Александър Български от престола.

На 27 април 1881 г. насилствено и с поощрението на княза е смъкнато либералното правителство на П. Каравелов. Народното събрание в тогавашния му състав престава да съществува. Князът заема централна позиция в политическия живот на страната. Започва т. нар. Режим на пълномощията, наложен с правителство начело с руския генерал, финландец Ернрот. Малката държава е разделена на пет области, оглавявани от руски офицери с неограничени пълномощия. Между 14 и 21 юни са проведени избори под строг контрол и натиск от страна на привържениците на княза. За депутати във Великото народно събрание юни 1881 г. са избрани предварително обработени за предстоящата антиконституционна акция. На 1 юли не другаде, а в Свищов (първия свободен български град) това „Велико“ народно събрание с гласуване отменя Търновската конституция. Това деяние е първото разграничение между княза и народа, между които стоеше Конституцията и редът.

Конституционният облик на извършения държавен преврат заблуждава мнозина политици, които се надяват по този начин да се въведе изкуствен стабилитет в страната. По-късно, на 15 април 1882 г., князът посещава Петербург, за да привлече руски генерали в управлението на страната - гаранция за утвърждаването на неговия монархически авторитет. Следва правителство с министър-председател Л. Соболев - руски генерал, ползващ се с подкрепата на българските консерватори. Управлението на княза е укрепено по изкуствен и временен начин. Оттогава започва онова отчуждение между него и демократичното българско общество, което ще бъде напълно преодоляно едва на 7 ноември 1885 г. след победата при Сливница. Изборите на 21 ноември 1882 г. за Трето обикновено народно събрание са спечелени от консерваторите. Необяснимо ли е тогава, че при такава методика те ще бъдат политически и граждански изчерпани само след четири години?

Тези стъпки на княза са самоубийствени за самия него. В искреното си намерение да модернизира страната той я довежда не само до чуждо подчинение, но и до използването на антидемократични методи и принципи в управлението. А намеренията му не са такива. За това трагическо неразбиране и разминаване по това време У. Гладстон с гняв пише до лорд Гренвил: „Този идиот не разбира, че може да се отърве от руснаците само с народна подкрепа!“ Именно поради това разминаване, а и поради отхвърлянето от страна на българската общественост на режима на пълномощията, предвиждащ плътна руска намеса, на 6 септември 1883 г. без колизии и стълкновения Третото обикновено народно събрание възстановява по мирен път Търновската конституция. На следващия ден князът назначава ново правителство с председател Драган Цанков, което е началният погребален марш за българските консерватори въпреки разкола между „каравелистите“ и „цанковистите“ при съставянето на правителството. На следващия ден всички отдъхват, когато руските министри Соболев и Каулбарс подават оставка, а от 5 ноември новият институционален орган - Държавният съвет, прекратява съществуването си. В тази еволюция на мирен преход към парламентарна демокрация израства и се променя и самият български княз. Той се отървава не само от руските министри-генерали, но и от изкушението да управлява без конституция. През 1883 г. Конституцията е възстановена. Всички външни наблюдатели са силно впечатлени, че това е осъществено без екцесии, без насилия, отмъщение или прояви на политически реванш. Младият български парламентаризъм побеждава и се възстановява по мирен път. „Износването“ на режима на пълномощията в морално-политически план не бива обаче да бъде причина да се скриват постиженията на тези две години. Създава се равномерен и юридически гарантиран ритъм на стопански взаимоотношения, продължава полезната тогава централизация на държавата, компрометираща се, макар и частично, политическата демагогия. Без този начален етап на държавно развитие България едва ли би издържала изпитанията на годините между 1885 и 1887 година. Режимът на пълномощията отива в историята, но остава онова, които той прави за българската държавна сигурност, по-късно така лекомислено пренебрегната от по-опитни и демократични правителства. Именно поради това очакванията за конфликти, размирици и противопоставяния не се сбъдват.

Така завършва този пръв драматичен епизод от историята на българската демокрация, в която княз Александър участва отначало като злодей, а после като благороден рицар. Той разбира, че може да бъде добър княз само вътре в страната си и само в съюз със своя народ. Но всичко това не изглежда така лесно и разпознаваемо. Поради това ние ще се връщаме към неговата драма често в противоречие с последователната хронология. Защото в едно и също време той вършеше добри дела, но бе и жертва на недобри внушения. Защото неговата роля в българската история не би била правилно разбрана, ако не се „завърнем“ още в неговото време приживе, преди да оценим с присъдата на далечна историческа перспектива особените обстоятелства, в които той следва да управлява и решава.

Аристократ по произход и възпитание, князът естествено не може да приеме всичко в демократичните принципи на Търновската конституция и постоянно изпитва авторитарни идеи към силната монархическа власт. Това пристрастие намира понякога обяснение в принципната му линия за политическа стабилност и силно държавно начало в страната, в която съдбата му е отредила да бъде княз. Обременен от поривите на своята възраст и произход, Александър решава да се намеси активно в хода на българския политически живот

след Освобождението не само като статичен държавен глава. Неговите несръчни закани срещу „нихилистите“ излъчват повече слабост, отколкото решителност, а призивите му за „силна монархия“ не предизвикват необходимия ентузиазъм дори и сред заклетите консерватори. В динамиката на зараждащата се държавна организация Александър Батенберг не вижда друг път за стабилизиране на младото княжество освен силната монархическа власт. В усилията да бъде наложен този възглед, чието успешно приложение зависи и от позицията на Великите сили, лежи противоречивата природа в управлението на първия български княз. Често той предприема погрешни стъпки със сляпата вяра, че това е за доброто на България. Но един исторически факт остава непоклатим като истина - той успява да преодолее не само личните си разбирания за монархическата власт, но в името на българската независимост да се освободи от опеката на Русия, на която фактически дължи трона си.

Вече отбелязаният „режим на пълномощията“, който суспендира Търновската конституция, също няма еднозначно предназначение и характеристика. Често това първо погазване се приписва единствено на него. Нима не бяха плътни до него в тези времена Григор Начович, Константин Стоилов, дори и Константин Иречек? Как би било възможно такава промяна да бъде осъществена от една личност, та макар и тя да е била персоната на княза? Тук започват парадоксите в историята на българския конституционен живот. Всъщност това е държавен преврат, суспендирал Търновската конституция и установил режим в крещящо противоречие с природата, философията и функциите на Търновската конституция. Но в същото време тази промяна е осъществена по парламентарен път, където самите депутати, въпреки яростната опозиция на част от либералите, приемат тази брутална разправа. От друга страна, това може да се тълкува като обмислен опит да ускори модернизацията на страната чрез усилен законодателна дейност и централизация на властта. От тук започва един странен урок от модерната българска история, който постоянно виси върху крехката българска демокрация. Оттогава се оказва, че модернизацията в страна, реорганизацията на армията, подобряването на образованието, социалното равновесие и пр. ще бъдат осъществявани сравнително успешно само при извънредни обстоятелства. Князът е инициатор на редица законодателни стъпки, които ускоряват напредъка на България в политическата, стопанската и административната област. С инициативата и подписа на княза се реализират идеите за създаването на Българската народна банка и Държавното статистическо бюро. Сметната палата и модерната данъчна система. В същото време суспендирането на Конституцията създава опасни условия за налагането на законността с насилия, което има отрицателно въздействие за бъдещето на страната. Но и тук няма еднозначно обяснение. Зад тези позитиви и негативи стоят незримите фактори на особеното положение на българското княжество, формално зависимо от Портата и твърде зависимо от Русия, с едно мълчаливо съгласие от страна на останалите Велики сили.

Неговият звезден миг несъмнено протича между септември и ноември 1885 година. Като кадрови офицер той прави много за подготовката на онази армия, която ще удиви света във война, назована „капитаните срещу генералите“. Та нали новината за обявяване на Съединението на 6 септември 1885 г. го заварва на военни маневри в Шумен. Въпреки че е дискретно ангажиран в дипломатически акции в подготовката на Съединението, князът е смутен от нарушаването на Берлинския договор. Той се колебае каква позиция да заеме. Но

после идва ултиматумът на председателя на Народното събрание Стамболов през 1885 г. — „Пловдив или Дармшат“ - сочи с пръст енергичният председател. Князът намира сили да приеме Съединението и с това дръзко да се изправи пред заплахата от турската инвазия, руската дипломация и сръбското вероломство. Защото Пловдив е символът на Съединението, а Дармшат - столицата на германската провинция Хесен, чийто принц е бащата на княз Александър, с предупреждения за абдикация и принудителна забрава. Смисълът на такава повелителна фраза, навлязла в нашата историческа митология, е или признаване на Съединението, или отказ от княжеския трон. Настъпва триумфът на пловдивската революция, в което той стои наравно по заслуги с П. Каравелов и Ст. Стамболов. Малко ли бе направил преди това с дипломатически средства, за да внуши на „миротворците“ от горещото берлинско лято през 1878 г. , че българите няма да търпят Берлинския диктат? Но едно е да тропаш по пратите на Европа с молби и мемоари, друго е да обявиш на пловдивския площад, че областта, наречена по странното въображение на английската дипломация Източна Румелия, не съществува. Той носеше онази цивилизована умереност, която деликатно внуши на българите, че пловдивският акт от 6 септември 1885 г. следва да не бъде разпространяван засега в Македония и Одринско, защото иначе не бе успял и в тези достатъчно мащабни като обхват начинания. Впрочем, в тази точка той намери пълно разбиране от страна на преобладаващата част от българските политици. Българите му се отплатиха по достойнство за тази постъпка. Те отказаха да приемат руската формула „Съединение без Батенберг“, което би им спестило много, да не кажем всички последвали драми и беди. Защото опиянението от Съединението носеше и скритата заплаха от нови опасности.

Идва драматичната „българска криза“, привлякла погледа на цяла Европа. Князът е изправен пред необичайни изпитания. Уголемена след Съединението България, начело с неприятния за самодържеца княз Александър I Батенберг, е третирана от Русия грубо и от позиция на силата. Обстоятелството, че Русия бе нападната по време на Кримската война от една „западна“ коалиция, усилва руския синдром за превантивен експанзионизъм като намиране на трайни и защитими западни граници. Поведението на Австрия и Германия по време на този конфликт засилва недоверието на Русия към Берлин и Виена въпреки подновявания Съюз на тримата императори. Русия често проявява неразбиране и нетърпение в отношенията си към новите балкански държави, с които по правило навлиза в конфликти въпреки приносите на руската армия или дипломация за тяхното създаване. Синдромът „черна неблагодарност“ на балканските християни обсебва руското политическо мислене особено в българския случай и особено след смъртта на Царя Освободител. Русия прави опит да разшири влиянието си на Балканите самостоятелно и силово. В същото време значителна част от елита на руската дипломация не одобрява този начин на поведение на Петербург и предупреждава за непоправимите рани в руско-българските отношения при подобен начин на отношение и намеса.

Кратко време след българското Съединение, на 24 септември 1885г. , Александър III най-откровено заявява в писмо до началника на Генералния щаб ген. Обручев: „Според мен ние трябва да имаме една главна цел: завземането на Цариград, за да се утвърдим завинаги в Проливите и да се знае, че те ще бъдат постоянно в наши ръце. Това е в интерес на Русия и трябва да е нашият стремеж, всичко останало, ставащо на Балканския полуостров, за нас е

второстепенно. “ Може ли да има успех сред българите една такава откровена позиция?

Руските дипломатически представители в България за целия период след 1879 г. действат крайно непоследователно, затруднявайки намирането на практическа логика и стратегическа идея в програмата и най-вече в поведението на руската дипломация към младото княжество. Още при приемането на Търновската конституция нейната оценка от страна на руския представител Давидов е двойствена и неясна. След него идва Кумани, който се извява като защитник на конституцията само за да бъде заменен от Хитрово, който прави всичко възможно да осигури суспендирането на конституцията, намеквайки определено, че това става с личното одобрение на царя само за да се отрече малко по-късно от думите си. В сложната линия на тази непоследователна и неясна връзка проблемите, породени от Съединението и т. нар. „българска криза“, хвърлят отношенията между двете страни в пропастта на неочаквана и невиждана ненавист.

В цялата европейска история през XIX в. направо липсва друг подобен случай на толкова драстично и толкова противоестествено несъответствие в междудържавните и международните отношения, както с диалогът България - Русия по време на „българската криза“. Защото всички, дори и най-антируски настроените политически дейци в Европа, отлично разбират, че победоносна България от пролетта на 1886 г. „не може да бъде призната без санкцията на Русия“. В този смисъл още на 6 септември 1885 г. българският княз Александър Батенберг изпраща лично послание до император Александър III, в което го моли за подкрепа на българското дело. На 9 септември обаче в София се получава телеграма, подписана от управляващия Азиатския департамент А. Влангали, но съставена по инструкция на Александър III, който в онзи момент се намира в Дания. В нея се нарежда на княз М. Кантакузин да напусне поста си на български военен министър, а руските офицери да не се ангажират по никакъв начин в румелийските работи. По-късно тези офицери получават нареждане да напуснат страната. На телеграмата на българския княз императорът изобщо не намира за нужно да отговори и с това ликвидира надеждите за очакваната подкрепа от страна на Русия. Тона е върхът на личностното противопоставяне, което набира сили още от 1883 година. В руско-българските отношения нахлува силен личен елемент, който в тогавашните условия придобива решаващо значение за перспективата им. Такава линия на развитие взема връх над държавните интереси, защото е каприз на Императора, а не разумна стратегическа позиция. Русия губи България от немотивирана неприязън, изведена до нивото на държавна политика. Така всяко отклонение на София от руското виждане по отделните вътрешностопански или външнополитически въпроси се тълкува в негативен смисъл.

Специалната българска делегация, която заминава за Копенхаген за среща с императора, е приета на 20 септември 1885 г. от руския външен министър Н. Гирс, а на следващия ден и от самия Александър III. На тези срещи е изразено раздражение и укор за прибързаното обединение, станало без знанието и съгласието на Русия. Но когато ръководителят на българската делегация споменава за решителността на българите да бранят постигнатото дори с кръв, руският самодържец произнася знаменитата фраза: „За разединение и дума не може да става.“ фраза, оттеглена като политическа декларация по-късно. С това Русия изразява традиционното си отношение на принципен защитник на идеята за целокупна България. Въпреки това става ясно, че Александър III идентифицира бъдещето на

Съединението с отрицателното си отношение към българския княз. Позицията на царското правителство е продиктувана от убеждението, че Съединението ще закрепни положението на княза и чрез него - чуждото (неруско) влияние в страната. Така се стига до парадоксалната ситуация Русия, създателката на нова България, да се противопоставя на Съединението, докато Англия, която на Берлинския конгрес има главната заслуга за българското разделение, сега се проявява като ревностен защитник на Съединението. С нарочен императорски указ от 22 октомври българският княз Александър е отчислен от почетния състав на руската армия, като му се отнема и генералското звание. Тази новина е приета като морална детронация на княза, и то в момент, когато Великите сили започват дискусии по българското Съединение в Цариград. За един дълъг период от време българо-руските отношения остават на точката на замръзването. Влиянието на тази конфронтация ще стои като постоянна заплаха за бъдещето на България. Откъде идва този противоестествен курс на руско-българските отношения във време, когато дори един Стамболов пишеше, че „Русия е свята за нас“? ‘

Нека напомним за ненавременната гибел на четиридесет и деветгодишния император Александър II, която поставя на нова плоскост руско-българските отношения. Личната неприязън в отношенията на двамата „Александровци“ постепенно е превърната в трайна държавно-политическа стратегия. Паметникът, издигнат на Александър III в Петербург, дава идеална представа за същината на неговия характер и управление. Масивната конна фигура, напомняща на обикновен полицейски пристав, се възприема съвършено справедливо като символ на достигналото до своя предел руско самодържавие. Никой по-добре от П. С. Вановски не би могъл да оцени дълбоката същност на това управление: „Това бе Петър със своята - тояга. Не, по-скоро това бе само тоягата, без фигурата на великия Петър.“ Третият Александър от рода Романони навлиза в руско-българските отношения като одиозна фигура, чисто маниакално пристрастие към покорството на българите носи в еднаква степен и за двете страни стратегически минуси пред лицето на приближаващата се всесветска война. Неговата роля в тези отношения показва колко разрушителни за моралния облик на една империя могат да бъдат чувствата, волята и капризите на един авторитарен, властен и късоглед водач. Замислена като мост на руската политика на Изток, българската държава става по-скоро препятствие за Русия чак до 1944 година. Всеизвестният американски русист Дж. Кенън нарича политиката на Русия към българите „най-зрелищния провал на руската политика в смисъл на престиж за целия XIX век“. Разбира се, тази крайност не бива да бъде преувеличавана. И без Батенберг, Стамболов или Фердинанд, Каулбарс, Хитрово или Александър III отношенията между Русия и България в крайна перспектива щяха да останат приблизително същите.

В края на XIX век заплашената от австро-германския блок Русия се ориентира към Сърбия като към стратегически съюзник, защото вижда в нея по-силна и последователна преграда срещу германския „скок“ към европейско господство. Тя по-лесно преодолява противоречията си с Англия, отколкото възникналите сблъсъци с Първия Райх. В крайна сметка дори и онези, които ни поощряваха да се съпротивляваме срещу Русия, влязоха в съюз с нея и с нашите балкански съперници. Но тона е друга история. Тук само констатираме как външна намеса и династически предопределености, политическа мотивация и старомодна непримиримост от страна на висши среди в Европа се намесваха в най-интимните лабиринти в жизнения път на българския княз.

Една трайна и искрена любов бе също обагрена и разрушена от политически съображения и опасения. За монарсите нямаше любов, съществуваха само сватбени проекти. През 1883 г. Александър Батенберг сключва таен годеж с очарователната принцеса Виктория, дъщеря на германския кронпринц Фридрих. През 1884 г. този годеж става публична тайна в европейските дворове. Тази история приема романтичния облик на съвременен латиноамерикански сериал, със скришни съобщения, кратки срещи, недомлъвки при балове и страстни писма. Кралица Виктория е покъртена от тази тайна и скришна любов на „бедния Сандро“. Но от гледна точка на прозаичната политика се оказва, че българският княз едва ли би могъл да направи по-лош избор. В Русия този брак се определя като засилване на германското влияние в България и едва ли не заплаха за имперските ѝ граници. Научавайки за руското противопоставяне, подобна позиция заема и Бисмарк, който при посещението на княз Александър Батенберг в Берлин през пролетта на 1884 г. категорично го забранява. Цялата тази романтична връзка продължава и е обект на съпротивата на Канцлера дори и когато Александър е далеч от българския трон. Той отива дори по-далеч, заявявайки, че докато е имперски канцлер, нито една германска принцеса няма да сключи брак с княз Александър. След като този акт би хвърлил сянка върху руско-германските отношения, в Берлин и Петербург се изправят яростно срещу него. Самият Бисмарк заявява, че той не би допуснал това „ако ще би заради всичките Хесенци и Батенберговци на света“. Единствените, които подкрепят евентуалния брак, са родителите на принцеса Виктория и нейната съчувстваща баба, кралица Виктория. Точно тогава се утвърждава и изразът роог Sandro (бедният Сандро), приписван на кралицата, с който тя облъчвала със състрадание изпитанията и превратностите в живота на Батенберг. Но ако тази история е все пак периферна и лична драма за княза, историята му поднася много по-сериозни изненади.

Нови облаци надвисват над България. Недоволната от Съединението Русия, която още през 1883 г. в една инструкция до своя дипломатически апарат в Европа бе окачествила Александър I като „дълбоко враждебен на руските интереси“, бе внушила на безусловните русофили в България, че „злото е в немца“, „злото е в двореца“! Оттам започва новата драма в българската криза, която, противно на очакванията, продължава и се изостря до краен предел.

Разгарът на лятото през 1886 г. носи нови и необичайни изпитания за княза и за България. На 9 август група офицери-русофили предприемат среднощен преврат, обявяват го за свален от трона и го изгонват извън пределите на България. „Не даваш повишение в чин, а?!“ - нагло му подхвърлят тези, които той ще назове „все мои деца“! Един от храбреците-детронатори разсеяно яде геврек, някаква певачка от съмнителен произход му подвиква язвително на лош френски от коня си: „Как сте сега, принце мой?“ Той изтърпява всичко с равнодушието на личност, която не забелязва мерзостите. Тогава той запазва поразително хладнокръвие, преди да е натоварен на онзи противен фаятон за Рени и Дармщад. Измъкнат по пижама в утрото на 9 август, той написва под предварително подготвената декларация за абдикация пророческото: „Бог да пази България!“, което става нарицателна фраза за българския патриотизъм. Кой се е държал така спокойно измежду неговите детронатори в подобна ситуация? По късно, по време на Балканските войни, част от тези офицери, запазили чувство за патриотизъм и чест, проявиха талант и храброст може би и с подсъзнателната мотивация, че следва да изкупят нещо не толкова воинско. Но с това тази

история съвсем не свършва. Защото има и други българи. Странно е, че честта на княза спасяват хора от ранга и ръста на Захари Стоянов, които така яростно са се съпротивлявали срещу неговите плахи опити за авторитарно управление. Огорченият княз получава помощ от там, откъдето най-малко очаква. Не от Австро-Унгария, не от банкери, не от негови пълномощници при отсъствие в чужбина! Нещо повече - не от доскоро така преданите му консерватори! Помощта идва от онези, които са били така критични, да не кажем непримирими, спрямо него! Под ръководството на председателя на Народното събрание Стефан Стамболов е организиран енергичен и координиран в цялата страна контрапреврат, който го връща на престола. Офицери и обикновени свещеници, областни управители и дипломати, министри и държавни чиновници се решават да подкрепят неговото завръщане при целия риск от гнева на Русия.

При завръщането му от краткото изгнание, на пристанището в Русе, без инструкции, но в пълна парадна униформа, присъства и руският консул Сорокин. Каква по детински наивна и тъжна заблуда! Князът решава, че Русия е възстановила своето благоразположение спрямо метежното си протеже. Тъкмо в този момент, когато българските патриоти залагат главите си за неговото връщане на трона, Александър Батенберг без тяхно знание изпраща верноподаническа телеграма до руския император, с която полага българската корона в нозете му. Дори и да приемем, че тя му е дадена оттам, той нямаше право да я връща по такъв начин. Това е една от мрачните страници в неговата българска биографии. Категоричният презрителен отказ на руския самодържец не оставя място за комбинации и маневри. Като че ли „героят при Сливница“ бе изразходвал своето мъжество пред сръбските куршуми и заплахите на детронаторите. Тази негова непоследователност довежда до оттеглянето му от трона в момент, когато страната най-много се нуждае от княз. Не можеше да искаш благоволение от чужда сила, а когато тя ти отказва това, да запазиш сан и достойнство на същата позиция. Стамболов е гневен, но не и непочтителен. Няма място, варианти, а и време за алтернативи. Князът, поне засега, трябва да изпълни думата си и да се оттегли не само заради собствената си чест, а и за спокойствието на България. Въпреки това той си отива от тази обичана земя, изпратен с почит и уважение. По-късно името му отново се споменава сред кандидатите за престола чак до избирането на Фердинанд.

След абдикацията си Александър се връща в Дармщат и се оженва за оперната певица Йохана Лоазингер. Постъпва на служба в австро-унгарската армия и умира в Грац през 1893 година. Дотогава поддържа непрекъснати връзки с България и е един от вариантите кандидати за български княз. Всички в София обаче разбират, че колкото и ентусиазирано да бъде преизбран княз Александър, той не може да се завърне в България не само поради непоколебимостта на Русия, а и поради нежеланието на останалите Велики сили. и най-вече Германия и Франция, да развалят отношенията си с Петербург само заради него.

Преоблечен в българска военна униформа още на границата, първият княз на Третата българска държава е погребан в скромен мавзолей в центъра на София. Нему се поклонят пряко или задочно целият народ, а траурната церемония се превръща в манифест на новия български национализъм. Симеон Радев констатира, че княз Александър напуска София така, както напускат вождовете в древна Атина, но не осъден от народа си, а повален от една геополитическа предопределеност и критична политическа ситуация. Няма да крием, че той също имаше малък негативен принос за създаването на такава ситуация. Но позитивите

властно и завинаги ще доминират в съзнанието и сърцето на българите. Каква е равносметката от неговото ярко, динамично и тъжно присъствие в българските бурни времена?

Текущата динамика на политическия живот в България ограничава амбициите, но увеличава надеждите на княз Александър. Нека напомним, че той идна твърде млад, без управленски опит и с една младежка прибързаност, която рядко помага за успеха на някое начинание. Понякога демонстрира впечатляващо несъответствие между декларации и фактическо развитие на държавните дела. Тъкмо това обстоятелство оставя твърде много съмнения у редица автори за крайните резултати от присъствието на княз Александър Батенберг на българския трон. Нека напомним, че той не крие своите резерви към Търновската конституция още с идването си в страната. Тези резерви не са генерирани от самоцелна авторитарна позиция, а от терзания дали при такъв режим може да бъде модернизирана и уголемена българската държава в близко бъдеще!

Ако го сравняваме с дейците от плеядата строители на нова България, на преден план изпъкват някои важни особености. Князът е в ролята най-вече на символ, който олицетворява държавната самостоятелност и присъствието на новоосвободената страна в семейството на европейските държави. Той се опита да бъде много повече от това. Не бива да забравяме, че през трудните дни на кризата около детронацията и контрапреврата от лятото на 1886 г. един от лозунгите съвсем недвусмислено, макар и пресилено, гласи: „Има Батенберг - има България! Няма Батенберг - няма България!“ Такива славянски крайности са неразбрани от този добронамерен пришълец, който предприема стъпки, без много да му мисли какво следва по-нататък. Участвал в най-суровите битки по време на Освободителната война като руски офицер, той още не подозира тайните до коварство опасности в политиката, твърде различни от куршумите при Свищов, Плевен, Шумен и Стара Загора по времето на Освободителната война.

Но нека да не го съжаляваме. Един философ пише, че от всички недостатъци и пороци най-извинима е наивността. Той прояви наивност, но не бе от онези, които принуждаваха другите да заплащат цената на тяхната наивност. Той посрещаше изпитанията със съзнание за историческа отговорност пред българите. Понякога да понесеш една плесница е необходимо повече мъжество, отколкото да я нанесеш. Той бе и любимото дете на Европа още преди да седне на трънливия български престол. Можем да споделим предположението, че император Александър II го праща на война с програмираната идея той да бъде българският княз. Не само заради близостта му с руския царски двор, но и поради неговата приемливост за всички останали монархически фамилии, може би само с условното изключение на Германия. Кой знае защо! Интимната същност на някои текстове от неговия полеви личен дневник свидетелстват, че той е подсетен или е предчувствал тази своя близка мисия. Оттогава неговият политически живот винаги ще бъде разкъсван от една чисто морална и личностна лоялност към Русия и принципите на независимостта и доброто на неговата нова родина. Може би в това, а не в характера му следва да търсим корените на част от неговата държавническа нерешителност. Тук следва да посочим и още едно предусловие. Колкото и да бе демократична Търновската конституция в общата си част, с познатите вече юридически гаранции на права, свободи и отрицание на политическото неравенство, тя не бе достатъчно ясна и категорична по отношение на зависимостите и функционалното

предназначение на трите институции в триъгълника на управлението - монарх (държавен глава), Министерски съвет (кабинет) и Народно събрание. Това водеше и до неразбирателства, и до изкушения, и до раболепие, което ще бъде особено драстично манифестирано във времената на наследника на княз Александър.

В такъв контекст следва да търсим обяснението на първите непопулярни начинания на княза. Те са илюстрирани със споменатото вече кратко съществуване на първото българско правителство на Т. Бурмов, ознаменуващо и първата правителствена криза. Тук механизмът бе прост - либералите печелят изборите, а князът назначава консервативен кабинет. Но правителството пада и това е първата победа на българския парламентаризъм. Нараненото честолюбие на княза от този кратък, но ярък инцидент вероятно генерира по-нататъшните му оплаквания от демократизма на Българската конституция. Има ли по-лесно за един монарх от това да твърди, че демокрацията носи хаос? Особено пред самодържец като руския цар? Та нали студентите в Казанския университет в Русия вече носят плакати при стачките си с надпис: „Искаме академическа автономия и Търновска конституция!“?

Княз Александър може би не винаги разбира как всяка стъпка на двореца и правителството се следи ревностно от българското общество, в което възторженият идеализъм още не е засенчен от злободневен политически прагматизъм. Все пак емоцията започва вече да съжителства с трезвата реалност. Въпреки младостта си той има ясното съзнание, че неговата роля в България е не само политическа. Той следва да осъществи историческата приемственост в монархическите институции в България, задълго прекъснати в нашия исторически живот. Но не и изтрети в нашата историческа памет. В такива условия бе осъществен един монархически дебют, за който липсваше предварителна и продължителна подготовка. Въпреки всичко той остава с чисто име в българската история. Не беше лесно да се достигне до тази трайна историческа и морална присъда.

Съединението и Сливница винаги ще доминират над преврата от 1881 г. и онази безсмислена телеграма до императора, погубила не България, а него! Той бе един ренесансов монарх, който искаше да служи, а не да му служат. Той постави любовта си към България и нейното бъдеще над династически амбиции, монархически импулси и дори честолюбие. Любимото „дете на Европа“ не успя да понесе изпитанията на „българските бурни времена“ (израз и заглавие на книга от Рихард фон Мах). Но има правото да напише: „Като човек имах недостатъци, но като княз мисля, че съм изпълнил длъжността си. Дето и да бъда, ще моля Бога за благото на България.“ Това управляваше България, да употребим съвременен термин, в състояние на преход. Това, а не кой представител на коя буржоазия го подкрепяше, дали да се нарича „светлост“ или „височество“, дали е авторитарен или мекушав, предопредели неговата участ. Ако не забравим, че въпреки всичко тъкмо при него България бе двойно, завинаги и със слава уголемена, не заслужава ли той също да бъде назоваван Обединител? При това той бе управлявал Третото българско царство най-кратко!

УДОБНИЯТ ГРЕШНИК

ЦАР ФЕРДИНАНД

(1887-1918)

Неговото присъствие в нашата история може да бъде отнесено в позитивен и в негативен план с философиите на едно писмо, написано от Ричард Хенри Лий до Едмънд Рандолф на 16 октомври 1787 г., когато се обсъждат последните варианти на Американската конституция. Там срещаме предупреждението: „Да кажеш, че следна да се подкрепя дори и лошо управление само поради срах от анархия, означава да кажеш, че следва да се самоубием поради страх от смъртта!“ С такава необходимост, а и с него се оправдаваме за всичко при безутешните провали в новата ни история. Трудно ще посочим историк, който да не го е посочвал като причина за националните ни нещастия. Добрите думи за него са малко и в повечето случаи неубедителни. Но и нашата собствена отговорност за това, което ни се случи при него, не става по-малко. Твърдят, не без основание, че още от 1883 г. той поглеждал към разклатения български престол. Тогава подобни погледи още не вещаят придошлата развръзка. Неизвестният за българите до август 1887 г. Фердинанд прояви суетната храброст да заеме опасния пост на неодобряван от Русия български княз. Суетна, но все пак храброст. Храброст, но несравнима с тази на неговия предшественик в България. Странно. Безкрайните ласкателства, с които по-късно раболепно го обсипваше част от българския политически елит, не включваха добродетелта „храброст“. Вероятно затова тази дързост бе обяснявана с намесата на амбициозната му майка Клементина, внучка на „краля-гражданин“ Луи Филип. Този същият крал, дошъл на власт след Юлската революция през 1830 г., се разхождал с чадър в градината Люксембург, за да демонстрира съчувствие към простолудието, което пази споите дрешки при дъжд. Оттогава Фердинанд носи белезите на особен генетичен код, комбинираш презрението към онези, които стоят под титлата „барон“, с популистките прищевки на един ориентализиран Орлеан. Та нали в жилите му течеше и кръвта на Филип Егалите - аристократа, сменил името си, гласувал за смъртното наказание на Луи XVI, а после делово ексутиран от якобинците. Вече цар, при пристигането си в Париж той се ръкува с машиниста на локомотива. „И вашият ли господар владее съвременната демагогия?“ - питат придружаващия царя български премиер. „Не, той само добре познава слабостите на френската демокрация!“ - бил елегантният отговор към републиканската тълпа. Ако Фердинанд Сакс-Кобург Готски бе завършил царската си кариера през 1911 г., той несъмнено щеше да бъде записан с положителен баланс в новата българска история. Нещо повече. Може би неговите портрети щяха да стоят в училищните коридори ако не заедно, то близко до тези на нашите възрожденци, а едва ли щеше да има голям град без булевард с неговото име. Но не стана така въпреки толкова обнадеждаващото силно начало!

Цар Фердинанд

Цар Фердинанд

Веднага след неговото безславно и тихо напускане от царската гара в Казичене мнозина автори пробват перо в обвинителни филипики срещу него - кога жлъчни, кога снизходителни. Но винаги съпътствани с изобилие от обвинителен материал. Документален или измислен, но в повечето случаи убедителен. Най-напред тази акция започват политиците. Като в стихотворението на Вазов за Левски те сочеха: „Фанете тогоз“, онзи, който вече се разхождаше в мрачен размисъл за жребия си в парка Кобург. Но те просто пренасочваха пръста на обвинението, за да го отклонят от себе си. А времето на истината идваше.

Всичко, което може да се каже за него, се приемаше като лъжа и истина. Дамгосващи епитети, твърде различни от онези, раздавани по пищни балове и след победоносни атаки на българското оръжие, полетяха към далечния му дворец. И обратното. Рано напусналият ни проф. Милчо Лалков остави блестящ анализ на противоположните „прокобургова“ и „антикобургова“ линии в историческата литература, където са посочени и мотивациите за това разграничение. А писанията в този контрастен спектър продължават. Те носят елементите не толкова на спокойния научен подход, а по-скоро прожектират страстите на преднамерено и предварително отношение спрямо монархията - „За или Против“. Но нека признаем, че всичко хубаво, написано от авторите на линията „про“, в огромната си част се дължи не на делата на Фердинанд, а на неговия син. Нека посочим накратко една логическа зависимост в историите на модерните монархии. Както един триумфиращ монарх още не носи историческо тържество на монархията, така и един провалил се цар още не може да бъде използван като главен аргумент за историческото отрицание на монархическата институция.

Едно ясно определение обаче остава непроменимо. Той не бе особено привлекателна, но бе забележителна фигура в монархическата история на Европа, поставян често наравно с най-забележителните ѝ представители от своето време. Той стоеше редом с императори, президенти, крале и кайзери като равен с равни. Той можеше да си позволи да отмени с пренебрежение протегнатата ръка на бивш британски посланик у нас, и то на бал в Лондон. Съюзническите ни отношения с Германия не го задължаваха да скрива резервите си спрямо кайзер Вилхелм II. При срещите си с монарсите на Великите сили той никога не се държеше като „мальк“. А зова все пак означаваше не само личностна суетна тръпка, но и име за тогавашна България, още скептично приemanата гостенка в живота на модерна Европа. Българските Кобурги носят в София пъстър спектър и разнородна фамилна смесица от аристократическото потомство на европейския политически елит. Това още не е нито повод за упрек, ниго причина за безусловно признание на историческо благородство. Но несъмнено нещо от още неугасналия блясък на монархическата институция, ограничена, но непобедена.

с останало у тях и е донесено в България. Въпреки че до Фердинанд Кобургите имат само маргинално личностно участие в историята на монархическа Европа, но са носители на монархическата идея, поувяхнала, но още жизнена.

Ние често забравяме, че модерната монархия идва там, където са преодолените средновековният провинциализъм, клерикалното и гражданското невежество, затворените в стопанско и културно отношение общества, примитивната самоизолация на ориенталското наследство. Подобни явления от българското патриархално общество бяха сериозна пречка за нашата модернизация, съпроводена с демократични процеси и националнообединителни движения. Те вероятно можеха да бъдат преодолените и без монархията, въпреки че в балкански периметър нямаме подобно потвърждение. Но тъкмо чрез нея темповете, мащабите и цената на това усилие, особено в дипломатически план, бяха реализирани в по-широк мащаб, с повече стабилност и е по-малко усилия.

През септември 1908 г. в една прочувствена декларация от хълма Царевец Фердинанд възстанови титлата „цар“, за да напомни, че я е имало дълго преди да се е чуло за московските царе. Без това да е само негова заслуга, не можем да не отбележим, че това последно освобождаване от турците е осъществено чрез него. Ние свалихме тогава последния фес от робската психика на ослушване, оглеждане и опасения. Нещо повече. Това историческо дело бе неговият най-продължителен звезден миг, защото славата от 1912 г. продължи така кратко. Но отчуждеността между него и народа му не можа да бъде забравена и в най-добрите часове на България. Самият той бе балканският монарх с най-„синя“ кръв. От столетия Кобургите минават за генеалогичната „конюшня“ в европейската монархическа традиция. Те често допълват инцидентни липси при прекъсване на наследствено начало или снабдяват със „синя“ кръв чрез бракове и други династически съчетания изчерпани или залинели аристократически фамилии. Така и принц Фердинанд Карл Леополд Мария Сакс-Кобург Готски идва от много стар аристократичен род. Неговият аристократичен статут е записан още при Каролингите. По майчина линия е внук на френския крал от Орлеанската династия Луи-Филип, а по баща е роднина на белгийския крал, германския император, английската кралица и редица други европейски монарси. Той се наричаше френски принц, а се обръщаше към кралица Виктория с „лельо“, въпреки че тя не му прости никога убийството на Стамболов.

За далечните генетични корени на неговия произход съществуват всевъзможни теории. Но произходът не доказва наследството от неговото пребиваване в българското историческо битие. Защото като историческа категория наследството като траен резултат е винаги по-важно от произхода. Яркото присъствие на цар Фердинанд в българската история навежда до размисли, които никога няма да остаряят. Какво тръгна накриво в нашата история след толкова забележително и обнадеждаващо начало? Той самият като че ли символизира онзи внезапен срыв, който винаги е последвал във времената на нашето кратко историческо величие. Той позна тръпките и на „Осанна!“ и най-вече на „Разпни го!“ в своето българско царство. Нито един значим исторически акт в неговата история не мина без активното, кога задкулисно, кога флагрантно, съучастие на Фердинанд. Но нима неговият живот, слава и разруха не съвпаднаха със съдбата на самата България? С него тя изживя своето държавническо детство, юношество, окрилена младост и вледеняващо разочарование. От онези, които още с връхлитането си изглеждат трудно поправими. Понякога неговата съдба ни навежда на мисълта, че той бе царят-държава. Не в онзи абсолютичен дух, който ни напомня фразата на „краля-слънце“ Луи XIV, а като надежди, възход и пропастен край.

Именно така и народите, държавите понякога дори континентите често напомнят, а и възпроизвеждат съдбата на отделните човеци. Точно като тях те се раждат, съзряват, постигат успехи и търпят поражения, и ако нямат историческия шанс да се възпроизведат, слизат (поякога незаслужено) от историческата сцена. Всяка младост на една държава е белязана с оптимизъм, надежди и очаквания. Но ако за провала на своите надежди човек може да упреква само себе си, за краха на националните идеали отговорността обикновено носи цяло поколение. Понякога обаче вината може да бъде персонифицирана, за да отекне по-силно драмата от загубеното. Тя винаги е свързана с мъчителната предпоставка за „несбъднатото дело“, за това какво можехме да бъдем и какво сме! Дали той не бе тази удобна за трагическите ни времена обяснителна и изкупителна жертва? Дали с основателно или преувеличено старание ние сочим него, за да не сочим себе си като обяснение за всичко, което не се простира само до „съюзници-разбойници“? Съвсем доскоро мнозина историци отговаряха на упреците спрямо нашето поведение с готовия отговор - това са само „цар Фердинанд и българската буржоазия“! Ние нямаме нищо общо с тях! Разбира се, днес ни е останало от тази фраза само „цар Фердинанд“! Но един Клемансо през 1919 г. не споделяше това мнение. Както и Чърчил през 1944 година. И не само те! Трябваше да има някаква „добра“ причина за това! И следваше да се посочи личност, която да концентрира, побере и символизира злата и незаслужена участ на няколко поколения. Често пъти този жесток избор е несправедлив, но затова пък е винаги траен.

В историята на нова България тази непривлекателна роля и извинително удобство на нашето безсилие е отредена на втория владетел на Третата българска държава - Фердинанд Максимилиан Карл Леополд Мария Сакс-Кобург Готски - Фердинанд. На 2 август 1887 г. новоизбраният от Великото народно събрание държавен глава княз Фердинанд тържествено полага клетва. Макар и непризнаван от никого, трибутарното княжество България вече има държавен глава. Този акт е представен като висша мъдрост и велика победа на тогавашните управници, но тревогата от неизвестността не е напуснала никого. Регентът Стефан Стамболов с агресивна яснота заявява: „При времена тежки, смутни и бурни ние поехме властта, предадена нам от бившия княз... Нашата единствена цел беше да отблъснем

домогванията на една чужда държава върху нашата независимост...“ Въпросната „чужда държава“ е Русия на Александър III. В отговор на това на 7 август руското правителство отправя нота до силите, за да ги уведоми, че смята този избор за незаконен. Малко по-късно Русия ескалира крайната си позиция. Тя уведомява всички сили в системата на „европейския концерт“, че „окончателно“ решава да смята княз Фердинанд за узурпатор, стоящ вън от закона. Поради това и действията, насочени лично против него, „не могат да се смятат за осъдителни и наказуеми“. Това е открито поощрение към съпротива срещу Фердинанд вътре в страната. Под натиска на Русия Портата, съгласно Берлинския договор, отказва да признае новия княз за български монарх. България е отново във формално безкняжие и отново бивша Източна Румелия е без Главен управител. А тъкмо тя е в сюзеренните си права да обяви княза за законен или да го потвърди и одобри. Но руско-турските отношения след войната през 1877-1878 г. приемат друг курс и сега Цариград е много по-внимателен спрямо руските предупреждения. Последват изрични нареждания на руския дипломатически агент в Букурещ Хитрово да оказва съдействие на всички лица, склонни да вземат участие в отстраняването на Фердинанд. Така се потвърждават думите на княз Александър Батенберг, че причината за руската намеса и България е не личността на българския княз, а фактът, че престолът на българските царе е зает от владетел с воля да бди за независимостта на страната. Наричат го суетен, авантюристичен. Несъмнено е така. Но намирам, че е необходимо качество много по-силно от авантюризмъ, за да заемеш един престол, който вещае всякакви заплахи, включително и смъртна. Едно писмо в архива на Гр. Начович откровено, макар и некрасиво, свидетелства и за българската позиция: „Не остана друг освен Фердинанд“ - споделят българските регенти. Нима другите многобройни кандидати не са достойни за това овакантено място, включително известният Валдемар Датски, шведският крал Густаф Адолф, румънският Карол, нашият Алеко паша, та дори до султана и победеният крал Милан! Те просто не са посмели да бъдат на неговото място. А той се реши въпреки всичко. Не, този избор не бе брак по любов, той бе брак по необходимост. Княз Фердинанд стана български владетел просто поради липса на друг.

Няма съмнение, че той носи голяма историческа вина пред България. а фаталните териториални нещастия, понесени от българите при неговото управление, в много отношения остават непоправими. Но това не бе естествена и логическа обреченост. Нека припомним обстоятелствата, при които той застава на кормилото на разлюляния държавен кораб. Ненавижданият от Русия Княз Александър си е отишъл, но страната е контролирана от антируското Регентство. България е адмирирана за проявите на самостоятелност и съпротива, нейните представители са приети на най-високо държавническо ниво, пресата отразява техните визити и пр. Но на тричленната българска делегация, тръгнала да „търси“ княз в Средна и Западна Европа в края на 1886 г. и началото на 1887 г., бе изрично казано, че никой няма да подкрепи българите при един открит конфликт с Русия. Това на практика означаваше скритото признаване на нейните специални права и интереси в България. Тази откровеност и своеобразна порядъчност на тогавашните антируски сили в Европа е една от последните прояви от епохата на класическата дипломация. Тя свидетелства, че България може да има успех и съдействие от страна на Франция и Англия само ако не се превърне в антируски фактор в Югоизточна Европа. И това става във времена на крайно изострената фаза в англо-руските отношения заради Афганистан и Индия и при още неосъществения в

договорен вид руско-френски съюз от 1892 година.

Когато на 30 юли 1887 г. новоизбраният княз Фердинанд стъпва на българска територия при видинското пристанище, никой не подозира, че този човек ще стане злата съдба за България. Защото, без да е обичан, той бе посрещнат с дългоочаквано облекчение.

Отминала е цяла година - от август 1886 до август 1887, когато България е управлявана от тричленно Регентство и правителство, обявени за незаконни. „Филите“ и „Фобите“ са довели страната до състояние на студена гражданска война. Руската дипломация предизвиква скъсване в руско-българските дипломатически отношения още през ноември 1886 г., сърбите търсят реванш за поражението от войната през 1885 г., а Турция има перфектен юридически претекст да възстанови статуквото в бивша Източна Румелия. Вече съществуващият като политически термин „български въпрос“ е обременен с допълнителни взривоопасни натрупвания. Ако през 1881-1883 г. това означава възстановяване на Конституцията, през 1885 г. - признаване на Съединението, ако по време на Регентството 1886-1887 г. той се покрива с понятието „българска криза“, години наред неслязло от страниците на европейската преса, то след август 1887 г. под „български въпрос“ се разбира признаването за законен избор на българския княз. Всичко това отклонява истинското съдържание на българския въпрос. Той се свежда (като външнополитическа програма) до „събирането“ на българските земи в единна национална държава съгласно етическите индикации, посочени още по времето на учредяването на Екзархията през 1870 г.

Това изкуствено „забавяне“ в българското етнотериториално единство оказва негативни последици за темпото на консолидация на българския елемент извън границите на Княжеството. Но то оказва отрицателно въздействие и върху партийно-политическия климат вътре в него. Въздействие, което ще стане една от гибелните причини за по-далечните ни начинания. В страната е развихрена патологическа партийна ненавист, която при васалния статут на държавата предоставя безброй възможности за всякаква намеса от близо и далеч. Можем да разберем как във въображението на младия владетел и бивш австрийски офицер тлее амбицията да приеме тези предизвикателства и да изгради силна държава чрез основите на стабилна и уважавана в света династия, с брачни връзки и сватбени проекти, които биха засилили влиянието и стойността на самата България. Иначе не би било възможно да бъде. Бързаме да отбележим, че при умереност в решенията и действията неговите намерения биха оформили здрава база за доброто бъдеще на младата държава. Самото му идване в България по това време изисква не само амбиция да управлява, но и готовност да поеме риск с неизвестни размери. От всички вероятни и приемливи кандидатури за неудобния български трон към юли 1886 г. условно възможна остава само личността на Фердинанд. Защо става така? Защото няма друг! По тона време смъртността между коронованите особи по неестествен път е показателно по-висока, отколкото сред останалите простосмъртни.

В началото Княз Фердинанд има ситуационния шанс да прояви качества при благоприятна реакция от страна на своите поданици. Той навлиза в нашата история в един много интересен момент, когато нацията се намира в подем, а съзиданието и оптимизмът неизменно съпътстват партийните страсти и политически изпитания. В Двореца българите търсят не само спасение срещу посегателствата спрямо тяхната нова държава, но и съзидателното излъчване на координирана система за европеизация на страната. При неговото управление България отбелязва най-динамичен напредък в политическо, стопанско

и културно отношение за целия Балкански полуостров. В самия край на XIX век и началото на XX тя е безспорен лидер сред балканския държави, бързо скъсява историческата дистанция и уверено върви към достигането на нормалните европейски стандарти. До навечерието на Първата световна война сериозни автори установяват наличието на „българофилия“ в държави като Англия и Франция, традиционно свързани с Гърция и Румъния. Важна историческа заслуга на Фердинанд I е, че съумява да схване тази тенденция, да насърчи процесите на модернизация. Неговите приноси в обновлението и напредъка на България обхващат широк периметър от нововъведения, които за мнозина са били тогава само царски каприз, но са останали за българските поколения. Голям любител на ботаниката и орнитологията, той колекционира видове от българската природа и създава първата в България зоологическа градина. Но има и нещо друго, което често застава между сприхавия му характер и търпеливото изчакване.

Той е аристократ с мания за монархически перспективи, разпрострени като амбиция към най-далечни и престижни фамилни дворове в Европа. Ако българите все още страдаха от комплекс за малоценност в европейски контекст, в него това бе заместено от чувство за превъзходство над много монарси от по-голям държавнически ранг. Този династически максимализъм в известни отношения влиза в противоречие с относително тесните коридори на реализация, които малкото балканско княжество, обременено от патриархални традиции, може да му предложи. Трябва да имаме предвид и амалгамираната генеалогия на втория български монарх, която като че ли завинаги изключва проявите на чист патриотизъм към каквато и да е национална кауза. Новият княз е „гражданин на света“ по възпитание и манталитет не само като преплетени монархически родства. Фердинанд I завинаги остава един аристократически космополит на българския трон, въпреки искреното му желание да направи чрез себе си България по-значителна.

Един от големите проблеми пред българската историография, а защо не и националната ни психология, е оценката на т. нар. „личен режим на Фердинанд“. Тук рядко се срещаме с такъв подход в анализите, при който да има връзка между предпоставка и следствие, където резултатите да не предхождат причините. Колко лесно е да отдадем появата на този „личен режим“ изцяло на историческата съвест на първия Кобург. Нека не забравяме, че дори и след падането на Ст. Стамболов парламентарният ритъм и функция в страна е основан върху доста ограниченото влияние на това, което наричаме мнозинство от населението. Съпоставен с нарастващата централизация на държавата, с непрекъснатата намеса на чужди сили, този факт носи по-достоверно обяснение за повишеното влияние на царя. Никой не отрича неговия активен „принос“ в установяването на личния режим. Но той получаваше непрекъснати улеснения. Затова в значителна степен този режим не е резултат само на безконтролните лични амбиции на Фердинанд. Той е продукт от особеностите на българското развитие след Освобождението, когато следваше да бъдат едновременно достигнати няколко политически цели - национално обединение, стопанска модернизация, политическа демократизация и държавна централизация. Към тези високи върхове българското общество и държава вървяха едновременно и затова се задъхваха по пътя. Може би и поради това не достигнаха до нито един от тях. Заложен ли е конфликтът между монарха и Народното събрание в природата на Търновската конституция? Блестящите анализи на проф. Стефан Баламезов и съвременните изследвания на правните историци ни

водят повече към утвърдителния знак на този въпрос!. Нека напомним, че при целия си демократизъм в сравнителен план тази конституция не обявява народа за суверен. Широките прерогативи и властовите пълномощия на монарха не влизат във формално противоречие с нейните текстове и тъкмо това удобство го превръща в централна фигура в държавнополитическия живот. Той практически ръководи външната политика, след като от негово име се сключват договорите и е представител на държавата в нейните отношения с чужди страни. Той назначава и уволнява министрите, които са отговорни пред него за своето управление. Съдилищата правораздават от негово име, войниците се кълнат във вярност на него. Според чл. 136 от Конституцията „членовете на Народното събрание не могат да се събират на сесии, без да бъдат свикани от Княза“. Но според друг член той може да разпуска събранието и назначава нови избори, когато си поиска, сиреч когато е в негов интерес да става това. Тези неясноти са причина дълго да се тълкува смисълът на думите в Конституцията за това, каква държава е България. Върху смисъла на определението „Конституционна монархия“ и „народно представителство“ като преобладаваща характеристика на Третото българско царство спорят и днес видни български юристи.

Всичко това се осъществяваше като конкретна практика до 1908 г. под зоркото наблюдение и честата намеса на Великите сили - право, юридически регламентирано от Берлинския договор. Тенденцията да се засили ролята на монархическия институт, да се наложи той извън рамките на конституционната монархия се проявяват в историческото развитие на повечето балкански държави. Нека не забравяме, че тъкмо по времето на „личния режим“ забелязваме една временна, но многозначителна тенденция в политическата история на Европа. С оглед на приближаващите се военнополитически стълкновения, значението на монарсите, включително и в Англия, се засилва. Монарсите не възвръщат предреволюционната си власт, но преживяват кратка реабилитация на своето място, участие и стойност в подготовката за предстоящата война. Всички те приемат военни паради, носят военни униформи, срещите на междудържавно равнище имат стойност само ако присъстват и те. Не, лебедова на песен на монархическия авторитаризъм не бе само руски случай.

Драмата на монархическата власт в България бе, че това временно явление в европейската политическа обстановка съвпаднаше с нейното начало. Като формално неангажиран и стабилизиращ фактор, монархът често получава ситуационни възможности да манипулира парламента и най-вече правителството. Фердинанд прилага тази европейска новост с перфидни балкано-византийски методи, отлично и бързо усвоени от него за кратко време. Той обещава назначения и постове, позиция и улеснения по въпроси, които не са в неговите правомощия. Той преговаря и заблуждава. Той противопоставя, ласкае и ругае, често пъти по маджарски. Той познава пороците на своите министри и ги използва по неподражаем начин. Позволява си да разпуска институции и дори да затваря университет. Но малцина от приближените му дръзват да поставят под критика и съмнения тези похвати. Тъкмо по такъв начин той си осигурява главна роля в управление на държавата и утвърждава репутацията си на владетел, от когото зависи крайното решение. В такъв план би трябвало да бъде поставено тълкуването на показателния факт, че след Стамболов нито едно правителство не изкарва мандата си докрай и всички те идват или си отиват по волята на княза. Вина само на коварния Фердинанд ли е тази отблъскваща статистика? Нима властната

кralица Виктория не е ненавиждала Гладстон и обичала Дизраели, но е била принуждавана много по-често да назначава за премиер на Великобритания либерала? При Фердинанд не стоеше този въпрос. Както и при предшественика му, той не бе стриктно конституционно задължен да се съобразява със срокове, мандати, процедури и резултати от избори. При толкова написани страници от вещи изследователи взаимоотношенията между Фердинанд и местната политическа среда още не са анализирани като поощрителен и ускорителен фактор за неговите безцеремонни намеси и амбициозни кроежи. А тези взаимоотношения можеха да възприемат друга, по-благоприятна като историческа перспектива насока.

Защото той наследява от предшественика си едно почтително отношение спрямо държавния глава въпреки детронацията и абдикацията, въпреки че в продължение на столетия българите са принудени да гледат на държавата като на чужда и враждебна институция. Но споменатите неясноти и неточности в Търновската конституция са използвани от него по един неподражаем и непознат в нашата нова истории начин. При непрестанното редуване на правителства и при политически живот, доминиран от партии, най-вече на котерийна основа, личният режим дава алтернатива за комбинативна намеса в рамките на конституцията и за обуздаване на безпринципните посегателства към средствата на властта. Една преднамерена, игнорирана или тенденциозно премълчавана заслуга на Фердинанд е, че докато в съседните балкански страни политическите преврати, често съпътствани от кървава разправа по върховете, са всекидневие, в България политическата сцена е стабилна, макар и напрегната. Той носеше непоколебима власт, която след Стамболов си позволи да оспори само Стамболийски. Рядко някой друг, дори и измежду най-авторитетните ни интелектуалци, патриоти и политически демократи, си позволяваше този дързък лукс.

Тук неизбежно навлизаме в един принципен въпрос, който не може с лека ръка да бъде заобикалян просто защото е неудобен с оглед на крайните ни представи за цар Фердинанд. Ако приемем признавания напредък на България до Балканските войни, отбелязан от Теодор Рузвелт, ако посочваме, че тя стремително „дръпва“ в сравнение с останалите си съседи, имащи като предимство една историческа дистанция от около 50 г., тогава може ли тези постижения да бъдат констатирани вън от участието на държавния глава в политическия живот на страната? Не може при изтъкване на успехи гой да бъде игнориран, а за обяснение на погромите единствено той да е абсолютизиран като участие и вина. Такава преднамерена, тенденциозно подбрана и несправедлива селекция не прави чест на нито една зряла историографска школа. А не прави чест и на който и да е народ, обясняващ всичко само с една личност, та била тя и личността на царя.

Ако историците често отправят към него упрек, това се дължи на суровата истина, че и при най-добронамерената равносметка на позитиви и негативи безспорно надделяват последните. Ние срамежливо отминаваме констатацията, че съдбоносните решения между 1911 и 1915 г. не са капризни прояви на неговата мания за величие, а естествено продължение на неговото поведение след падането на Стамболов. Всичките последвали насмешки за неговите портрети в мантии на византийски василевси, легендите за златни каляски, с които искал да влезе в Цариград, цялата му мания да бъде велик цар изобщо влизаха в крещяща несъвместимост с традициите и добродетелите на българското общество. Но те не бяха толкова чужди на значителна част от тогавашната българска партокрация,

която освен освобождението на „братята отвъд Рила“ търсеше материални и кариеристични реализации в договори, спогодби, подялби, зони на влияние, търговски коридори и войни.

Поради това такова поведение бе не само допускано, но и култивирано и поощрявано от българската гражданска и политическа среда. Тя го приемаше за естествено само за да се докопа до властта или само за да се избегнат безредия като в другите балкански страни. Но именно това българско „спокойствие“ и този условен „стабилитет“, генерирани и подхранвани от авторитаризъм, се огънаха при първото сериозно препятствие. Те не стояха на висотата на онези големи надежди и онази мисия, която историята възлагаше на България в Източните Балкани! Защото приспиваха с измамния си порядък способността на българите да оценят правилно възможностите на другите и своите собствени. Победите през 1885 и 1908 г. бяха отучили българите от политически реализъм. Тази несъобразена с обективните реалности психоза в онези времена е добре пресъздадена в спомените на проф. Г. Кацаров. Той описва как тогава е разпространено схващането, че България „не може“ без Солун, „не може“ без Одрин, „не може“ без тази или друга територия, пристанище, коридор. Естествено, че тези искания имаха етническо, историческо и морално оправдание. Естествено, че те отразяваха нашия дял в разгрома на Турция и храбростта на нашата армия. Естествено, че те се простираха само до български земи и в много редки случаи пренебрегваха или изопачаваха обективните етнически реалности в тази част на Балканите.

Но тези повече или по-слабо основателни искания не бяха съобразени с политиката на възможното, което е единственият критерий за траен политико-исторически резултат. Такъв триумфализъм правеше не само лоша услуга, но и лоша чест на святата кауза на българското обединение. Тогава доблестната кръв на армията, нейната слава и страдания са пропилены от бездарието и късогледството на дипломацията. Вероятно самият Фердинанд е споделял тогава онзи вопъл, произнесен от Екзарх Йосиф: „Ах, къде е сега Стамболов!“ Тези несъответствия в общата външнополитическа програма и акция бяха налагани от Фердинанд, но споделяни от мнозина влиятелни политици, включително и от страна на част от българското обществено мнение. Затова на Фердинанд не му беше толкова трудно на манипулира министри и депутати, журналисти и офицери. Той беше схванал отрано слабостите на българския политически елит и като национален характер, и като ситуационни реакции според обстоятелствата, и като лекота на адаптацията към всяка нова власт.

Не е необходимо толкова богато историческо въображение, за да предположим, че и да не бе законът от 1911 г. позволил (в нарушение на конституцията) на правителството и царя да водят тайни външнополитически преговори, Народното събрание пак щеше послушно да одобри онова, което тайно бе предприел българският монарх. Защото у нас вече беше установена традиция в това отношение. Изключенията само потвърждаваха правилото. Може би само четири пъти - при освиркването му от студентите на 3 януари 1907 г., при твърденията, че Независимостта от 1908 г. е компрометирана чрез неговото утвърждаване за цар, и накрая след дръзките закани на Ал. Стамболийски през май 1914 г. и още по-страшна година след това, той вижда, че съществува и една „друга“ България. Но той бе свикнал на друго отношение. Дори и най-резервираният спрямо персоната на Фердинанд български политик от XIX век Петко Каравелов го упреква само заради проавстрийската му политика. Още в предизборната агитация през есента на 1894 г. във Видин е публикувано „възвание“,

което декларира, че либералите каравелисти ще поддържат трона и династията на княз Фердинанд. А той още не бе признат от самата Русия! Това възвание е приподписано от цанковисти, радослависти, стамболовисти и от яркия представител на Каравелов - Найчо Цанов! През есента на същата година каравелистите не подкрепят инициативата на социалистите за закон, порицаващ княза и царстващата династия. Вероятно им се е видял прекалено „нихилистичен“! Когато Фердинанд се „сдобрява“ с Русия, стамболовистите заявяват, че „най-голямото зло, което сме направили, е, че доведохме Фердинанд в България, оженихме го и го закрепихме на престола“! Закъсняла реплика на приписваната или действителна фраза, казана от умирация Стамболов относно единствената му вина. Но когато в началото на ХХ век идва на власт вторият стамболовистки кабинет, народнолибералите имат ласкаво отношение към княза, готвещ се да стане цар! Това е един банализиран мотив в политическия спектър на българските политически формации. Стига се дори до парадоксалната зависимост, че пропагандата на каравелистите, социалистите и радославистите против Фердинанд намалява тяхното влияние сред българската общественост. Този процес генерира необратима перспектива в партийната политика до края на Първата световна война.

Между 9 юни и 9 юли 1911 г. заседава Петото велико народно събрание с председател Стоян Данев и то се произнася по промените в конституцията, засягащи 14 члена. Съвсем между другото минава същественото изменение на чл. 17, което авторизира царя да сключва чрез, забележете, „своето“ правителство международни актове и договори. Не че нямаше опозиция спрямо такава брутална промяна. Тя обаче бе безсилна сред общия вой на одобрение. Затова и самият цар рядко си прави труда да ги забележи, твърде надменен, за да попита за какво всъщност е цялата тази връва. Той се наслаждаваше на клетви за вярност и на уверения за безусловно покорство. Защото множеството антиправителствени прояви на българската общественост практически не само не бяха насочени срещу него, но и улесняваха неговите задкулисни игри! Да, той също бе наричан „дете“ - разглезеното дете на българския политически небосклон! Но разглезен и от самите българи. Активното законодателство, което предприемат особено двата стамболовистки кабинета в края на ХІХ и началото на ХХ век, осъществява правен опит да се заздравят правните, стопанските, общинските, образователните и отбранителни основи на държавните структури и функции, поставени още при П. Каравелов и княз Александър. Но те с нищо не забавят темпото на авторитаризация и системата на фаворитизъм, които царят установява въпреки всичките конституционни и правови гаранции и принципи на българската демокрация.

Той държеше под контрол армията, а това е най-важната индикация за влиянието на един монарх. Понякога лансирате в нейния команден състав не много способни, а предани по царедворски принцип хора. Но общо взето духът на армията бе висок - онзи дух и онази боеспособност, която будеше комплекси на страх и малоценност сред армиите на нашите съседи. Фердинанд има всепризнати заслуги за нейното устройство, снабдяване, ръководство и модернизация. В нейно лице той вижда главно средство за постигане на националното обединение. В плановете си за външнополитическо могъщество на България, гледана до 1913 г. като най-важния фактор на Балканите, Фердинанд залага преди всичко на армията, в която капитаните победители от войната през 1885 г. бяха или емигрирали в Русия, или екзекутирани заради бунтовете в Русе и Силистра през пролетта на 1887 г. или - станали вече

генерали. След решаването на „емигрантския въпрос“ в края на века, повечето от офицерите-емигранти се връщат в Родината, за да служат в армията. Царят и способите му генерали моделираха такава армия, която, обновена и обучена, подплатена със свещена ненавист към поробителите „другите българи“, бе готова за нови подвизи. Балканските ни съседи вече имаха комплекс от нея.

Фердинанд постоянно модернизираше тази армия, знаейки какао ѝ предстои. В това си прозрение той стана новият и с по-широк замах „Батенберг“ в българското армейско строителство. Тъкмо в тази сфера Князът осъществява и първата приемственост в модернизацията на новата българска държава, при която онова, което е построено от предишни личности, партии и поколения, не се отрича и унищожава, а утвърждава и развива. Как бе постигната тази особена неравномерност, когато толкова успехи вървяха паралелно с ембрионите на бъдещи грандиозни глупости? Нека отново се върнем малко назад в тогавашното време.

Текат неспокойно първите седем колкото опасни, толкова и съзидателни, колкото бляскави, толкова и мъчителни години от монархическия дебют на новия княз. Никой от дипломатическите представители не се среща официално с него, вътре в страната немалко политически авторитети го наричат узурпатор, а тя е осеяна от бунтове и съзаклятия, руската дипломация прави всичко възможно, за да го принуди да напусне, подобно на предшественика си, българския престол. Но новият княз, само с пет години по-възрастен от княз Александър, не се поддава на обездвижителната слабост на обречените молби. Той чака. Той търпи патронизацията на Стамболов, пренебрежението на дипломатите, шегите на европейската журналистика. Заради една вестникарска карикатура с надпис на френски език „Кралят се забавлява!“ България екстернира Гастон Шадурн - известен журналист, кореспондент на в. „Таймс“. Това е случай, когато България нарушава режима на капитулациите, наложен според Берлинския договор, забраняващ ѝ да гони чужденци без одобрението на Великите сили. Фердинанд безучастно стои зад тази дръзка постъпка, макар че тя го засяга пряко. Той стоически понася удари и приема подкрепа. Фердинанд вгражда бавно и методично своите принципи, подходи и стандарти, като не ги налага открито, а очаква да ги потърсят другите. Той е любезен с едни, високомерен с други, груб с трети, необичайно ласкателен към четвърти. Сприхаво и безпричинно сменя предпочитанията си и показва, че никой не е абониран за неговото благоразположение. От министри, генерали и дипломати до придворни дами. Но винаги има наум резервно решение и резервни служители. Той много добре знае цената си. Защото, ако той бе станал княз, а после цар благодарение на българите, то поне до края на века самите българи разбираха, че нямат друг избор. Да се върне от България, за него би било неудача, а за България - пряка опасност. Той приличаше на онзи дух, който, излязъл от бутилката по българска воля, вече никога не можеше да бъде набързо прибран и върнат. Приел опасности през август 1887 г., князът вече можеше да създава сам опасности. Не само за тези, които бяха свързали своята партийна кариера с тогавашния външнополитически курс на страната.

Настъпва часът на компромиси и жертви. Как ли се е почувствала изисканата Пармска херцогиня, крехката Мария-Луиза, когато е следвало да се изпълни конституционния принцип Ст. Стамболов да присъства при прерязването на пъпната връв на престолонаследника? Вероятно би спестил това изпитание на княгинята, но се е ръководил

от чувство за приемственост, законност и държавност. Затова тъкмо той енергично подкрепя първите стъпки на новия княз във все още метежната следрегентска България. По-късно онези, които правеха същото, бяха мотивирани много повече от карьеристичен импулс, отколкото от грозящите опасности за още васалното княжество, ако отново останеше без княз. Колко голяма е разликата между отношенията Фердинанд-Стамболов и останалите. Защо скриваме крещящия факт, че „личният режим“ започва, когато „диктаторът“ си отива? Неговото отсъствие на българския политически небосклон бе еднакво нещастие и за България, и за княза, станал след 1908 г. цар. До края на управлението си той не разбра, че му трябва Стамболов и по-малко чиновници като Рачо Петров.

Много страници са изписани за сътрудничеството, взаимоотношенията и накрая дебелашките нападки и конфликти между Стамболов и Фердинанд. В тях всеки „избира“ това, което му е удобно по предубеждение. Нека употребим в този случай антиисторическото „ако...“. Можем само да предположим, че ако княз Александър имаше навремето подобна личност до себе си, то една ли би си заминал от София така угнетително и безславно. Приписват на Стамболов предсмъртно признание, че най-голямата му грешка е, че довел Фердинанд в България. Ако това признание е вярно, допускам, че то е изречено изцяло по личностна и ситуационна мотивация. Могъщият тогава регент много добре знаеше, че повече не можеше да се чака и че нямаше кой да бъде алтернатива на Фердинанд. Иначе самият той не би защитавал така последователно и твърдо персоната на княза, въпреки че незабавно е съзрял неговите слабости, които постепенно са се враждали не само в дворецовия протокол, но и в природата на българските политически елити. Тук той надминава себе си и своята природа на манифестиран егоцентрик. Той е разбрал, че Фердинанд не е обичан много от българите, но за него държавността е била повече от персонални симпатии и близост. Точно и такъв момент ние го виждаме надскачил себе си в името на България. Нашите неостамболовисти още не са забелязали това негово благородно и мъжествено самоотрицание.

Но защитата на Стамболов спрямо персоната на Княза има своя цена - неговите права и прерогативи са ограничени не само според Конституцията, но и поради властната натура на българския премиер, който не винаги се съобразява с волята и предпочитанията на новия господар. От споровете за обръщението към него до взетите без консултации с Двореца важни външнополитически решения усещаме предпоставките за близка неприязън и открит конфликт. Често този период е окачествяван като „режим на Стамболов“. Може би тъкмо тогава започва онази драматична особеност в българския политически живот, при която Народното събрание придобива спомагателно значение, съпоставена със силата на изпълнителната власт. Без да е само български случай, това нарушение в конституционния ритъм в страната ще ни струва скъпо в една по-далечна историческа перспектива.

Ако приемането на отговорност и решителност пред лицето на пряка опасност означава режим, то наистина тогава на България ѝ бе необходим режим. С малко историческо въображение можем да си представим конкретиката на тези опасности. Дори и да омаловажаваме методите на вътрешната опозиция, предизвикала ответни репресивни мерки, драмата остава. Ако никой не признаваше българския княз, то тогава кой според Топханенския акт от април 1886 г. е главен управител на Източна Румелия, която все още формално не бе органическа част от Българското княжество? Князът разбира, че

диктаторската методика на Стамболов е и в негов личен интерес, макар че е насочена към отстраняването на поводи за промени отвън на партийнополитическото и гражданското състояние на българското общество. Изразът от началото на Великата френска революция от 1789 г. „Отечеството е в опасност!“ може спокойно да бъде приложен и потвърден за българските реалности и перспективи от тогавашните времена.

Така между 1887 и 1894 г. протича времето на своеобразната българизация на Фердинанд - процес и адаптация с нееднозначна равносметка. „Пазен“ от своя могъщ министър-председател, той успява да понесе изпитанията на едно князуване (категоризирано като незаконно от всички Велики сили), да се

запознае с бита, психологията, традициите и особеностите на българския народ. Сътрудничеството със Стамболов, пропито от явно и скрито съперничество, играе значителна роля в политическата и държавната школа на Фердинанд. Той се учи от Стамболов и в положителен, и в отрицателен смисъл. Имитира го и в същото време дори и в благодарствения адрес при оставката на Стамболов твърди, че постиженията на бившия премиер са осъществени „под Мой надзор“. В същото време необичайно добре възприема и оползотворява отрицателните елементи в българския национален характер. Те са ловко използвани в партийните интриги и комбинации сред политическия елит - твърди критичен в опозиция и твърде сервилен, когато му се предостави властта. Тук се приближаваме до най-чувствителния пункт в нашата модерна историческа съдба.

Външната политика, в която след 1894 г. Фердинанд постепенно се налага като почти едноличен авторитет, пораженията от тази дворцова игра са сравнително най-слаби. Достатъчно умен, реалист и прозорлив, той възприема лансираната от Стефан Стамболов теза, че подкрепата от страна на които и да било велика сила ще се определя от представите за вътрешен стабилитет и външнополитическа независимост на България. Фердинанд поддържа балансирана външнополитическа линия в сложната обстановка на границата между двата века. Това означава, че нейният потенциал следва да се определя не от това с кого е в съюз, а какво може да направи само в стопанско, политическо и военно отношение. България трябва да бъде значима най-напред „навътре“ за себе си, а после да получи стратегическа стойност в кроените политически съюзи и коалиции. Тази изглеждаща елементарно днес максима освобождава страната от предварителни обвързвания и я пласира в позицията на една малка балканска „блестяща изолация“ поне до 1911 г.

Князът споделя идеята за предварителна стабилизация на българското дело в Македония и Одринско, преди да се предприеме обединителна акция - мъдро прозрение на Стамболов, което в известна степен му струваше и главата. Естествено продължение на тази теза бе отказът за дележ на Македония - принцип, който най-добре свидетелства за етническите реалности като разпределение и предпочитания в източната част на Балканския полуостров. Големият проблем след трагическия край на Илинденско-Преображенското въстание и обявяването на независимостта през 1908 г. е сериозното разминаване между оперетъчния оптимизъм не само на Фердинанд, но и на цялата българска общественост и реалното съотношение на силите в Европа и на Балканите. След 1885 г. българите бяха манифестирали неподозирана воля, прозорливост и мощ, които тревожеха нейните потенциални съперници. Техните постижения послужиха като сериозен предупредителен сигнал за останалите балкански страни за общ фронт срещу доскоро слабата България. Фердинанд разбира

основната задача на българската дипломация за онова време - национално обединение. Но заедно с повечето политически дейци у нас той не дооценява по-далечната опасност България да се окаже единствен обект на балканска коалиция, независимо от общите интереси срещу общия враг - Турция. Тази перспектива бе кошмарът на Стамболов, поради което той поддържаше лоялни отношения с Портата. Отдавна са изминали времената, когато България изживяваше драматично и опасно еволюцията - от покровител към съюзник в своето външнополитическо поведение. Преодоляването на „българската криза“ от 1886-1894 г. дава кратък отдых за по-ускорено държавно и обществено съзидателство. Правят се опити по линията на стопанския протекционизъм, поощряват се традиционни и нови производителни способности, развива се образователната, просветителската и читалищната система, съобщенията, транспорта, благоустройството. Започва одържавяването на железопътната собственост. Модернизират се дунавски и черноморски пристанища. Създава се Българското параходно дружество.

От 1894 г. държаната поощрява с различни законодателни изобретения и методи вече 72 фабрики от местната промишленост. През 1911 г. подобен тип стопанско-производствени единици станат 3027 с 15 886 души работна ръка. Отменянето на архаични данъчни задължения и ограничения открива широкия друм за стопанската инициатива. Износът на качествената българска селскостопанска продукция се премества, въпреки свирепата конкуренция, от стария Левант към пазарищата на Средна и дори Западна Европа. България, подобно на Норвегия, откъснала се през 1905 г. от Швеция, търси стопански пролуки в европейската пазарна конюнктура. Но за разлика от новата скандинавска държава последната по ред държава от XIX век има по-слаби възможности като стопанска конюнктура. Малко след 1905 г. настъпва часът на скромна, но реален стопански подем, непознат у съседите. Вътрешният оборот на страната през 1911 г. е повишен три пъти в сравнение с този от 1887 г., а промишлената продукция през 1910 г. е четири пъти по-висока от тази през 1900 г. От три милиона население през 1893 г. Третото българско царство през 1912 г. вече брои близо 4.5 милиона поданици. Кой може да твърди, че всичко това е осъществено без съучастието на царя? Често пъти тези инициативи са негова лична идея.

При рекрутирането на новобранците през 1911 г. бъдещите войници са с най-висок образователен ценз в балкански (и не само там) географски параметри. До лятото на 1913 г. към Фердинанд едва ли може да се отправи крайното обвинение, че самоцелно решава дипломатическите проблеми на България. Но възходът на България главозамайва не само министрите, произлезли, според неговите представи, от презираното „простолюдие“. Фердинанд постепенно култивира не само страстта си за мощ, но и мания за папска безпогрешност. Това, че има много раболепни царедворци, които безразсъдно го уверяват в това му предназначение, още съвсем не го оневинява. Напротив. Той слушаше само онова, което искаше да чуе, а за тази работа в България послушници много... Именно върху почвата, изградена и богато напоявана от тях, се развиват отрицателните черти и приумици на овластения допълнително и незаконно цар. В това отношение неговите амбиции рядко намират граници.

От 15 януари 1904 г. , когато по инициатива на Д. Петков е приет Закон за Особата, неговите претенции нарастат и в законодателен смисъл. Цивилната листа заедно с разходите за дворецките служители честите кръстосвания през Европа, орнитоложката страст,

изисканият вкус към скъпоценностите и лукса струват на българите в началото на ХХ век 2 милиона златни лева годишно. Но и те се оказват недостатъчни. Цар Фердинанд търси заеми - от Българска народна банка (3 милиона лв. през 1911 г.), от руския император Николай II (3 милиона златни франка), от берлинската банка „Дисконто гезелшафт“ и пр. Той без особени колебания прибегва до лични политически заеми от други държави, депозирани в тайни сметки. Според историка Г. Марков присъединяването на България към Централните сили през 1915 г. е подкрепено от германски личен заем за българския владетел от общо 7 милиона германски марки, в допълнение от 150 милионния държавен заем. По-късно германската страна поема задължението да осигури на българския цар подобаваща издръжка в случай на „неблагоприятен изход на общото дело“. През 1921 г. германското правителство компенсира бившия цар с 26 милиона марки за понесените през войната имуществени щети. Това става в разгара на съдебните дела срещу българските министри, обвинени за „престъпното безумие“! Повечето от тях предприеха тези решения не толкова поради користолюбие или политически предубеждения, а просто от глупост.

До края на своя дълъг живот Фердинанд получава нееднократно помощи и заеми, както и ежегодна рента, които му позволяват да поддържа съответния стандарт в двореца в гр. Кобург. Разбира се, подобни взаимоотношения още не го правят „агент“, обслужващ чужди интереси. Личните отношения между Фердинанд и германския кайзер Вилхелм II са неприязнени, докато добрите отношения между кайзера и Николай II не предотвратяват войната между Русия и Германия. Впрочем още при Луи XIV, който отпуска лична сума на Чарлз II Стюърд такива взаимоотношения не се приемат за антидържавна дейност. И все пак, съпоставен с болките на българите след войната, с терзанията и изпитанията на собствения му син, животът на Фердинанд по това време е наистина едно далечно надсмиване над българската история въпреки всичките му мелодраматични декларации колко милее за бившето си царство. Но да се върнем към текущата тогава политика.

Българският трагизъм се изразява в това, че провалът на политика Фердинанд става в решителния за националната кауза период след 1912 година. Неговата лична трагика обхваща и поглъща целия български народ. Пристрастен към европейски етикети и дворцови комбинации, той не съумява да вникне в особеностите на балканския национализъм. Концентрирал усилията си да разбере и усвои балканските хитрости „отвътре“, той става лесна плячка на една преднамерена и изкусна хитрост от страна на балканските съюзници „отвън“. Там неговото изкуство да противопоставя и подвежда не проработва. Той можеше да надхитри д-р Константин Стоилов или Стоян Данев, можеше да употреби ген. Рачо Петров или Димитър Станчов, но не можеше да се справи с Венизелос, Братиану и Пашич. Там изкуството му свършваше или оставаше безпомощно, защото не се прилагаше спрямо зависими и послушни чиновници. Той носи главната отговорност за българо-сръбския договор и подялбата като път за решаване съдбата на Македония, което завинаги обрича българската кауза. Как може да допуснеш да няма ясни териториални клаузи в договора с Гърция, как можеш да разчитаеш на румънското джентълменство, как можеш да вярваш на арбитража на императора, след като неговият посланик Изволски открито бе заявил, че българите следва да „престанат да се смятат за най-важния народ на Балканите!“. А как можеш да допуснеш, че някой ще те пусне на триумфален марш с византийски одежди в Цариград? Но нима тези обвинения не могат да се отправят и спрямо онези покорни

министри, които в тези съдбоносни мигове са със и около него?

Неговата екстравагантна природа, личната самонадеяност и недооценката на редица конкретни обстоятелства поставят този съдбоносен за бъдещето на нацията и държаната ни въпрос върху хазартната плоскост „всичко или нищо“. Така България навлиза в една опасна съюзническа система, в която тя е нежелан пришелец. Отколешните традиции на гръцко-сръбското сътрудничество срещу българите са лекомислено игнорирани, без да се разбира, че при сключването на Балканския съюз те само са оставени на заден план, но не и прекратени. Нима не бе ясно, че след 1885 г. и след 1908 г. на България се гледеше като на своеобразен център на балканската независимост, който следваше да бъде ако не унищожен, то отслабен? Кой, ако не Фердинанд следваше да вникне в тази коварна същност?

Алтернативните възражения на тези обвинения са известни. Някои изследователи смятат, че през 1913 г. Фердинанд прави морално оправдан избор, като насочва българските щикове към Сърбия и Гърция. Двете държави вече имат сключен зад гърба на страната ни съюзен договор срещу нас. Провокациите по линията на разграничение между победителите срещу Турция не спират, което стимулира за изпреварващата превантивна акция. Повелителната максима „атака или демобилизация!“, изпращана от ген. Савов, реалистично отразява състоянието на армията и опасната неизвестност, пред която бе изправена нейната стратегическа позиция на фронта.

Нашите съюзници флагрантно оспорват изконни исторически и етнически права на своята съседка, някои от които договорно и предварително определени като български по етнически състав и историческа принадлежност. Но пренебрегването на поведението на Румъния при такава евентуалност е непростима глупост от страна на българските управляващи кръгове и особено на царя. Тя фактически решава катастрофалния край на войната от лятото на 1913 г., а Стамболов поставяше Румъния на второ място след Турция като фактор за успеха на българската външна политика. Вината на Фердинанд е допълнена от неподходящия избор на момента и в липсата на точна представа за съотношението на силите, за дипломатическата и военната ситуация. Тук манията за армейска мощ и собствено величие има най-зрелищни и най-нещастни, като близки последствия, изяви. Безразсъдната атака срещу сърби и гърци -трескава и необмислена идея на Фердинанд е точно това, което очакват и искат самите те. Този погрешен ход има за България стойността на първа национална катастрофа.

Дори и да бяхме успели да се справим с бившите си съюзници, което не бе невъзможно, уголемяването на България до този момент и по такъв начин едва ли би било допуснато от европейската дипломация. Въпреки че като крайна равносметка и след 1913 г. печелим територии, само така можем да окажем това поведение, което по-късно като колективни действия ще бъде окажествено като „престъпното безумие“. България загубва признати за нейни територии в Македония и Тракия и, както се оказва, завинаги трябва да се прости с осъществяването на националните си идеали, за които работят две поколения дейци след Освобождението. Нейният облик е силно накърнен от това поведение, което е представено като грандоманско, коварно и непредсказуемо. Като при сбиване на деца, всички питат „кой започна пръв“. Европейската публицистика постепенно изоставя своя любимец България, която според думите на Дора Дейвис беше се превърнала „във вестникарска знаменитост“. Тя губи част от уважението на европейската общественост въпреки признаваната

основателност на нейните териториални стремления.

Малцина от онези приятели на България, които не криеха своя възторг от нейното развитие и поведение дотогава, добронамерено вникват в причините и същността на тази българска реакция. Но тя е много повече стъпка на Фердинанд, отколкото на политическите ни елити. Отново, този път на наш политически терен, светът наблюдава колко пагубен за страната, а и за самите владетели може да бъде ефектът от едноличните, пропити от маниакален максимализъм решения, несъобразени с реалностите на текущата политическа ситуация. Този политически шлагер ще бъде основният исторически рецидив и в съдбата на нациите там, където в периода между двете световни войни ще се установи тоталитарен режим. България попада в стратегически безизходна позиция.

Изборът на съюзник в Първата световна война, отговорността за който отново пада най-вече върху Фердинанд, е в известна степен предопределен. В светлината на Букурещкия мирен договор от 1913 г. България става трудноудовлетворим съюзник - тя има претенции спрямо всички балкански страни без Турция. Оказва се, че е много по-лесно да се установят съюзнически отношения с останалите, отколкото със самата нея. В такава ситуация България е принудена да избира несправедливата страна за справедлива кауза. Това ще се окаже тъжен рефрен в политическата история по време на Втората световна война. Разбира се, участието на България в този военен конфликт е пореден опит да бъде решен българският национален въпрос, но и този път средствата и моментът за неговото решаване са неправилно избрани. Историческата отговорност за това отново пада върху Фердинанд. Оценявайки влиянието му, не можем да не си зададем един важен въпрос. "Лисица" ли, да употребим популярния израз на Стивън Констант, бе Фердинанд? От гледна точка на вътрешнопартийните и дворцовите манипулации отговорът е положителен. Но той не прояви тези свои качества в сферата на балканската и европейската политика в решителния час за българската обединителна идея. Така лекотата, с която съумява да манипулира българския политически елит, му измени в сложната игра на междудържавните отношения. На 3 октомври 1918 г. 32-годишното властване на Фердинанд I завършва с абдикацията му в полза на престолонаследника княз Борис Търновски. Той се превърна (заслужено, но преднамерено и преувеличено) в необходимия грешник в обяснението на нашата нова историческа участ. Веднага го упрекваша онези, които бяха толкова критични, в опозиция, и толкова раболепни, намиращи се на власт под негова опека. В последвалите след войната спомени, документални сборници, научноизследователски студии, обвинения и оправдания присъства един близък мотив - най-лесното обяснение или оправдание и за Иван Евстр. Гешов, и за Андрей Тошев, и за Васил Радославов, и за Стоян Данев бе Фердинанд - често пъти не със зла категоризация, но винаги в главната роля. Тази нарушена симетрия на отговорност понякога неволно ни навежда на въпроса - може ли да има само един виновник за такава гигантска катастрофа, носеща всички белези на непоправим рецидивизъм? Колкото и страници да са написани на тази тема, вероятно няма да доживеем времето, когато ще има балансиран и изчерпателен отговор.

От своето уединение в Кобург Фердинанд не престава да следи събитията в България. В смутните години на Втората световна война той поддържа тесни връзки с отявлени германофили като генерал Жеков и водача на легионерите Иван Дочев. Фердинанд умира на 87-годишна възраст през 1948 г., ставайки свидетел не само на края на своята династия, но и

на смъртта на двамата си сина - цар Борис III и принц Кирил. Някои автори обръщат внимание, че приел сравнително равнодушно смъртта на цар Борис, което отново втвърдило егоистичната му натура. Без да сме съдници в такива дела, не може да не отбележим, че той непрекъснато се интересуваше от страната, в която царуваше синът му, и страдаше от иначе основателната му забрана да я посети. Жестока съдба, подобна на жестокото наследство, което той непреднамерено, но трайно остави на България. „Това, което аз градих в продължение на тридесет години. Вие го разрушихте за три години!“ - дръзко го обвинява още през 1915 г. Екзарх Йосиф. Съшият, който даде нареждане да се отслужат благодарствени молебени за победата на руското оръжие в началната фаза на Първата световна война. Следва да се позамислим върху тези правдиви думи. Но не само като извинително за нас обяснение. Защото, колкото и да е злодей или невежа една историческа личност, тя никога не следва да бъде поставяна в такава роля и позиция, при която може да анулира многогодишни постижения на един цял народ. Защото, ако е така, самите тези постижения губят не само перспектива, но и реалните си стойности. Това би следвало да бъдат едни от малкото морални поуки и позитиви от яркото присъствие на цар Фердинанд в българската история. Едно последствие обаче виси над главите ни като неумолима вече историческа предопределеност. При неговото царуване бяха наложени суровите условия, пред които изглеждат загубени големите надежди за териториалното и етнокултурно единство на българския народ! За онова, което с такава вяра нашите герои-мъченици, книжовници и държавници бяха дали ум, талант и живот. Неговото 31-годишно царуване завършва в съмнителна равносметка - от коронясване до абдикация България е уголемена с по-малко от 7000 кв. км. А за това загинат 200 000 души, без да споменаваме другите жертви и душевни рани. В послеслова на книгата от Йохим фон Кьонигльов за Фердинанд Български, написана преди повече от 30 години, срещаме наблюдението, че той се е старал да спечели благоразположението на Ориента и Окцидента. Без да се съмняваме в неговите намерения, можем да твърдим, че той не познаваше в достатъчна степен нито едното, нито другото. За разлика от много по-слабите от него други балкански монарси. Ако парафразираме един манифест от него за войната през 1913 г., можем да завършим с тъжната равносметка, че свитите знамена на нашите надежди „за подобри времена“ бяха развети през 1915 г. за последен път и за него, и за нас! А също и с поуката, че често в историята три години могат да надделеят над тридесет!

КОРОНА ЗА ИСТОРИЯТА

ЦАР БОРИС III

(1918-1943)

Все по-малко остават хората, които го помнят. Но малцина от тях със зло. Ако има прообраз на „добрия цар“ в модерната ни историческа митология, то той неизбежно се покрила е него. Не защото вещо е карал локомотиви или пилотирал самолети, не защото изневиделица се е появявал на селски сватби или приятно е изненадвал абитуриенти и юнкери, не защото е живеел скромно и е бил полиглот. Най-вече защото бе се идентифицирал със своите поданици с една непринуденост, за която и днес се разправят легенди. Някои от тях сгъстяваха сиропа на една истинска и чисто човешка симпатия спрямо него. Той бе сравняван с Исус, увенчан с корона от тръни, замислен тревожно в софийския дворец, като че ли е коленичил в Гетсиманската градина. Това захаросано портретиране от вчера и днес не обогатява с добродетели тачената памет на този достоен български владетел. Той започва царуването си със скромна церемония, съответстваща на окаяното тогава състояние на неговото царство, и завърши земния си път с едно покъртително пътуване до Рилския манастир, което напомняше всенародно шествие. Царят има особен и самостоятелен принос за преодоляването на критичното положение на България след поражението, когато тя бе назовавана „международен парий“. А той бе видял как след пробива при Добро поле и два дни след подписването на едно безславно примирие след славна война страната бе обявена за република! Все този исторически за нас месец септември! Но не винаги значим с положителен знак. Септември 1885 или 1908 г. не бе същият септември през фаталната 1918 г. А през същият този септември 1922 г. царят бе заплашен, че ако не изгони земеделците от властта, ще бъде обявен за „свършено излишен“! По-късно той ще се предпазва от подобни повелителни изненади!

Цар Борис III

С този предварителен щрих въвеждаме неговата болезнена фигура в онази усложнена и угнетена среда, с която започна неговото царуване. Той не започна „на чисто“. Той не е диктатор, не е „цар-окупатор“, не е създател на „монархо-фашистки режим“, макар че следваше неохотно, но решително да подкрепи преврата през 1923 г. След 1936 г. политическият режим в България можеше да бъде назоваван и царски въпреки измамната преходност на условното му прозвище „Обединител“. Каквото и да е направил, погрешно или мъдро, той се ръководи от неговите виждания за доброто на държавата и народа. Онова, което обясняваме с „натиск отвън“ в законодателен план или кратката му слабост към „партиите и съюзите на реда“, не беше неговият звезден миг и неговата историческа самоличност. То по-скоро бе опит за избягване на колизии, които бяха достатъчно и без неговата намеса. Но такава склонност не може да бъде зачертана с лека ръка като опростителски жест. Защото много други грешки и дори престъпления в най-новата ни история могат да бъдат оправдани по такава удобна, но не винаги извинителна формула.

Личността, а в голяма степен и делото на цар Борис III продължават да чакат своята спокойна историческа оценка. Едно е безспорно, като държавен глава в едни от най-трудните години от новата българска история той предприема съдбоносни решения, чиито пулсации като историческа перспектива усещаме и до днес. Той пое управлението на страната, злорадо или състрадателно назована „държавата-инвалид на Балканите“. Подобно на баща си, той възвърна увереност, сила и значимост, за да бъдат те отново пропилены в бездната на световни произшествия. Той го направи по-късно от Фердинанд, но по-трайно! През неговото време се появи художествена, научна и стопанска интелигенции, която възвърна българското самочувствие след час на всеобща скръб и покруса. Една съвзела се България следваше да избира съдбоносен път без много варианти за благоприятен избор.

На 9 февруари 1941 г. Уинстън Чърчил, който по-късно ще ни назове „грешен народ“, произнася по радиото една от важните си речи, касаещи британската политика в Източна Европа и особено България: „Спомням си, твърди той, как по време на последната война през юли 1915 г. , когато сметнахме, че България се готви да предприеме погрешна стъпка... ние поканихме българския пълномощен министър в Лондон на вечеря, за да му обясним в какъв глупак би се превърнал цар Фердинанд, ако се присъедини към губещата страна... Аз вярвам, че България не се готви да повтори същата грешка. Ако тя го стори, българските селяни и народ, които са уважавани и във Великобритания, и в САЩ, за трети път в продължение на 30 години ще поемат пътя на една ненужна и разорителна война.“

Но дали новият избор на България този път бе продиктуван само от глупост? Защото осъществяването на предсказанията на сър Уинстън стана неизбежно поради простото обстоятелство, че за кой ли път България бе изправена пред една невъзможна и безподобна ситуация. Ние отново ще търсим исторически извинения и тактически обяснения, за да намалим непривлекателния ефект от нейните избори в критични ситуации пред очите на света. Тя е единствената, но далеч немаловажна общност между двамата Кобурги. Особено за втория. Можеш да не споделяш правилността на взетите решения, но не можеш да отречеш изключителната сложност, в която те са били вземани. На 2 август 1944 г. в поредната реч в

Камарата на общините същият У. Чърчил вече задава победоносния въпрос: „Каква ще бъде съдбата на България на подсъдимата скамейка?“ Монархическата близост, солидарност и дори родство вече не интересуват премиера! Това е началото на края на една някога приятелска спрямо Уиндзорите балканска династия! Независимо от всички други фактори и предпоставки, които вещаеха нови надежди за обезверените българи.

Борис, княз Търновски, е роден на 30 януари 1894 г., пръв син и престолонаследник на Фердинанд I и Мария Луиза. Раждането му е ознаменувано със 101 топовни салюта. То бележи твърде важен етап в развитието на Третата българска държава - заздравяването на династията и „затопляне“ на българо-руските отношения, което ще завърши с формалното признаване на Фердинанд през 1897 г. Кръщелното име на бъдещия български владетел и неговата титла (княз Търновски) символизират царствената му предопределеност и историческата приемственост между трите български държани. Въпреки тези обнадеждаващи перспективи съдбата му отрежда тежък жребий.

Едва петгодишен Борис загубва майка си и това оставя незаличим белег върху цялостната му личност, израснала в сянката на студения и строг Фердинанд. Една потайност и деликатност (внушена може би от поетесата Мара Белчева, негова детска възпитателка) наред с вродената му скромност са другите черти от характера на бъдещия български владетел. Една властна и странна приумица на Фердинанд не му позволява да постъпи в някой от реномираните европейски университети, така че той няма формално образование. Но и най-големите му противници не отричат вродения му финес, природната интелигентност и забележителната му ерудиция. Тези качества, заедно с несъмнения политически нюх и владетелски усет, спечелват на българския владетел безспорен авторитет сред европейските политически кръгове. За онези, които му симпатизират, той оставя образа на един „народен“ цар, близък и достъпен до поданиците си. За онези, които го мразят, Борис винаги ще бъде един коварен мистик, обградил се с ясновидци от типа на Любомир Лулчев, подписвал смъртни присъди и тласнал страната си към нови национални катастрофи. Историческата истина очевидно трябва да се търси между тези диаметрално противоположни, но и странно допълващи се полюси.

Цар Борис III поема управлението на България на 24-годишна възраст, в момент, когато съдбата на монархията е поставена на карта. Не като историческа жизненост, а като причина за национални беди! При възкачването си на трона той произнася декларация, която завършва с възгласа: „Да живее България!“. За тогавашните съвременници това пожелание е прозвучало като това на княз Александър „Бог да пази България!“ Участие в три последователни войни, две национални катастрофи, невиждана стопанска разруха и крушение на националните идеали - това е тежкото наследство, което абдикиралият Фердинанд оставя на своя син. От самото начало на управлението си Борис трябва да отстояна съществуването на монархията пред политическите сили, чийто антимонархизъм е съвсем ясно афиширан. Той е наричан „вълчето“ още преди да е показал някакви вълчи апетити. Отначало в това определение има само снизхождение. Но сравнително скоро царят успява да излезе от своето царско детство с едно впечатляващо участие, а предизвикателства за такава изява стояха навсякъде. Репарационната комисия на Антантата беше наложила гигантска сума над и без друго разорената България. Като всяка победена страна след война тя бе осеяна с разбойничество, грабежи, неподчинение към институциите и властите,

взаимни обвинения и спекулативни операции. В значителна степен предишните органи на властта бяха изгубили свои престиж просто защото не можеха да изпълняват своето обществено предназначение. Нима и той няма основание за опасения, че може да то сполети тъжната участ на баща му? Упрекват го, че за разлика от високомерния си баща не търпял никакви обществени упреци. Най-напред това съвсем не е вярно и после, можеше ли в онези години да се допусне такъв лукс? Повечето нови политически партии, които с основание набираха сили и влияние в страната, бяха открито враждебни към него, за разлика от покорната опозиция при баща му? Идеите за пролетарска революция не предвиждаха място за монарсите, нали? Докато социалистите при Фердинанд даваха само питателна храна за словесни великолепия на Захари Стоянов, на 25-27 май 1919 г. се състоя първият конгрес на българските комунисти, назовавали се така на XXII конгрес на БРСДП (т. с.). Наричаният сатрап и тиранин покойник Стамболов приличаше на благотворителен самарянин в сравнение с рецептите, които се предлагаха и прилагаха за българското „възрождение“. Царят вижда какво става в Русия, Италия, Германия, Унгария. Не можем да го виним, че не е способствал за собственото си унищожение!

Царят понася търпеливо, но не и примирително историческата несъвместимост между монархията и земеделското движение. През май 1920 г. Ал. Стамболийски вече председателства самостоятелен земеделски кабинет. Царят изслушва внимателно неговите не винаги изискани назидания. През пролетта на 1922 г. той приема създаването на Комитета за селска диктатура с въоръжени ядра, секции и отряди. Той не изпада дори за миг в политическата истерика на своите предшественици.

Но симпатиите към него са вече реален факт в българската политическа обстановка, за да е изплашен за короната си. А после настъпва онзи преврат в нощта на 8 срещу 9 юни 1923 г., продължен като кръвопролитие през септември същата година. България е потопена не само в кръв, но и в братоубийствена омраза. Дивотиите и особено диващините вземат патологични насоки и размери. Настъпват дни на ново презрение към България от цивилизования свят. Казват, че безпартийният сговорист Ал. Цанков не бил „кръволок“, защото така го наричали комунистите. Но това си прозвище той получи повече от Европа, отколкото на местна почва. Същото това време отново не бе звездният миг на българския цар! Но той успя да излезе от този морално-политически капан. След толкова противопоставяния и крайности България тревожно се нуждаеше от всеопроценска, умерена, балансирана неутрална институция. Едва ли можем да твърдим, че само царят приложи тази промяна. Но тъкмо той преодоля царското изкушение да предостави Двореца само на една-единствена политическа сила. Ехидните хитрини на баща му се трансформираха в многовариантен подход в управлението на страната. Ето така и в такъв момент дойде ревитализацията на олющената българска монархия. Тя отново стана Трето българско царство.

Тъкмо заради това при него монархията се превръща в образец на политическо търпение и стратегическо изчакване в отношенията с правителствата и партиите. Борис III управлява България в обстановка на остри политически и социални конфликти, на следвоенни революционни сътресения и световна стопанска криза. Царуването му продължава 25 различни като политически климат години. През тях в България успяват два преврата, преживяна е остра политическа криза между 1923 и 1925 г., организирано е едно

въстание, което потресе с репресиите значителна част от българската интелигенция. Последвалото ескалиране на политическия терор, чиято кулминация е атентатът в катедралната църква „Света Неделя“ на 16 април 1925 г., очертава атмосферата на една скрита гражданска война с дълбоко разделение на без друго разединената от чужди сили нация. Българите бяха така силно травмирани от войни и договори, че вместо да се консолидират в името на един благороден реванш, те предпочетоха да се впуснат във взаимно противопоставяне, придобило патологични размери и прояви. Насилието поражда насилие, ненавистта - ненавист. Кой няма да се съгласи с оплакванията на царя, че се чувствал като собственик на стъкларски магазин, в който е вкаран слон. Или че понякога се чувства единственият българофил в България.

В държавнически план Борис III може да бъде окачествен като отрицание на своя баща: Фердинанд никога не съумява да се идентифицира с България, докато синът му винаги е бил дълбоко проникнат от общността си с българските национални интереси. Той стана доказателството, че кръвта не винаги е индикатор за патриотично родолюбие. Неумолимата логика на династичното оцеляване го принуждава да бъде предпазлив, търпелив и за разлика от откровено безцеремонния си предшественик - склонен да използва задкулиските ходове и политическите комбинации. Но има и сходства - България, въпреки „заместването“ на Берлинския договор с Ньойския диктат, успява да преодолее разрухата от войната, дипломатическата изолация, съсипващия ефект от репарации и контрибуции, заложения в решенията в Париж през 1919 г. код на изоставаща и слаба държава. Въпреки кризисните затруднения през 1919-1923 г. и между 1929-1933 г. местната промишленост се съживява и увеличава работните места, съживява се селското стопанство и аграрният износ, увеличава се националният доход на глава от население. Установеното от проф. Л. Беров изоставане в темповете на българската икономика в сравнение с периода 1875-1911 г. бе обусловено от тежките наказания, които страната понесе след поражението ѝ в три войни. България се завръщаше в Европа, въпреки че пак в сравнение с предишния период нарастваше степента на изоставане в сравнение с най-напредналите държави в света.

Изправен още в началото на своето управление пред основателната тогава заплаха да бъде пренебрегван фигурант, Борис III непрекъснато и внимателно търси тих реванш на българската монархия и оцеляването на своята личност. Той наблюдава един опасен войнишки бунт, чиято заплаха достигна подстъпите на София, присъствие на въоръжени сенегалци като победители в страната, гневни интерпелации в Народното събрание, презрително отношение на страните-победителки във войната отблизо и далеч, едно земеделско управление, приближаващо точката на републиканизма, изненадващ преврат през 1923 г., а после кръвопролитното въстание от същата година, шокирало страната и света, уличен терор и тайнствени убийства, арести и отмъщения, заговори в армията и пр. Отначало той проявява рядка за предшественика си деликатност, разбирайки отчуждението между Двореца и българската общественост. Дори се стреми да не бъде забелязван. Разбирайки отчуждението между Двореца и народа, чака своето време. Това отрано го принуждава да търси помощта на армията. Но сравнително честата ѝ намеса в политическия живот на България след 1919 г. - нещо необичайно по времето на Фердинанд - се оказва понякога нож с две остриета.

След Първата световна война липсата на стабилни парламентарни традиции и ниската

политическа култура продължават да хвърлят уродливи сенки върху българския обществен живот. Трагедията на двете национални катастрофи налага в края на 20-те и началото на 30-те години своеобразен комплекс за национална малоценност, задълбочавана от песимистичните възгледи за бъдещето на държаната и от насието в обществения и политическия живот на страната. Приблизително както и при баща му, първите седем години на управление са време не само на изпитания, но и на възмъжаване. „Той правеше впечатление на човек, който е бил принуден насила да научи правилата на играта“ - пише за него Стефан Груев. „Самотният цар“ предпазливо вече бе тръгнал по Европа, без екстравагантностите на своя баща, а с една интуитивно и природно внедрена предпазливост. Още при първото си посещение по европейските столици и дворове през 1926 г. царят получава необичаен за владетел на победена държава любезен прием. Той ходи на лов и опера, среща се с премиери и короновани глави, слуша упреци за миналото и изразява надежди за бъдещето. Той е готов на сътрудничество с победителите, то е спрямо императивните ограничения на Ньойския договор. Той непрекъснато търси пролуки и ниши за преодоляването на продължителната външнополитическа изолация на България.

„През този период - твърди Стефан Груев, имаше само един-единствен българин, познат и уважаван в чужбина.“ Къде се крие обяснението на този престиж, след като царят е държавен глава на ненавижданата България? Въпреки цялата недобронамереност спрямо България на тогавашния дипломатически и журналистически свят истината за неговия добронамерен подход във външните дела тръгват по европейските вестници и дипломатически канцеларии. Той „стана“ от „падането“ във войната по-рано от самата България. В това му качество Борис III се превърна в пример за подражание. За разлика от баща си той не бе обект на пренебрежителни характеристики от страна на своите монархически събратя на Балканите. Тук забелязваме странна инверсия — Фердинанд респектиреше на Балканите и отблъскваше световната общественост. С малки изключения, в които следва да включим и Хемингуей, при облика на нар Борис III бе точно обратното. В стремежа си да бъдат съпоставени като безусловни антиподи в своята управленческа дейност, много автори не забелязват и някои сходности - стремеж за единство между армията и Двореца, пренебрегване на Конституцията в името на спасителни начинания, пътувания с дипломатически акции, в които династическата близост е първокласен инструмент и първостепенна задача, един дух на непредсказуема конспирация, използване на слабости, ловко и внезапно разместване на службогонските пионки.

Би било елементарен примитивизъм да отъждествяваме личността на монарха с природата на българското политическо насиение. Но взаимната зависимост между тези два фактора е очевидна. Царят не прали само това, което е необходимо според неговите убеждения, той приви и онова, което намира, че се очаква да бъде сторено от него. Често пъти това поведение е само адекватна реакция на разноликите явления и потребности в живота на страната от периода между двете световни войни. Но малко са държавите, избегнали тази деформация по същото време. Той следваше тази линия, съчетавайки представите си за интересите на страната със собствените си морално-политически принципи. Те изглеждаха понякога странно противоречиви. Оказал се един от първите официално поздравили победата на Франко в Испания, той не се колебае да осъди агресията на Италия в Абисиния въпреки тесните си роднински връзки с римския двор. В сложната

политическа обстановка след преврата от 19 май 1934 г. Борис III вижда изход за излизане от хаоса в авторитарния режим. Той предотвратява кръвопролитие при евентуалните опити за осуетяването му не само защото не иска да бъде „Дон Кихот Балкански“ (негови собствени думи). Царят се противопоставя не само срещу болшевиизирането на страната, но и срещу крайни фашистки организации и прояви дори и със силата на внушени от него законодателни средства.

В неговите виждания превратът от 1934 г. е отчаян и мъжествен опит за предотвратяване на хаоса и застоя, за ускорена модернизация пред лицето на приближаващите нови световни катаклизми. Той не е обезпокоен, че извършителите на преврата не са царедворци или дори приятели на династията и монархията изобщо. След тяхното осеммесечно управление настъпва времето на „безпартийните режими“, които по ирония на съдбата създават стопанския стабилитет на страната през 1939 година.

От средата на 30-те години неговата фигура става естествен фокус за консолидация на силите, противопоставящи се на политическия хаос. В отговор на монсеньор Ронкали по повод упреците на Ватикана за православно кръщение на Мария Луиза царят пише: „Аз съм длъжен да правя всичко по силите си за тази разкъсана и разделена страна.“ Той търсеше нов път за българите с планомерното изграждане на политическата и идеологическата система на една авторитарна държава. Тъкмо в края на 30-те години около съдбата на Борис III започва да се изгражда своеобразният мит за монархията като най-значителна национална ценност, най-съществена част от народностната идентификация на българите и хранител на неговото историческо наследство.

И до днес продължава да се спори за външнополитическата дейност на Борис III. В този пункт фокусират най-тежките аргументи, оценяващи степените и балансите на неговите заслуги и място в българската история. Цялата му дипломатическа активност минава в условия, когато България е жестоко орязана от разпоредбите на Ньойския договор. Нейната армия не трябва да надвишава 33 000 души, въпреки че е заобиколена от недоброжелателни и подозрително настроени съседи. Тя още не може да установи приятелски контакти с нито един добронамерен партньор сред Великите сили. В тази сложна обстановка безспорна негова заслуга е налагането на разумна и както се оказва плодотворна външна политика на мирен ревизионизъм като основен принцип в международните отношения. Още през 1923 г. той успява да убеди Съюзната репарационна комисия, че България е в невъзможност да плаща онези 2 милиарда и 250 милиона златни франка, които „миротворците“ в Париж през 1919 г. ѝ бяха определили. При отказания, въпреки чл. 48 от Ньойския договор, свободен търговски излаз на Егейско море това бе малко, но реално облекчение за изтощената българска икономика. Разкъсвайки враждебния обръч на програмираната изолация, България гледаше на своя цар като на онази фигура, която отново ще обедини не толкова земи, колкото дух и енергия за настъпването на едни „подобри времена“. Но кога щяха да настъпят те и дали изобщо бяха възможни? Когато през юли 1938 г. се подписва Солунското споразумение между Югославия, Румъния, Гърция и Турция, българите още страдат от възрожденски комплекс за целокупна България. Тази справедлива и красива мечта парализира българското умение да приеме победилите сурови реалности. С деликатност и реализъм царят се стреми да освободи своите поданици от благородния, но сковаваш синдром на сан-стефанизма.

В тази насока българската дипломатия изпълнява указанията на Борис III за приемането

и отстояването на т. нар. минимална външнополитическа задача - разпространение и спазване на правата, дадени от Обществото на народите на националните малцинства. Това се налага от все още слабия политически кредит на България, която следваше да се пази от демонстрации на амбиции и сила, за да не бъде превантивно спряна още преди да е започнала. Както отбелязват някои съвременни историци, това се оказва твърде важно за запазване на националната идентичност на компактни маси от българско население, подложени на денационализация в Македония, Егейска Тракия и Добруджа.

Фигурата на царя изпъква най-ярко, когато се поставя и отстоява линията за връщане на откъснатите от съседните държави територии. В този смисъл ориентацията на България към страните от Оста, осъществена под негово ръководство, е от огромно значение за съдбата на страната по време и след Втората световна война. Наличните данни и документи все още не позволяват да се направи пълна и ясна оценка на цялостната дипломатическа дейност на Борис III пред прага на Втората световна война. Безспорни остават неговите заслуги за връщането на Южна Добруджа през есента на 1940 г. В тази точка той успява да изпълни една основна предпоставка за победата на мирния ревизионизъм на българското правителство - добри отношения едновременно с Германия и СССР.

Не бива да забравяме, че Борис III не допуска воденето на военни действия срещу Германия, което би струпало много жертви на българския народ. Както сам той отбелязва: „По-добре черен хляб, отколкото черни забрадки.“ Това бе и една своеобразна невроза, породена от предишни решения, която внасяше разбираем елемент на колебливост дори и когато обмисляше всяко начинание или се вслушваше в настроението на българската общественост. Неговата дипломатия имаше малко общо с ориенталското изчакване. Тя създаваше изкуствено впечатление за несъществуващи трудности само за да се печелят време, сили и възможности. В такава светлина следна да се прецени неговата роля в навечерието и по време на Втората световна война.

Обективната справедливост изисква да кажем, че през 1941 г. той просто няма друг избор. Ако перифразираме неговите обяснения, това означава, че Хитлер недвусмислено го заплашва с войските си, а Сталин упражнява натиск чрез собствения му народ. Царят често изпаднаше в невъзможна ситуация, при което опасенията от идващите англичани и американци не бяха по-малки, отколкото нашествието на болшевиизма. Предоставяха му гаранции, значещи заробване, или му предлагаха съюзи, които означаваха рецидиви от близкото минало. За да се притече на помощ на Мусолини в Гърция, Хитлер е твърдо решен да мине през България, независимо дали като приятел или враг. На 7 януари 1941 г. в разговор с Борис III министър-председателят Богдан Филев резюмира положението така: „... нищо не можем да очакваме от една победа на Англия, тъй като при разпадането на германската мощ ние веднага ще се болшевизираме.“ Такива страхове надделяват над други съображения. В крайна сметка България се присъединява към Тристранния пакт и тази стъпка, осъществена под ръководството на царя, е от огромно значение за съдбата на страната по време и след Втората световна война. До 9 септември 1944 г. България не участва във военни действия по фронтовете, макар че получава там около 14 168 кв. км територия. Заради това Борис III е наречен Цар Обединител. Но и това обединение, подобно на предишното - по време на Първата световна война, се оказва нетрайно. Днес е документално доказано, че нашите славни териториални придобивки в Добруджа през

Първата и в Македония през Втората световна война са само военновременно решение с неизвестно продължение след мира.

От гледна точка на интересите на страната тогава тази политическа линия има своята алтернатива. България можеше да окаже на нацистите чисто символична съпротива, след което да сложи оръжие (както направи Дания). Така би се избегнала военната катастрофа, а страната щеше да се нареди сред победителите във Втората световна война. В крайна сметка този съдбовен избор е зависел единствено от това, в чия победа е вярвал Борис III. Без да сме от хората, които обясняват всички трагедии на България от началото на 40-те години с действията на царя, трябва да кажем, че отговорността точно за този избор пада върху Борис III.

Царят възприема към Германия най-трудната, но най-възможната позиция - тази на брак по предвидливост. В последно време употребяваме думата „неохотен“ за статута ни на съюзник на Третия райх. Ако това не е само поредният спазъм на разкаяние за приобщаване към победената страна, то несъмнено е и част от мъдрата умереност на царя, стигаща до хитрини в стремежа си да опази бъдещето на страната при един още неизвестен изход на световната война. Той търсеше равновесие във времена на силно нарушен политически баланс в света. Но Англия и САЩ, онези страни, на които с френетични ръкопляскания, преминаващи в овации и „ура“, обявихме война, не възприемаха така. Тях слабо ги интересуваше, че както в предишните войни, България отстояваше принципи и територии, под чиято историческа основателност лежах и техните подписи.

Но държавникът не следва да прозре какво ще спъне за две години - той е длъжен да види какво идва след двадесет. Както става и през 1915 г., българският монарх не успява да види далечните перспективи, резултати и последствия от очертаващия се световен военен конфликт и поставя България в съюз с най-мракобесническата държавно-политическа сила - нацистка Германия. Сред грешките на Борис III и неговото правителство е и „символичната“ война срещу атлантическите демокрации, довела до съвсем реални бомбардировки над мирното софийско население. На репресии са подложени и евреите, макар че ролята на Борис III за спасяването на българските евреи е безспорна. Разбира се, отговорността за депортирането и смъртта на евреите от „новите земи“ не следва да бъде снемана от него. Как може да е „обединител“ и да предостави обединението на чуждо разпореждане, та били те и небългари. Ако по това време имаше българска администрация на Полинезийските острови и там бяха проявени мерки на геноцид, България и нейните водачи трябваше да отговарят за това. Обяснението, че царят е правил тона „под натиск“, рухва пред елементарната логика. Следва ли да оневиним онези, които са правили престъпления в България след септември 1944 г., защото те са осъществени „под натиска“ на Сталин? Тук правим кратко отклонение, за да възпроизведем условно съдбата на българските евреи, а също и с цел да установим параметрите, условията и стойностите на българското „решение“ на еврейския въпрос. Защото без предварителна представа за тези условия едва ли ще успеем да установим истинските, а не въображаеми заслуги на последния български управляващ монарх.

Едно от най-противоречиво представените събития в нашата най-нова история днес несъмнено с проблемът за спасяването на българските евреи от познатите изстъпления на нацизма по време на Втората световна война. Може би защото то е и едно от най-значимите. Ние срамежливо и елегантно отминаваме съмнението, че когато се изтъква мотив и проява

на спасителни усилия и подвизи, все пак това автоматически означава, че е имало и близка, непосредствена и грозяща опасност. В крайна сметка никой не изтъква кой е спасил, да речем, английските, австралийските или поне турските евреи. И все пак гордостта остана - кога преувеличена, кога условна, кога принизявана, но винаги основателна, винаги признавана, най-вече от страна на спасените и признателните. Това е една от истинските добродетели, едно от истинските чудеса на българското благородство, независимо какво (като мотивация) може да бъде приложено към него. Като например това, че когато става спасителното чудо, фелдмаршал фон Паулус е с вдигнати ръце край Сталинград или че американците вече са знаели за крематориумите. Дори ако бе поискано унищожението на българските евреи през 1941 г., щеше да има същия твърд отказ! Самият нацистки представител в София Бекерле, според Ст. Груев, съобщава в Берлин през 1943 г., че само една военна победа на Райха би впечатлило българите по еврейския въпрос.

Спасението не е събитие, то е процес. При това продължителен, многостранен и с променливо темпо. Дали става дума за идиотизирани идейни принципи, или за най-банален стремеж към грабеж на чуждото, ние винаги сме посрещали с погнуса подобни изстъпления - като философия, политика и практика. Но най-вече като експониран битов и ситуационен манталитет. Една всеобхватна цивилизована констатация обаче бавно, но необратимо навлиза във възпроизвеждането - художествено, публицистично, научноизследователско - на онези незабравими времена. Тя властно ни налага въпрос, преди да предизвика отговор. Той е формулиран просто, но мъдро и многозначително - не „кой“, а най-вече „какво“ спаси българските евреи в предвоенните предели на Третото българско царство.

Колкото и да са подвеждащи понякога историческите паралели, аналози и възпроизвеждания, ние отново се изкушаваме да обясним тогавашното днес с отколешното минало. Една неунищожима черта дискретно, но трайно пронизва нашия културно-исторически живот. Тя изразява етническа, културна и дори политическа толерантност, която не бе мотивирана с бакалска пресметливост за евентуални удобства, а имаше чисто човешки морални измерения. Тя започваше от махалата, училището и пазара, за да проникне до обществени и държавни институции. Тя бе започнала още при учредяването на българската държава във Велико Търново през пролетта на 1879 г., за да понесе изпитанията на националистическата и расовата истерия, толкова модни и толкова лесно направляеми в междувоенните години.

Без да идеализираме или гигантизираме тази традиция, която все пак неведнъж бе нарушавана, но никога прекъсната, твърдим, че тъкмо тя запази облика на българите дори и когато временно, условно и принудително бяха съюзнически свързани с една от злокобните военнополитически коалиции по време на Втората световна война. Тук става дума за онези особени напластявания на близост в една национална държава, в която поликултурните, полирелигиозните и полиезиковите изяви не бяха посрещани с омраза и присмех, а се уважаваха и разбираха като част от благородното различие на малкия, но пъстър балкански свят.

В тази многосъставна амалгама на различия, които обогатяваха българите, защото те приемаха чужди позитиви, еврейските общности будеха най-висок респект както с всепризнатата интелигентност, благост, способност към разумни промени и респект, така и с често неосъзнаваното, но усещащо се възхищение, че те са били по тези земи, преди да се

разнесе славата на новообразуваната българска държава. Децата на Израил отговориха на това разбиране с лоялност към държавата и нейните начинания. Така случаите на кратки противоестествени и инцидентни сблъсъци само потвърждаваха трайното и продължаващо правило на сътрудничество. Колцина от нас не са срещали в училище, на работа, в казарма, в различни среди, случаи и състояния тези хора, които можеше и да станат временен обект на остроумен или отегчителен анекдот, но никога не бяха приемани като натрапници, глупци, досадници или негодници! Вицовете за тяхното пословично съобразяване често пъти бяха засенчвани от истинските разкази за ум, съдържаност, а после, както ще се уверим от пряко наблюдение, дори и за воинска храброст! Имаше ли значително начинание в българската държава без незримото им съучастие, независимо от партийните режими и външнополитическата ориентация. Не че между тях нямаше и такива, които заслужаваха неуважение, но те не бяха повече, отколкото сред самите български чада!

Ето за това ставаше дума, когато отговаряме кой спаси българските евреи, принос, макар и неравностепенен - от закъснялата, но достойна съпротива на част от българските депутати в Народното събрание, през тихите или шумни протести на българската интелигенция, до заплашителната анатема на Екзарх Стефан срещу всеки, който посегне на български евреи. Тук той бе повече гражданин, политик и дипломат, отколкото свещеник. Този колективен отпор бе властен порив на историческата традиция, която, съединена с прагматичните предвиждания за евентуалната военнополитическа динамика по фронтовете и на зелената маса на дипломатическите комбинации, спаси българското еврейство от мъчителната участ, връхлетяла останалите! Но великият принос носи българската история! Ето я цялата разлика и общовалидният и приложим за всички отговор!

Затова нека ограничим, ако не можем да изоставим, един безкраен, претенциозен спор: всички онези, които се съпротивляваха, имат заслуги - морални, политически, исторически, колективни и личностни - за това благородно чудо. Никой сам не би могъл да направи нещо пред императивите на преобладаващата колективна воля! Защо не успяхме така по другите въпроси от нашето общонационално бъдеще? Защо тези добродетели не се проявиха по-конкретно и успешно в другите наши "собствени" тревоги, надежди и начинания? Ние знаем отговора на този въпрос, въпреки че рядко имаме мъжеството да изречем цялата горчива истина и причина!

С всичко това не твърдим, че евреите у нас са били богопомазани щастливци. Те не избегнаха униженията, страховете и изпитанията на своите едновеци, и то не само по време на войната. Но все пак техните деца и внуци знаят за Холокоста само по ужасяващите спомени. Поради тази причина се осмелявам да препоръчам това изложение, давайки си ясна сметка, че не съм професионален специалист по тази тематика. Но когато става дума за общонационална особеност в нашето минало, намирам, че всеки има право на изява, мнение, предпочитание и собствена версия. Без да са назидателни, те покриват идеята за информираност, въображение, модерно мислене и междупоколенни връзки в един текст, обединил предишни постижения, съвременни убеждения и най-вече послания за бъдещето! Затова ние четем новини по тази тематика с онова рядко изпитвано вълнение, което може да бъде генерирано единствено от среща между фактология, художествено въображение и гражданска порядъчност, при което всеки един компонент допълни другия и в същото време има свое собствено въздействие и значимост! Независимо колко знаете за онези времена,

нещо повече, без значение колко ви интересува те, намирам, че си струва всичко да бъде прочетено, видно и отново съвместно преживяно! Ето затова си струва да вникнем в интимната същност на това българско чудо, към което е съпричастен и самият цар Борис III.

Защото все пак нищо нямаше да може да спре изстреблението на българските евреи - нито хуманните изяви на част от депутатите, нито интелигенцията, нито православната църква, ако царят бе им предопределил такава съдба. Но той се вслушваше в тях и това също е мъдрост и заслуга. Разбира се, благородството на българите и техния цар не беше някакво вкоренено биологическо качество. Сравнителната културна, религиозна и езикова хомогенност на българската нация, включила в своята история само 10% небългарски елемент, изживяла векове страдания, бяха важна, може би решителна предпоставка за подобно отношение. Но без върховната санкция и одобрение на монарха и без неговата решаваща намеса тази забележителна акция просто не би имала успех. От съвременна гледна точка това е една от историческите заслуги на Борис III, чиито морални дивиденди принадлежат на България.

Царят умира внезапно на 28 август 1943 г. в разгара на войната и оставя своята страна в безпътица пред надвисващия крах на държавите от Оста. Мистериите около смъртта му продължават, което допълнително драматизира неговия страдалчески ореол. Дали е предчувствал края на балканските монархии, така както след Първата световна война настъпи краят на империята на Орлите - Хабсбургите, Хохенцолерните и Романовите? Смъртта му е обгърната с мистерия, а официалното съобщение - че е починал от инфаркт - и тогава, а и до днес не се приема от мнозина. Съществува и версията, че е бил отронен по заповед на недоволния от политиката му фюрер, макар че има и диаметрално противоположна - че виновни са съюзниците, и по-точно англичаните. „Типична балканска смърт“ - произнася неясно един от германските лекари при установяването на смъртта му. Какво ли е означавало това? Широко разпространено е мнението, че ако бе останал жив, Борис III сигурно би намерил изход от положението - нещо, което неговите политически приемници не успяват да направят. Този изход обаче безспорно е зависим от това, дали България имаше възможности да се измъкне от съюза с Германия навреме, а не в последната фаза на войната.

Щеше ли българската история да тръгне по друг път, ако през 1441 г. царят беше взел друго решение? Отговорът е много труден. Румънският крал Карол II, който се противопоставя на присъединяването на страната си към Тристранния пакт, е принуден да абдикира. Югославският крал Петър II се съпротивлява на нацистка Германия като съюзник на Англия. Но ако разсъждаваме така, то тогава кой би се противопоставил на бруталния марш на нацизма по света? Чудесно бе, че нашите войничета не загинаха по чужди поля, пустини и степи. Но историята на един народ не се прави само с предпазливост. Дълго след 1945 г. България имаше лош облик не само поради сателитното ѝ положение, но и заради поведението ѝ по време на войната въпреки героизма на нашата армия при Страцин. Впрочем, изкушаваме се от предположението, че двете унижителни състояния бяха свързани. Въпреки че се утешаваме, че коалиционните договорености безцеремонно надделяват в следвоенното решение за бъдещия държавно-териториален статут на Балканите и Европа.

Но да се върнем към споменатите балкански монарси. Независимо от тяхното сътрудничество и двамата загубват короните си, а страните им са комунизирани след

войната, защото попадат в съветската зона на влияние. Това е част от междусъюзническо споразумение, а не само проява на териториален експанзионизъм. Но все пак те губят и територии. България този път се разминава с териториална ампутация. Заслугата следва да бъде обяснена не само с това, че България е част от бъдещия съветски блок. Тя е общобългарско постижение, включително и на нейния вече покоен владетел. Тази относителна справедливост бе съпътствана със стотици несправедливости в края на войната. Нима не бяха предоставени на Сталин онези пленници от Червената армия, които бяха попаднали на Запад, което бе чисто предателство спрямо принципите на хуманизма и демокрацията? Нима отказите на САЩ да приемат еврейски бежанци при установяването на нацизма в Германия бяха продиктувани от хуманни мотиви? Само върху този суров, но често пъти динамично променящ се фон можем да видим заслугите и заблудите на Борис III. Той непрекъснато „опитваше“. Експериментите му не бяха владелчески каприз, а предпазлив опит да не се повторят отново българските нещастия. Ако се опитаме да сравним неговото положение с по-привлекателни метафори от сферата на изкуството, той се опитваше да танцува с вълци или бе цигулар върху покрива. Всеки може да му залепи всякакви етикети без един - той не бе щастлив човек. Причината за тази отлика бе неговото старание да остане с добро в паметта на българите. Неговият отказ от щастие и суетната тръпка на изкуствената слава, от аристократическата дистанция, от царското високомерие са се вкоренили дълбоко в българската историческа памет. Може би единствено в тази насока и обществена сфера той успя с трайни и непоклатими резултати.

Вероятно някои събития в по-новата ни история щяха да се случат независимо от Борис III поради геополитически и ситуационни фактори, които не зависят от България. Но без неговата намеса можеше да има още по-неблагоприятен резултат. За трети път в историята на XX век България е обявена за агресор, но за пръв път тя не губи територии. Причините са поне три. Първата е, че въпреки всичко царят успява да остави страната по-голяма, отколкото я заварва, когато наследява трона. Друг остава въпросът, колко трайно е това уголемяване, което с изключение на Южна Добруджа си остава военновременен решение. Вероятно и поради тежкия синдром от авантюрите на баща си Борис III води дефанзивна външна политика, която спестява на България онези тежки и злощастни изпитания, които понасят Гърция и Югославия. Принципът на Кемал Ататюрк „мир в страната, мир в света!“ може напълно да се отнесе като лаконична характеристика на неговата дейност. Но това бе миротворчество, осъществено в отвсякъде милитаризирани времена.

Царят се опитва да води, макар и без особени успехи и с малко късмет, такава българска политика, която да е съобразена единствено с националните интереси, където придобивките бяха осъществени с най-малко усилия. Безмилостният ход на световните дела грубо се намесваше в това му намерение. Той се опита да излекува онези рани върху България, които бяха нанесени не без активното съучастие на неговия баща. Дори и в заблужденията си той се ръководете от тези съображения. Той спаси България от разорение въпреки бомбардировките и продоволствените кризи. Споменът за Борис III - „народния“ цар - продължава да подхранва монархически настроения в България и до днес. Неговата корона бе назована от един престижен автор „корона от тръни“. С тях или с елеите на закъснялото признание той с достойнство предостави българската корона на историята.

Информация за книгата

© проф Йордан Андреев, проф. Андрей Пантев, автори, 2004

© Кънчо Данев, художник, 2004

© Издателство “Абагар”, Велико Търново, 2004

ISBN 954-427-216-X

Йордан Андреев, Андрей Пантев. БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ И ЦАРЕ.

Редактор Иван Петров.

Художник Кънчо Данев.

Коректор Екатерина Тодорова

Предпечатна подготовка Елена Тонкова

Формат 60/90/16.

Печатни коли 23.

Печат “Абагар” АД, Велико Търново

Издателство “Абагар”, Велико Търново, бул. “Н. Габровски” 98.

Главен редактор тел. 062/64 78 14,

редактори 062/4 26 86,

организатор продажби 062/427 79.

e-mail: abagar@dir.bg

---

notes

Потомците им, известни като „черни“ българи, в голямата си част запазили своята идентичност. Впоследствие част от тях приели исляма, а другите - християнството. Черните българи и до днес, под името „балкарци“, населяват Северен Кавказ - столицата им е град Налчик. По-неясно изглеждат съдбините на християнизираните черни българи. Те се споменават спорадично в историческите извори чак до XIX в. - винаги в земите на Северното Причерноморие. Според видния български възрожденец Т. Икономов, жителите на най-северния български град Тулча се делели на „бели“ и „черни българи“. Макар и да били християни, те живеели отделно и даже не се женели един за друг. Вероятно това са същите онези „черни българи“, които се споменават в народните ни песни.

Хрониките ги назовават „сребърни“ българи. Основали т. нар. Волжско-Камска България - столицата на тази държава бил град Болгар, близо до днешния Казан. По-късно тези българи приели исляма и създали цветуща цивилизация. Държавата им просъществувала до XIII в., когато била унищожена от татарите на Чингиз хан. За потомци на „сребърните“ българи обикновено се сочат т. нар. чуваши. Сериозни изследвания обаче потвърждават една друга теза: казанските татари са всъщност потомците на онези българи, които се поселили по тези места в края на VII в. Този народ винаги се е самоопределял като „българи“, а „татари“ са ги наричали недоброжелателите му. Наскоро този народ се самоопредели в самостоятелна република, в рамките на Руската федерация. Тя беше обявена под името Татарстан, макар общественото мнение там да беше в полза на едно друго наименование - Булгаристан.

Този обичай далеч не изглежда толкова жесток, както може да се помисли на пръв поглед. Той трябва да се свърже с езическите вярвания на прабългарите, по-точно с т. нар. орендизъм. Орендата представлявала тайнствената, скрита сила, която се съдържа в предметите, животните и хората. У човека тя била, разбира се, в главата, а колкото той бил по-известен и прочут, толкова по-силна била неговата оренда. Прабългарите вярвали, че съществува начин тази оренда да се прехвърля от един човек в друг. Така се появил и ритуалът с чашата, направена от човешки череп - когато победителят пиел вино от нея, той поемал орендата на победения си враг. Подобен обичай е засвидетелствуван и у други тюркски народи, например хуните и печенезите. Прабългарите смятали за превисока чест да предложат на някого да пие вино с обкования със сребро череп на прочут неприятел. С подобна чест се удостоявали малцина, и то от най-избраните. Този обичай продължил да битова у нас чак до XIV в., изчистен, разбира се, от езическата си символика.

Обстоятелствата около смъртта на хан Крум са покрити с мистериозност, която е довела до появата на най-различни хипотези. Според един анонимен византийски извор Крум „завършил живота си заклан от невидима ръка, като през устата, ноздрите и ушите му бликали потоци кръв". Някои тълкуват известието като доказателство, че Крум починал ,от разрыв на сърцето, въпреки че данните нашепват и за насилствена смърт. Други известия твърдят, че „Крум зле свършил живота си“. Подробности дава славянският превод на Менологията на император Василий I, където се разказва, че след безбройните жестокости, извършени над ромеите, Крум „ослепял заради греховете си, бил намразен от своите хора и удушен от тях с въжета“. Някои смятат, че става дума за „сакрално цареубийство“, извършено под влияние на внушението, че след ослепяването си Крум загубил своята „оренда“ (т.е. божествената си сила), а с това и благоволенieto на боговете. Смисълът на сакралното цареубийство се търси във възможността „свръхестествената сила на досегашния владетел да премине по възможност непокътната в неговия наследник“. Цитираното по-горе известие може да се постави във връзка със съобщението на един арабски извор, който разказва, че сред прабългарите от древни времена съществувал обичай, според който, ако някой от съплеменниците им надвишавал останалите по качества и способности, той трябвало час но-скоро да бъде пратен на небето, за да подпомогне божиите дела. Обичаят препоръчвал такъв човек да бъде удушен с въжета, докато от устата, ноздрите и ушите му потечала кръв. Случаят с Крум изглежда приблизително същият. Няма съмнение, че той се радвал на изключителен респект сред своя народ. Следователно може наистина да имаме работа със „сакрално цареубийство“.

Езическата клетва на прабългарите имала дълбока символика. Изливането на водата се тълкува като предупреждение, че ако клетвата се наруши, кръвта ще потече като пролятата вода. В същия смисъл се тълкува и обръщането на конското седло - императорът трябвало да знае, че ако наруши мира, няма да може да язди повече кон или ще падне от него, смъртно наранен при сражение. Тройно завързаните ремъци символизирали здравината на споразумението, а издигането на тревата (по-точно скубането ѝ) трябвало да напомня, че трева няма да остане в неприятелската страна, ако мирът бъде нарушен. Кучетата били принесени в жертва за заякчаване на споразумението - подобен обичай е характерен за повечето тюркски народи.

Петър приел т.нар. „малка схима“, която му позволявала да запази своето си име.

Подобно на великия си дядо Симеон, и цар Борис II бил с рижи коси, брада и мустаци. Изглежда, че рижият цвят на косите бил отличителният белег на тази владетелска династия.

Не случайно Петър Делян дал пример с папагала - образът на тази птица (в хералдична поза) присъствувал в царския орнат на Самуиловия род.

Тази характеристика на Алусиан е явно далеч от истината. Тя принадлежи на перото на византийския историк Михаил Пеел, който бил негов личен приятел.

В норвежките саги се описват подвизите на Харолд Хардрад. Варягите трябвало да се сражават със страшни врагове, които имали много бойни колесници. Начело на това войнство стоял един сляп цар - т.е. Петър Делян. Победата била спечелена благодарение на варяжкия отряд и храбрия му предводител.

По-нататъшната съдба на император Балдуин не е изяснена. Знае се със сигурност, че бил отведен в Търново, където престоял в тъмница повече от година „с верига на врата и жезла на краката“. При все това известно време цар Калоян се отнасял към пленения император с „подобаваща почителност“. За смъртта на Балдуин разполагаме с многобройни, но противоречиви свидетелства. Хронистите на IV кръстоносен поход предпочитат да не коментират събитието, а разказите им са лишени от всякакви подробности. Така например според Жофроа дьо Вилардуен „император Балдуин умрял в затвора“. Още по-неясен е разказът на Роберт дьо Клари, според който Балдуин изчезнал по време на Одринския бой и оттогава никой не чул нищо за неговата съдба! Този разказ е подхранил до голяма степен появилите се по-късно легенди, според които Балдуин бил жив - впоследствие в родната му Фландрия се появил даже един Лъже-Баллуин, който се представял за изчезналия император. Далеч повече са свидетелствата, които говорят за насилствената смърт на латинския император. Според френския монах Алберик (той предава разказа на един фландърски свещеник, който на път за Ерусалим минал през Търново) смъртта на Балдуин последвала след едно романтично увлечение на българската царица, която използвала отсъствието на Калоян и изпратила писмо, на пленения император, капо му предлагала сърцето си. Балдуин намерил сили да отхвърли съблазнителното предложение - тогава царицата се оплакала на Калоян, като заявила, че високопоставеният пленник се опитал да я прелъсти. След един пир (късно през нощта) цар Калоян наредил да доведат Балдуин и заповядал да го посекаат със секира. Тялото на убития император било хвърлено на псетата и с царски едикт било разпоредено да не се коментира събитието! Пак за насилствена смърт, но в различен вариант пишат византийските историци. Според Никита Хониат веднъж цар Калоян изпаднал в обичайния си пристъп на лудост и заповядал да доведат Балдуин от затвора - по негово разпореждане палачът отсякъл с „тенедоска (двойна) брадва“ нозете на Балдуин до коленете и ръцете му от китките до раменете. След това го захвърлили с главата надолу в една яма за смет, за храна на птиците небесни - нещастният Балдуин преживял така още три дни и починал в страшни мъки. Още по-преднамерен е разказът на Георги Акрополит, който твърди, че след като отсякъл главата на Балдуин, цар Калоян направил от нея чаша, с която празнувал победите си. Няма съмнение, че пристрастното перо на Акрополит съзнателно е преиначило събитията, като смесва смъртта на Балдуин със съдбата на византийския император Никифор Геник, убит от хан Крум през 811 г. За насилствената смърт на Балдуин съдим и от едно писмо на брат му Анри, който твърди, че в Търново били изпратени специални съгледвачи, които да узнаят истината за съдбата на пленения император: те донесли страшната вест, че той „бил безбожно и непристойно убит, заедно с другите пленници“. Това се потвърждава от думите на търновския патриарх Евтимий, който не без гордост заявява, че плененият Балдуин бил отведен в Търново, където „бил предаден на смърт“. Според самия Калоян Балдуин „изплатил дължимото на природата, когато бил в затвора“ - писмо до папа Иннокентий III. Внимателно подбраните думи на Калоян дават да се разбере, че смъртта на Балдуин е била насилствена. Друг е въпросът, че една голяма част от обстоятелствата около нея са без съмнение плод на въображението и измислицата.

Цар Иван Асен II не преминал през морето, защото според никейските закони нито един чужд владетел нямал право да влиза в държавната територия на империята.

Византийските историци обвиняват Иван Асен II, че в заслепението си към Ирина той пренебрегнал „роднинството си с нея“, т.е. фактът, че неговата дъщеря Мария била съпруга на Мануил Комнин, чичото на Ирина.

Апанаж (фр. apanage от лат. ad „за“ и panis „хляб“). Територия, която се дава за издръжка на лица от владетелския дом.

Да бъде роднина на руския императорски дом (той е племенник на императрицата, която е сестра на баща му, Александър Хесенски); да се харесва на двата немскоезични двора (Берлин и Виена), да е участвал в Освобождението на България и да бъде достатъчно млад, за да има време да се идентифицира с поданиците си.